

Date of Publication 10th Posted on Every Month

₹ 20

માર્ચ : ૨૦૨૪

વર્ષ : ૧૮

અંક : ૯

પુરબ

સંપાદક : ભરત મહેતા

સમાનો મત્ર: । (ઋગ્વેદ)
સમાની પ્રપા । (અથર્વવેદ)

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીની સ્વાયત્તતાની પુનઃસ્થાપના એ જ સહુનું લક્ષ્ય

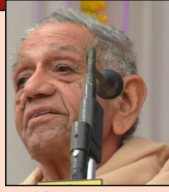
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ૫૧મું અધિવેશન

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
મેઘાણી જ્ઞાનપીઠ । ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર

સારસ્વતો, સંવાદિતાના સાધકો – ભોપાલ અધિવેશનના વક્તાઓ

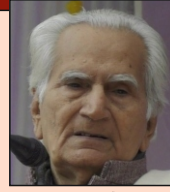
સંજય પટેલ

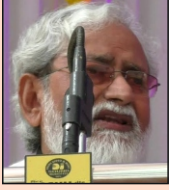
ગોવિંદ મિશ્ર

દેવેન્દ્ર ભટનાગર

રઘુવીર ચૌધરી

હર્ષદ ત્રિવેદી

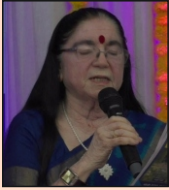
એસ. એસ. રાહી

વસંત ભટ્ટ

ઉદયન બાજપેયી

બિંદુ ભટ્ટ

દર્શના ધોગિક્યા

કાનજી પટેલ

સમીર ભટ્ટ

કાંતિ માલસતર

ઉર્વશી પંડ્યા

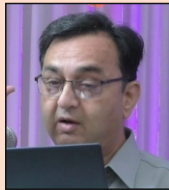
પ્રતિષ્ઠા પંડ્યા

હરિ દેસાઈ

હાદી ભટ્ટ

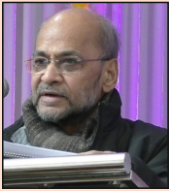
હસિત મહેતા

અજય ઉમટ

ઉદયન ઠક્કર

પરેશ નાયક

અજય સોની

યોગેશ વૈદ્ય

મનીષા જોશી

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानी प्रपा (अथर्ववेद)

परब

स्थापनावर्ष : १९६०

वर्ष : 18

मार्च : २०२४

अंक : 9

संपादक
भरत भडेल

प्रकाशनमंत्री
भिजेश लड

परामर्शनसमिति

डरषड त्रिवेदी
प्रमुज

योगेश जोषी
उपप्रमुज

समीर लड
मडामंत्री

डरशक आर्यार्य
उपप्रमुज

गुजराती साहित्य परिषड

भेघाणी ज्ञानपीठ ❖ क. ला. स्वाध्यायमंडिर

गुजराती साहित्य परिषड (प्रकाशनविभाग), गोवर्धनभवन,
गुजराती साहित्य परिषड मार्ग, आश्रम मार्ग, नदीकिनारे, अमदावाड-३८० ००८
फोन : २६५८७८४७

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે:

- ◆ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- ◆ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- ◆ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ ₹ ૧૫૦ છે.
- ◆ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ ₹ ૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.
- ◆ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- ◆ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૩૦૦ છે. સભ્ય થવા ઈચ્છનારે પરિષદના નિયત ફોર્મમાં અરજી કરવાની રહેશે.
- ◆ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૩,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી ₹ ૫,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- ◆ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને:

- ◆ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- ◆ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલસ્કેપ અથવા A4 સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઈનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- ◆ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોંટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
- ◆ પત્રવ્યવહારનું સરનામું: તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૯

Parishad Email: gspamd123@gmail.com E-mail: parabgps@gmail.com

Web-site: www.gujaratisahityaparishad.org ફોન અને ફેક્સ: ૨૬૫૮૭૯૪૭

www.gujaratisahityaparishad.com

નોંધ: 'પરબ'માં પ્રગટ થતી સામગ્રીની જવાબદારી જે તે સામગ્રીના લેખકની રહેશે.

અનુક્રમ

પ્રમુખીય

- ◆ મથામણ-૩, હર્ષદ ત્રિવેદી 6

કવિતા

- ◆ કાવાદાવા ચાલે છે, દિનેશ કાનાણી 8 રડશે નહીં, ભાવેશ ભટ્ટ 8 ધારવાળો, દક્ષા પટેલ 9 તો શું કરો?, વિનોદ જોશી 10 સંબંધવિચ્છેદની ક્ષણે, કિશોર બારોટ 11 રાધાની પીડા, મુકેશ પુરોહિત 11 સવાર, વસંત મહેતા 11 ચૌટાની વાતો, રાજેન્દ્ર પાઠક 12 લકીર જેવું, જિજ્ઞા મહેતા 12

વાર્તા

- ◆ વિશ્વકર્મા, શિરીષ પંચાલ 13

વાર્તાનુવાદ

- ◆ જેહાદ, લે. પ્રેમચંદ, અનુ. કાશ્યપી મહા 23

વાર્તાસ્વાદ

અજવાળામાં ઓગળતું અંધારું : શકરોબાજ, પીયૂષ વડનગરી 33

ભારતીય સાહિત્ય

- ◆ એસ એલ. ભૈરપ્પાની 'ગોધૂલિ', શરીફા વીજળીવાળા 37

વિદેશી સાહિત્ય

- ◆ અવિરત અન્વેષક : હરમન હેસ, લે. વિજય શર્મા, અનુ. મહેન્દ્ર જોશી 50

ગ્રંથાવલોકન

- ◆ 'અંતરિક્ષના આગિયામાં ટમટમતી કથાઓ, સંજય પરમાર 61 અભાવોના એકાંતમાં સરકવાની ગડમથલ: 'તરસ્યાં જળ', ચાર્વી ભટ્ટ 64 અનામી તાંતણે ગૂંથાયેલી સ્ત્રી-પુરુષની સંવેદનાનું નાટક : 'બાલકની', હેતલ ગાંધી 66

વિશાલબુદ્ધિ માનવપ્રેમીઓનો પત્ર-સંવાદ, મનસુખ સલ્લા 74

અને છેલ્લે

- ◆ સાહિત્ય, શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિના પ્રાયોજકો, ભરત મહેતા 79
- ◆ પરિષદવૃત્ત, સંકલન : 83
- ◆ સાહિત્યવૃત્ત, સંકલન : ઇતુભાઈ કુરકુટીઆ 87
- ◆ આ અંકના લેખકો 88

આવરણ-સંકલ્પના : મનોન ગંગોપાધ્યાય

બહુ જ ટૂંકાગાળામાં એ પ્રતીતિ થઈ ચૂકી છે કે બીજી કોઈપણ સંસ્થાને મુકાબલે, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પાસે લોકોની અપેક્ષા ઘણી વધારે છે. અપેક્ષા હોવી પણ જોઈએ. એ પણ ન ભૂલીએ કે આ અપેક્ષા જગાવનાર પણ આપણી પરિષદ જ છે ! કેમકે, માનવસર્જિત કે કુદરતસર્જિત વિષમ પરિસ્થિતિઓ આવી છે, ત્યારે પરિષદે ભલે નાની, પણ પોતાની એક ભૂમિકાની મર્યાદામાં રહીને ય સમાજને કોઈ ને કોઈ સંદેશો, સંવેદનાનો આદર્શ કે મૂલ્યલક્ષી વિધાનવાક્યો આપ્યાં છે. લાલબત્તી હાથ ધરીને દિશાસૂચન પણ કર્યાં છે. ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીને સ્વાયત્ત કરીને લોકશાહી ઢબે ચાલુ રાખવાની માગણીને પણ દોઢેક દાયકા ઉપરાંતનો સમય થયો છે.

ચૂંટાયેલી સરકાર, પોતાની નીતિરીતિ અનુસાર નિર્ધારિત કાર્યક્રમ અને પોતાની વિચારસરણી મુજબ વહીવટ-વ્યવસ્થા કરે તે લાજિમ પણ છે. લોકશાહીએ આપેલો એ અધિકાર છે. પરંતુ, અન્ય બોર્ડ-કોર્પોરેશનની માફક સાહિત્ય અને કળાઓની અકાદમીઓને પણ એ જ નીતિથી ચલાવે તો એમાં સૂક્ષ્મ પ્રકારે કળાઓની સ્વાયત્તતા અળપાય છે. આજે દેશમાં કોઈ સાહિત્ય અકાદમી પાસે પોતાનું ભવન નથી. ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી ‘ઝવેરચંદ મેઘાણી ભવન’માં જઈ રહી છે એ ઘટના મોટી અને અભિનંદન આપવા લાયક છે. હવે સાહિત્યજગતના આત્માની અને આંતરિક લાગણીની કાળજી લેવાય તો સારું. કોઈ પણ સર્જક-કળાકાર અને એને પ્રોત્સાહન આપનાર સંસ્થા-સંગઠન એટલા માટે સ્વાયત્ત હોવાં જોઈએ કે એ સમાજનું દર્પણ છે. દર્પણ જેટલું ચોખ્ખું એટલું ચિત્ર સ્પષ્ટ. સાહિત્ય આપણી સમક્ષ કેટલીક બાબતો કળાની રીતે ઉજાગર કરે છે અને એમાં ઘણુંઘણું સામાજિક તથ્ય-સત્ય હોય છે. જે આવનારા સમયને સાત્વિક મનોરંજન, ભાવરેચન ઉપરાંત દિશાદોર પણ આપે છે. આવી બાબતે લોકશાહીમાં સત્તામંડળ સમક્ષ રજૂઆત, વિનંતી, આગ્રહ, સંગઠન, ઠરાવો અને છેવટે શાલીન રીતે અસહકાર જેવા માર્ગ બચે છે.

પરંતુ કોઈ બાબતનું લાંબા ગાળા સુધી હકારાત્મક નિરાકરણ ન જ આવે ત્યારે એ પ્રશ્નને સંસ્થાગત મર્યાદાથી ઉપર ઊઠીને વ્યાપક સમાજ પાસે લઈ જવો

જોઈએ. એ ન્યાયે આપણે પ્રતિનિધિરૂપ બીજી સાહિત્યસંસ્થાઓ પાસે માર્ગદર્શન માટે જવું જોઈએ. કેમકે આ કોઈ એક ભાષાનો કે કોઈ એક કળાનો પ્રશ્ન નથી. સમાજની જાગ્રત સંવેદના અને એની પ્રતિક્રિયાની અભિવ્યક્તિનો પણ પ્રશ્ન છે. બદલાતા સમાજમાં એકલાં શિંગડાં માંડવાથી બધું ઊંકલી જાય એવું પણ નથી. આવા સંજોગમાં અસહકાર બરકરાર રાખીને પણ, મૂળભૂત વિભાવનાને હાનિ ન પહોંચે એ રીતે સમન્વય સાધીને વૈમનસ્ય ઓછું થાય એવા પ્રયત્નો હાથ ધરવા રહ્યા. પરંતુ, આ સમન્વય ઉપરછલ્લો ન રહેતાં, સ્વાયત્તાના આગ્રહને મજબૂત બનાવે એ દિશાનો અને દ્વેષરહિત હોય તે અપેક્ષિત છે. પહેલેથી કશી ધારણાઓ બાંધ્યા વિના જ, આપણે સાહિત્યની અને કળાઓની સંગઠિત સંસ્થાઓ પાસે જઈ શકીએ. સમાજના વિવિધ ક્ષેત્રના અગ્રણીઓને પણ નોતરી શકીએ. એમની સાથે વિમર્શ કરીને સંવેદનશીલ સમાજની લાગણી અને અપેક્ષાઓને સમજીએ તો એમાં બહેતર પરિણામ આવવાની શક્યતા દેખાય છે.

અકાદમીની સ્વાયત્તાનો પ્રશ્ન એકલી ને એકલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો નથી. પરિષદ સમક્ષ બીજાં અનેક કાર્યો રાહ જોતાં ઊભાં છે. કામ કરતી કોઈ સંસ્થાને માત્ર એક જ જગ્યાએ અટવાઈ રહેવું પોષાવું ન જોઈએ. આ પ્રશ્ન સમગ્ર ગુજરાતનો, ગુજરાતી ભાષા-પ્રેમીઓનો અને કળાઓના પોષનારાઓનો, કહો કે સાહિત્યિક નિસબત, લોકશાહીની પાકી સમજ તથા બૃહદ્ અર્થમાં સ્વાતંત્ર્ય ઝંખનારાઓનો પણ છે. સ્વાભાવિક જ એમાં સ્વેચ્છાચારને સ્થાન ન હોય. પરિષદ તો સાહિત્યિક, સામાજિક નિસબત અને જાગ્રતિની સદી જૂની પ્રજાકીય સંસ્થા છે. પોતાના દાયરામાં રહીને એક પ્રતિનિધિની ભૂમિકા અદા કરે એ જ વાજબી ગણાવું જોઈએ. આટલાં વર્ષની લડત પછી સમજાયું છે કે આ ભૂમિકા ઉત્તમ અને ઠાવકી રીતે અદા કરવા માટે પણ મોટા ફલકની એટલે કે અન્ય સંસ્થાઓની ભાગીદારી, તાકાત, સમજ, કાર્યનિષ્ઠા અને સદ્ભાવનાની જરૂર છે.

ઠરાવ્યા પ્રમાણે, નજીકના ભવિષ્યમાં આપણી સહુ સંસ્થાઓ, મતમતાંતરો અને આગવાં વ્યક્તિત્વો સાથે એક ઓટલે બેસી શકીએ, વિચાર-વિમર્શ કરી શકીએ, સાહિત્ય-કળાની પ્રવૃત્તિઓની સ્વાયત્તાને બૃહદ્ પરિમાણ આપી શકીએ તો કદાચ યોગ્ય પરિણામ સુધી જઈ શકીએ. આવો, આપણે સહુ સાથે મળીને મથામણ કરીએ.

કાવાદાવા ચાલે છે | દિનેશ કાનાણી

તારી સાથે મારી સાથે કાવાદાવા ચાલે છે,
 માણસના હરએક ધબકારે કાવાદાવા ચાલે છે.
 વૃક્ષોની ડાળે બેઠા-બેઠા પંખી ટહુકા કરતા,
 ખબર નથી કે સરવર પાળે કાવાદાવા ચાલે છે.
 લાગે એવું, તારી સમજણ પરપોટો છે પરપોટો,
 તું ઘરમાં છે, ને દરવાજે કાવાદાવા ચાલે છે.
 જીવન છે ભાઈ, જીવન છે ભાઈ, જીવન છે ભાઈ,
 બોલી બોલીને સરવાળે કાવાદાવા ચાલે છે.
 કાલે તો પસ્તાવાનાં ઝરણાંયે વહેતાં થાય કદાચ,
 પણ, અબઘડી અત્યારે આજે કાવાદાવા ચાલે છે.
 મોતી ક્યાં છે, દષ્ટિ ક્યાં છે, ક્યાં પાનબાઈ જેવું સત?
 જોને વીજળીના ચમકારે કાવાદાવા ચાલે છે.
 બદલે છે તો બદલે છે ઋતુઓનાં ફક્ત રૂપરંગો,
 અહીં ટાઢ તાપ કે ચોમાસે કાવાદાવા ચાલે છે.

રડશે નહીં | ભાવેશ ભટ્ટ

દુઃખ બહુ લાંબો સમય ટકશે નહીં,
 પણ પછી એના વગર ગમશે નહીં.
 હા, ફક્ત આળોટવું છે તે છતાં,
 આભથી ઓછું કશું ખપશે નહીં.
 કેમ માન્યું તે અમુક સગપણ વિશે?
 લાશ છે તો સ્હેજ પણ હલશે નહીં!
 સ્હેજ દાનત ખોરી ભભરાવો ઉપર,
 એકલો વિશ્વાસ તો પચશે નહીં.
 હાથ છોડીને તમે સારું કર્યું,
 એ હવે એકાંતથી ડરશે નહીં.
 મોતની છે કૂરતા આ દાનવ સમી,
 આવશે લેવા પછી અડશે નહીં.
 તું સમજ જો ઘમંડી તો સમજ,
 પણ બધા સામે તો એ રડશે નહીં.

ધારવાળો | દક્ષા પટેલ

ધાર કઢાવો... ધાર... ર...

ધાર કઢાવો ધાર... ર...

મહિને એક વાર

સવારના દસેક વાગતાં

સોસાયટીના રસ્તા પર

સાઇકલના સથવારે વહેતી હોય છે

ધારવાળાની ગબડતી બૂમો...

ધાર કઢાવો... ધાર... ર...

તે દૂબળો-પાતળો

તડકામાં રખડી રખડીને કાળો ડામર જેવો થઈ ગયેલો,

સાઇકલ પર સોસાયટી, શેરી, મહોલ્લામાં ફરતો,

એકધારી બૂમો પાડતો,

ધાર કઢાવો... ધાર... ર...

સાઇકલના કેરિયર સાથે બાંધેલું છે

ધાર કાઢવાનું મશીન,

હાથા પર સજાવેલી હોય છે

નાનીમોટી રંગીન હાથાવાળી છરીઓ...

ધાર કઢાવો... ધાર... ર...

છરી, ચપ્પા, કાતરની...

એકાદ ઘરમાંથી વળતો અવાજ આવે

ઊભો રહેજે... ધારવાળા...

છાંચડો - છત્તર મળે તો ઠીક

નહીં તો ધગધગતા આભ નીચે

સાઇકલને સ્ટેન્ડ પર ચલાવી પેડલ ચલાવી

મશીન પરનો ગોળ હેમરી પથ્થર ચલાવે

તે સાથે બુઝી છરી, ચપ્પુ, કાતર

આગળપાછળ ફરવા લાગે...

તણખા ઝરે, ચકમક ઝરે

ધાર વધુ ધારદાર બને

તેની ક્ષીણ થતી થાકેલી આંખમાંથી

જાણે તણખા જોડે આંસુ ઝરે...

*

તેને ખબર નહોતી

રસ્તાઓ રંગાઈ જશે રક્તથી

શેરી, મહોલ્લાઓ ગાજી ઊઠશે

કાપો... કાપોની બૂમોથી...
ધારદાર ધારથી
આખું શહેર લીલાછમ ઘેઘૂર વૃક્ષની જેમ
વઢાઈ જશે
એક વાર...

*

હવે તેને લાગે છે
એ ધાર કાઢે છે કે પછી
બુઢા કરે છે સંબંધો
કાપે છે લાગણીની વેલો...
એ નહોતો જાણતો કે
ધારદાર ધારનો મતલબ
આકંઠ કરતાં બાળકો ને છાતી કૂટતી અભાગી સ્ત્રીઓ હશે.
હજુ એ મહિને એકાદ વાર નીકળે છે
બૂમો પાડતો
ધાર કઢાવો ધાર... ર...
પણ હવે
પહેલા જેવી ધાર નથી રહી
તેના અવાજમાં.

તો શું કરો? | વિનોદ જોશી

આ આસોય, હવા સાથે ઝઘડે, તો શું કરો?
વાદળ, આકાશ થઈ રુઆબ કરે, તો શું કરો?
શબ્દો પણ ન કહેવાના, બોલી તો જાવ છો -
ને વારંવાર, હૃદય જો કકળે, તો શું કરો?
જાય નજર જ્યાં જ્યાં, બસ ચોંટી જાય હરીફરી-
બોલાવો પાછી ને, આંખ મળે, તો શું કરો?
આપે દર્દ અહોનિશ પગ, પણ ક્યાં અટકે કદી?
આખર, રસ્તો કો'ક ગળેય પડે, તો શું કરો?
મીંચી આંખો દોડ્યા જ કરો, જગમાં ક્યાં બધે?
ને, પગલાં પગનાં, પગને જ નડે, તો શું કરો?
છો સમજે તમને સૌ વૃક્ષ, અઢળક પૈસા તણું,
તોય, વૃક્ષ તળે છાંયો પણ ન જડે, તો શું કરો?
સાવ રહ્યાં અગાં કાં જીવનભર, એ પણ બધું -
ફોટોય રોજ, દીવાલે બબડે, તો શું કરો?

સંબંધવિચ્છેદની ક્ષણે | કિશોર બારોટ

સથવારાની છેલ્લી પળને શીદ કલુષિત કરીએ,
હશે ઋણાનુબંધ આટલો, સહજ સ્વીકારી લઈએ.
હૈયામાં સદ્ભાવ ધરીને, હસતાં છુટ્ટાં પડીએ.
હશે ઋણાનુબંધ આટલો, સહજ સ્વીકારી લઈએ.

જીવનપથના એક મુકામે, હું ને તું બે મળ્યાં,
દૂધમાં સાકર માફક બંને એકબીજામાં ભળ્યાં,
એ મીઠપને થૂંકી, શાને કડવો કલેશ ચગળીએ ?
હશે ઋણાનુબંધ આટલો, સહજ સ્વીકારી લઈએ.

ગંગા તીરે તરતા દીવા પળ બે પળ જો મળે,
મળ્યાં એટલી મોજ ગણીને તરત જ છુટ્ટાં પડે.
એમ જ બસ ઝળહળતાં રહીને કાળપ્રવાહે વહીએ.
હશે ઋણાનુબંધ આટલો, સહજ સ્વીકારી લઈએ.

રાધાની પીડા | મુકેશ પુરોહિત

ઉદ્ભવને ઉત્સવ ને ગોકુળિયું ગુમ
પડ્યો મોરપિચ્છ હૈયામાં કાપો,
રેશમિયાં શમણાંનો તાકો ખોલીને
શ્યામ, વહેત એક વેતરીને આપો.

યમુનાની છાતીથી ડૂસકાંઓ દૂઝે
ને કાંઠે ઉજાગરાનાં વંન,
કાંઠાની વચ્ચે બે સૂરનું સંધાન નથી
રાધાનું મૂંઝાયું મંન;
મારું તો ઠીક ભલે થાવું જે થાય
કિંતુ વાંસલડી હૈયાંથી ચાંપો.

તરણાંની લીલીછમ વરમાળા રાહ જોઈ
કંપે છે કાળજડે કૂણી,
પાદરીયે ઊભી છે ગાવલડી જાન જોઈ
મોઢું છે રૂ કેરી પૂણી;
જાવું તો ક્યાં જાવું સાંકળને તોડીને ?
ખુલ્લો ફાટક પડ્યો ઝાંપો.

સવાર | વસંત મહેતા

સવાર એટલે
ઈશ્વર જાતે
સાઈકલ લઈને
આંગણે આવી
નાખી ગયેલ
તાજું સપનું!

ચૌટાની વાતો / રાજેન્દ્ર પાઠક

અડધી ચા ને માથે પાણી હજો,
સંતોની નિર્મલ શી વાણી હજો.
સાધુ ઊંઘી જાશે વ્હેલા હવે,
સપનાંની પણ કો ત્યાં રાણી હજો.
કાલે કે વરસોનાં વ્હાણાં પછી,
સરતી સૌ પળની ઝેંધાણી હજો.
કોણે બોટી છે અમરત તાંસળી,
જાગો જ્યારે તો ઉજાણી હજો.
દમ માર્યો તો સાફી થઈ છે ચલમ,
ચૌટાની વાતો ધૂળધાણી હજો.
જ્ઞાનીઓને ગમતી ને ભાવતી,
વાતો પણ અમને સમજાણી હજો.

લકીર જેવું / જિજ્ઞા મહેતા

લાગ્યું અમને લકીર જેવું,
માની લીધું અમીર જેવું.
સોનાવરણી કાયામાં પણ,
મન બેઠું છે કથીર જેવું.
રહેન સહેન છે રાજાનું,
કામ બધું તો વજીર જેવું.
રોજ ઊઠી દઉં અઢળક સિલ્લક,
તોય બચે છે ફકીર જેવું.
ખોઈ બેઠા લાલચમાં સૌ,
માન બચ્યું છે લગીર જેવું.

કનુભાઈએ મનુને કેટલા બધા આગ્રહપૂર્વક ધનતેરસની પૂજામાં આવવા બોલાવ્યો હતો, પણ મનુ ન માન્યો તે ન જ માન્યો. એને થયું કે મારી મા આંસુ સારતી, ખોળો પાથરતી આવશે અને એનાં આંસુ મારાથી જોઈ નહીં શકાય, એટલે તે ઘરની બહાર નીકળી ગયો, ‘કલ્યાણી, બહાર જરા આંટો મારીને આવું છું.’

‘જલદી આવજો. જમ્યા પછી બાળકોને ફટકડા ફોડવા છે.’

મનુ રસ્તા પર આવી ગયો અને ચારેબાજુ નરી ઝાકમઝોળ હતી, ફટકડાની લૂમો સતત ફૂટ્યા કરતી હતી, લોકો ઘરમાં લક્ષ્મીપૂજન કરીને પરવાર્યા હશે. એના બાપને ત્યાં તો આખો દીવાનખંડ ઊભરાઈ જતો હતો. આ દિવસે ઘરમાં ખૂણેખાંચરે પડેલા, બેંકનાં લોકરોમાં પડી રહેલા દાગીના ઘરમાં આવતા. છઆઠ પાટલા પણ ઓછા પડતા હતા. ચાંદીની થાળીઓમાં સોનાનાં આભૂષણો અને લગડીઓ ઝગઝગ થતાં હતાં. પરમ્પરાગત રીતે પૂજા કરવાનો સમય પણ ક્યાં હતો? બીજી એક થાળીમાં પાંચસોની, હજારની નોટોનાં બંડલ ...

એ સોનાચાંદીમાં, એ રૂપિયાનાં બંડલોમાં, એ ચાંદીની થાળીઓ સામે એક વાર ધારીધારીને જોયું હતું ત્યારે મનુને એમાંથી પોટેશિયમ નાઇટ્રેટ, રોગોરની ગંધ આવી હતી. એક વખત બહુ વિનંતીઓ અને મનામણાંઓને માન આપીને કલ્યાણી અને બાળકોને લઈને ત્યાં જઈ ચઢ્યો હતો. પૂજાવિધિ કરાવનાર બ્રાહ્મણ મહાલક્ષ્મીસ્તુતિના મંત્રો ઉચ્ચારતા હતા. મનુને તેમાં રસ પડ્યો એટલે ધ્યાનથી સાંભળવા લાગ્યો:

‘હે દેવી મહાલક્ષ્મી, અમૂલ્ય રત્નોના સારરૂપ અને વિશ્વકર્માએ બનાવેલું અદ્ભુત આસન તમે સ્વીકારો. હે કમળમાં વસનારાં! સર્વ લોકોએ વંદન કરેલું, ઇચ્છિત અને પાપરૂપી લાકડાંને (બાળવામાં) અગ્નિરૂપ આ શુદ્ધ ગંગાજળ તમે સ્વીકારો. હે કમળમાં રહેનારાં! પુષ્પ, ચંદન, દુર્વા વગેરેથી યુક્ત, શંખની અંદર રહેલું અને ઉત્તમ અર્ધ્યરૂપ આ ગંગાજળ તમે સ્વીકારો. હે વિષ્ણુનાં પત્ની! દેહના સૌન્દર્યના મૂળ કારણરૂપી આ સુગન્ધી પુષ્પોનું તેલ તથા સુગન્ધી આમળાનું ફળ તમે સ્વીકારો. હે દેવી, કપાસનું અને રેશમનું આ વસ્ત્ર તમે સ્વીકારો.’

કલ્યાણી સાસુ અંબાની બાજુમાં બેઠી હતી, અંબાએ ખોળામાં એક દીકરાને બેસાડ્યો હતો અને હાથમાં કલ્યાણીનો હાથ ઝાલી રાખ્યો હતો. કનુભાઈની નજર લક્ષ્મી સમક્ષ ધરેલા ધનરાશિ ઉપર ચોંટી જતી હતી, પછી તો મનુ બે હાથ જોડીને પોતાના કુળદેવતા વિશ્વકર્માનું ધ્યાન ધરતો બેસી જ રહ્યો હતો. તે દિવસે તો પ્રસાદ લઈને નીકળી આવ્યો. કનુભાઈએ કહેલું, ‘જમી કરીને જજેને ભાઈ, ડ્રાઇવર તમને મૂકી જશે.’

‘ના જરૂર નથી. હું બાઈક લઈને આવ્યો છું.’

કનુભાઈ એની સામે જોતા જ રહી ગયા. કશુંક બોલવા જતા હતા પણ એકે શબ્દ મોઢામાંથી નીકળી શક્યો નહીં. એ દિવસ પછી મનુ ક્યારેય લક્ષ્મીપૂજા માટે એ ઘેર ગયો નહીં. આખે રસ્તે પણ કશું બોલ્યો નહીં.

*

રસ્તાની બંને બાજુએ ઊંચીપહોળી અને ઝાકમઝોળ ઇમારતોને મનુ જોતો રહ્યો. તે ફૂટપાથ પર, રસ્તાની ધારે, કોઈક ખૂણામાં કશુંક શોધી રહ્યો હતો. આખું ને આખું શહેર ક્યાંક ખોવાઈ ગયું હતું અને એમ જ ખોવાયેલો ને ખોવાયેલો તે ઘેર જઈ પહોંચ્યો.

‘કેટલી વાર? આ સંદીપ અને રૂપા ક્યારનાં તમારી રાહ જુએ છે.... ક્યાં ગયા હતા?’ કલ્યાણીએ પાણી આપતાં પૂછ્યું.

મનુ તેની સામે જોતો જ રહી ગયો. એ જ નાકનકશો, એ જ ભરાવદાર કાળાભમ્મર વાળ, એ જ હાસ્યથી મઘમઘ થતું મોઢું, વર્ષો પહેલાં જોયેલી રાખમઢી કલ્યાણી યાદ આવી ગઈ.

‘ચાલો, મારી સામે નિરાંતે પછી જોજો. હાથપગ ધોઈ લો, જમી લઈએ.’

સવારનાં લાપસીશાક વધ્યાં હતાં અને કલ્યાણીએ ગરમાગરમ ભજિયાં ઉતારી લીધાં. જમતાં જમતાં કલ્યાણીએ પૂછ્યું, ‘આપણે લક્ષ્મીપૂજા નહીં કરવી જોઈએ?’

મનુએ તરત જ કહ્યું, ‘હા, હા... કરવી જોઈએને! ચાલ; તને પાટલા પર બેસાડી દઈએ અને પૂજા કરીએ... જયો જયો મા કલ્યાણી... રૂપા બોલ, તારી માની પૂજા કરીએ?’

‘હા...હા... મજા પડશે.’

‘પણ આપણી પાસે એવું સોનુંચાંદી ક્યાં છે?’

કલ્યાણીએ મનુ સામે જોયું. એના મોઢા પર અકળામણના કોઈ ભાવ ન હતા. ‘એક વાત કહું, ગુસ્સે નહીં થવાનું. મંજૂર?’ કલ્યાણીએ બાજી ગોઠવવા માંડી.

‘હા, હા... બોલને!’

‘બાએ મને ચાળીસેક તોલા સોનું આપ્યું છે...’

‘શું? ચાળીસ તોલા સોનું? બાએ તને?’ મનુએ હાથમાંનો કોળિયો બાજુ પર મૂકી દીધો. ‘અને તેં મને કહ્યું પણ નહીં? વળી તને તો ખબર છે કે એ ઘરનો એક પણ પૈસો આપણને ન ખપે. અંબાએ તને આપ્યું ક્યારે?’

‘તમે મારી વાત જરા ધીરજથી સાંભળો તો ખરા. બાએ મને ચોખ્ખા શબ્દોમાં કહેલું કે આ તારા સસરાની મિલકત નથી. આ સોનું હું મારા પિયરથી લાવી છું. આ લક્ષ્મી ચોખ્ખી છે, ગંગા જેવી પવિત્ર છે. બાને તો ભાઈબહેન હતાં નહીં, એટલે ઘરખેતરસોનું બધું એમને જ મળ્યું. આ બધું એમણે છોકરાઓને ભેટ આપી દીધું છે. સોગંદ આપ્યાં છે.’

મનુની આંખ ભીની થઈ એ જોઈને કલ્યાણીને થોડી ટાઢક થઈ. બાકી મનુને સમજાવવો એટલે તો લોઢાના ચણા ચાવવા. બાળકો ફટકડા ફોડી રહ્યા એટલે પાંચ વરસની રૂપાએ વાર્તા સાંભળવાની જિદ પકડી એટલે ફટકડાના અવાજો વચ્ચે વાર્તા શરૂ થઈ.

‘કંઈ કેટલાય સમય પહેલાંની વાત. આખી ધરતી પર પાણી જ પાણી. કોઈ કરતાં કોઈ જીવ મળે જ નહીં, પણ ત્યાં એક ગરુડ અને કાયબી હતાં. પાણી પર ઝાડનું એક થડ. એના પર આ બંને બેસી રહે. સાવ એકલાં, કોઈ કરતાં કોઈ બીજું મળે નહીં એટલે બંને તો એવા કંટાળ્યાં એવાં કંટાળ્યાં કે ના પૂછો વાત. પછી બંનેએ એક બતકને જનમ આપ્યો. બતક તો પાણીમાં આમ તરે, તેમ તરે. એક દિવસ તેણે ડૂબકી મારી, બહાર આવ્યું તો એની ચાંચમાં માટી હતી. ગરુડે અને કાયબીએ માટી તો કોઈ દિવસ જોઈ જ ન હતી. એટલે જોવામાં બહુ રસ પડ્યો. ઝાડનું થડિડ્યું, પાણી અને આકાશ – એ સિવાય તો કશું જોયું ન હતું. એટલેય ખૂબ કંટાળ્યાં હતાં. બતકે આણેલી માટી જોઈને નવાઈ લાગી. તેમનામાં આશા પ્રગટી. તેમણે નક્કી કર્યું કે બતકે અવારનવાર ચાંચ ભરી ભરીને માટી આણવાની. બતકે માટી આણવા માંડી પણ પાથરવી ક્યાં તે નક્કી કરી ના શક્યાં એટલે છેવટે તેમણે આખી ધરતીને બે ભાગમાં વહેંચી દીધી.’

‘આ વાર્તા તમને કોણે કહી?’ સંદીપે પૂછ્યું.

‘આ બધી વાર્તાઓ તો મને મારા દાદાએ કહી હતી. અહીં ઉપર જે ઓરડો છે તેમાં દાદાએ બધું સાચવ્યું છે.’

‘દાદાને વાર્તાઓ કોણે કહી?’

‘એમનાં દાદીએ.’

‘અને દાદીમાને કોણે કહી?’

‘એમનાં દાદીએ.’

‘અને એ દાદીને?’

‘વિશ્વકર્માએ.’

પોતાના મોઢે આ નામ પડતાં મનુની આંખોમાં આ ઉંમરે પણ ચમકારો થઈ ગયો.

બાળકો જંપી ગયાં એટલે કલ્યાણી અને મનુ એકલાં પડ્યાં.

‘હજુ તમને દાદાએ કહેલું તે બધું યાદ છે?’

‘એ કેવી રીતે ભુલાય? અને તે જ તો મને દાદા પાસે મોકલેલોને? મને એ પણ બરાબર યાદ છે. હું તો તે વખતે સાવ જુદી જ દુનિયામાં સેલારા મારતો હતો... દાદાની સોડમાં તો પછી ભરાયો....’

...મનુની આંખો આગળ એ દુનિયા નજરે પડી. એ દુનિયામાંથી બહુ જલદી તે બહાર આવી ગયો.

છેલ્લા થોડા સમયથી મનુ થોડો ગંભીર બનવા માંડ્યો હતો. તેને કશુંક ખૂંચ્યા કરતું હતું. હમણાં પડોશમાં મુંબઈથી લીલાભાભી એમની દીકરી કલ્યાણીને લઈને રહેવા આવ્યાં હતાં. મનુએ અને કલ્યાણીએ બાળપણનાં કેટલાંક વરસો સાથે ગાળ્યાં હતાં. ઘણાં વરસે કલ્યાણીને જોઈ એટલે તે ઓળખી જ ન શક્યો. તેમાંય પાછી માથા પર રાખ રાખ લઈને ભટકાઈ હતી. કલ્યાણીને કંઈ શોખ થયો એટલે તે સગડી પર હાંડવો કરવા બેઠી હતી. ઉપરનીચે મૂકેલા દેવતા પર કૂંક મારી એટલે બધી રાખ ઊડી હતી. એના લહેકા પરથી મનુએ તેને ઓળખી કાઢી... અરે આ તો—કલ્યાણી.. બાકી આમ કંઈ ખ્યાલ ન આવત... જાણે ધરતી ફાડીને ઊગી નીકળી હતી... થોડી ભીનેવાન અને આંખો સાવ કાળી... મનુએ થોડી વાર્તાઓ વાંચી હતી. એમાં વર્ણનો આવતાં : લાંબી ગરદન, રાતા કમળદલ જેવા હોઠ, તપેલા તાંબા જેવો વાન અને કાળી કાળી આંખો... સડકો પર શોધ્યા કરતો હતો. પણ અત્યારે કલ્યાણીને જોઈ ત્યારે ખબર પડી કે એ તો આવી જ કાળી કાળી આંખોને શોધ્યા કરતો હતો.

એક દિવસ રજાના દિવસે બપોરે કલ્યાણીએ મનુના દાદાની વાત કાઢી, ‘તને ખબર છે? તારા દાદા કોણ છે? મને તો એમની અલપઝલપ ઝાંખી જ થઈ હતી. બસ એમના મોઢે વાતો સાંભળ્યા કરો, સાંભળ્યા જ કરો.’

મનુને બહુ નવાઈ લાગી કે જે વાતો પોતાને ખબર ન હતી તે બધી કલ્યાણીએ કેવી રીતે સાંભળી હતી? પછી તો તેમાં એવો ડૂબ્યો એવો ડૂબ્યો...

મનુએ પહેલી વાર જ્યારે મોટા મોટા ઊંટડા અને બુલડોઝરો જોયા ત્યારે તે હેબતાઈ ગયો, ગભરાઈ ગયો. તેણે અત્યાર સુધી આવાં ગંજાવર યંત્રો જોયા જ નહોતાં. એમનો પગ જમીન પર પડે અને ખાડા ખાડા પડી જતા, માટીમાં ઊગેલા ઘાસ અને નાનામોટા છોડવાઓનો તો સોથ વળી જતો હતો. તે દોડતો દોડતો દૂર ઊભેલા દાદાને બતાવવા દોડ્યો. તેઓ એક ઝાડ નીચે શાંતિથી બેઠા હતા. દોડતા આવતા અને જોરજોરથી શ્વાસ ખાતા મનુને જોયો. તેમની આંખે હવે ઝાંચ તરી

આવી. તેના દાદા તેને ત્યાંથી દૂર લઈ ગયા અને તેને બેસાડીને બોલવા લાગ્યા...

આ કેસર, આ લંગડો સ્વાહા...

આ રાજાપુરી, આ હાકુસ સ્વાહા...

આ જામફળી, આ ચીકુવાડી સ્વાહા...

આ વનરાજિનાં મૂળિયાં સ્વાહા..

યા દેવી સર્વ ભૂતેષુ શક્તિ રૂપેણ સ્વાહા.

આ આખો પ્રસંગ મનુના માનસપટ પર સ્પષ્ટ રીતે અંકાઈ ગયો હતો. પછી તો દાદાએ કહેલું કે હવે અહીં ખેતર નહીં રહે, વૃક્ષો નહીં રહે, સીમ નહીં, ગોચર નહીં. અહીં સોદાગરો આવશે, જમીનોના સોદા થશે. માણસનું પેટ એટલું બધું મોટું બની ગયું છે કે તેમાં ત્રણે લોક ઓરાઈ જશે.

બંને બાળકો ફટાકડા ફોડીને, વાર્તા સાંભળીને જંપી ગયાં હતાં. જોકે વચ્ચે વચ્ચે જાગી જતાં હતાં. બાળકો સાંભળે છે કે નહીં તેની ચિંતા કર્યા વિના તે કલ્યાણીને કહેવા લાગ્યો,

‘કલ્યાણી, ખરેખર તો આ ઉત્સવ શક્તિનો ઉત્સવ છે. નવરાત્રિ એટલે પણ શક્તિપૂજા. પછી દિવાળીમાં સળંગ શક્તિપૂજા. બારસ, તેરસ અને ચૌદસ... મારા દાદા કહેતા હતા કે બારસે સરસ્વતીનું પૂજન, તેરસે લક્ષ્મીપૂજન, અને ચૌદસ એટલે કાલિકાનું પૂજન... યા દેવી સર્વ ભૂતેષુ શક્તિરૂપેણ સંસ્થિતા... તમારે સ્ત્રીઓએ તો રાજી થવાનું કે દિવાળીના દિવસો સ્ત્રીપૂજના.’

કલ્યાણી તેની વાત સાંભળીને ખડખડાટ હસી પડી. ‘અમને પટાવવા-ફોસલાવવા તમારી પાસે સામગ્રી તો ખાસ્સી છે. પણ એ વાત છોડો. મૂળ વાત પર આવો. તમે આર્કિટેક્ટ થયા, પરીક્ષામાં સુવર્ણચંદ્રક મળ્યો. તમારી એક ડિઝાઇનને તો કોઈ સંસ્થાનો પુરસ્કાર પણ મળ્યો. તોય તમારી પાસે ગ્રાહકો કેમ ઓછા આવે છે?’

‘કલ્યાણી, ક્યારેક મને એમ લાગે છે કે હું આ સમયનો જીવ નથી. દાદાના સમયનો છું જાણે. મારા વિચારો સાથે દુનિયાનો મેળ ખાતો નથી.. મારા બાપ સાથે પણ ક્યાં બને છે?’

અને અચાનક સંદીપ બેઠો થઈ ગયો. ‘પપ્પા, આ બધી વાતો પછી. ફરી એક વાર્તા કહો. બસ, એક વાર્તા, પછી અમે ખરેખર ઊંઘી જઈશું.’

‘હા... હા. એક વાર્તા...’

કલ્યાણી હસતાં હસતાં બોલી, ‘આ બંને તમને છોડવાના નથી. સાંભળાવો ત્યારે તમારા કોઈ પૂર્વજની વારતા...’ મનુએ બંને બાળકોને પાસે બેસાડ્યાં અને તે વાતે વળગ્યો:

‘બહુ જમાનાઓ પહેલાંની આ વારતા છે. બે ભાઈઓ હતા, તેમનાં નામ સુંદ પરબ ❖ માર્ચ, 2024

અને ઉપસુંદ. બંનેએ ભગવાન પાસે વરદાન માગ્યું, અમે કોઈનાથી ન મરીએ, અમે એકબીજાથી જ મરીએ... વરદાન પામીને બંને રાક્ષસ તો નીકળી પડ્યા ત્રણે લોક જીતવા. કોઈ તેમને હરાવી ના શક્યું. દેવતાઓ સંતાવા લાગ્યા ત્યાં પૃથ્વી પરના લોકોનું તો પૂછવું જ શું? હવે? બ્રહ્મા વિચારમાં પડી ગયા. આ રાક્ષસોના વિનાશ માટે તો કોઈ સ્ત્રી જોઈએ. તેમણે તો વિશ્વકર્માને બોલાવ્યા અને ત્રણે લોકમાં જોવા ન મળે એવી સ્ત્રીનું સર્જન કરવા કહ્યું. વિશ્વકર્માએ જગતભરની ઉત્તમ વસ્તુઓમાંથી એક સ્ત્રીનું નિર્માણ કર્યું. તેનું નામ તિલોત્તમા. એના શરીરમાં જ રત્નો જડી દીધાં. એ બની ગઈ અજોડ, કોઈ એના જેવું નહીં.

ત્રણે લોકમાં તે ફરવા નીકળી. ફરતાં ફરતાં તે કૈલાસમાં જઈ ચઢી. ત્યાં તો શંકર ભગવાન તપ કરે અને તિલોત્તમા નૃત્ય કરવા લાગી. શું અદ્ભુત નૃત્ય... શંકર સમાધિમાંથી જાગી તો ગયા, આંખો ખોલી તો સામે તિલોત્તમા નૃત્ય કરતી હતી. નૃત્ય કરતાં કરતાં તે પૂર્વમાં ગઈ, શંકર ભગવાન તો તપ કરવા બેઠેલા, આંખો સિવાય કશી જ હિલચાલ થાય નહીં. તે ચુપચાપ બેસી જ રહ્યા. પણ અંદરથી તેઓ નૃત્ય જોવા આતુર હતા. એકાએક તેમના મસ્તકમાંથી એક બીજું મુખ પ્રગટ્યું. પછી તિલોત્તમા ઉત્તરમાં ગઈ, તો ત્યાં એક મુખ પ્રગટ્યું, પછી પશ્ચિમમાં ગઈ, દક્ષિણમાં ગઈ તેમ તેમ શંકર ભગવાનને નવાં નવાં મુખ પ્રગટતાં ગયાં. આમ શંકર પંચમુખી બની ગયા.'

'ચાલો હવે સૂઈ જાઓ...' કલ્યાણીએ બાળકોના માથે હાથ ફેરવતાં કહ્યું, 'કાલે કાળીચૌદસ છે, આપણે દૂધપાકપુરી, વડાં બનાવીશું.'

'હજુ આ પરમ્પરા સચવાઈ રહી છે, નહીં?'

'બાએ તો મને દિવસો રહ્યા ત્યારથી કહેલું કે આ બધા તહેવારો પરમ્પરાગત રીતે જ ઊજવવાના, નહીંતર આપણાં બાળકોને કશો ખ્યાલ જ નહીં આવે...'

બંને બાળકો સૂવા ગયાં અને મનુ-કલ્યાણી એકલાં પડ્યાં.

'અત્યારે તો મોટે ઘેર ભીડ ભીડ હશે નહીં?' કલ્યાણીના સ્વરમાં વેદનાનો થોડો સૂર હતો.

'અને એ ઘરનો એકનો એક છોકરો એક નાનકડા ઘરમાં બેઠો છે. ઘર તો દાદા જીવતા હતા ત્યાં સુધી તો મોટું હતું... પછી બધું ખતમ થઈ ગયું. મને યાદ છે દાદા એક ચોપડીમાંથી વાંચી સંભળાવતા હતા.'

મનુ ઊભો થઈને બાજુના ઓરડામાંથી એક પુસ્તક લઈ આવ્યો અને વાંચવા લાગ્યો:

'જે ઘરમાં આપણે જીવીએ છીએ તે માત્ર ઘર નથી, માત્ર મકાન નથી, ઘર માત્ર ઈંટ, માટી, ચૂનાથી જ બનતાં નથી, દેવતાઓનો પણ તેમાં વાસ હોય છે. એમાં જે કોઈ રહે છે તે પોતાના ઘર સાથે, ઘરમાં રહેનારા દેવતાઓ સાથે સંવાદ માંડે

છે... ઉત્તરમાં કુબેર છે, દક્ષિણે યમ છે, પૂર્વમાં સૂર્ય છે અને પશ્ચિમમાં વાયુ છે. આ દેવતાઓને નારાજ ન કરાય. એ પણ ત્યાં નિર્વિઘ્ને વસવા જોઈએ. જેવી રીતે દેવ મન્દિરમાં છે, મન્દિરની બહાર પણ છે એવી જ રીતે દેવતાઓ ઘરમાં છે અને ઘરની બહાર પણ છે. ઘર બધાંની સાથે સંવાદ માંડે છે. એ સંવાદ આનન્દ આપે છે. તમે મન્દિરમાં જઈને શું કરો છો? તમને શાન્તિનો અનુભવ કેમ થાય છે? ગર્ભગૃહમાં જતાં પૂર્વે અને એમાંથી બહાર આવતાં તમે મૂર્તિઓ સાથે સંવાદ કરવા માંડો છો. એ સંવાદ તમને આનન્દ આપે છે. જૂનાં ઘરોમાં વચ્ચે ચોક હતા જેથી તમે ચાંદાસૂરજનાં તેજ ઝીલી શકો. અને આજે...”

આગળ વાંચતાં વાંચતાં તે અટકી ગયો. તેની આંખોમાં ભીની ભીની ઝાંચ ફરી વળી અને વર્ષોનાં વર્ષો પહેલાં પણ આ જ શબ્દો સાંભળ્યા હતા, ત્યારે તેને બહુ સમજાયું ન હતું. અત્યારે વાંચતાં એ જગતમાં સરી ગયો. તેની આંખો આગળ શૈશવકાળનું દૃશ્ય ઊભું થયું.

અને ત્યાં ધડામ કરતું બારણું ખૂલી ગયું. કનુભાઈએ લાત વડે બારણું ખોલી નાખ્યું અને જોયું તો દાદા મનુને કશુંક વાંચી સંભળાવતા હતા. મનુ કેટલા બધા ધ્યાનથી આખી વાત સાંભળતો હતો.

‘જો જો... આ તારો લાડલો, જો તો ખરી! હરામખોરે ક્યારેય મારી વાત ધ્યાનથી સાંભળી નથી... અને અહીં જો... આ ડોસા એનો ભગવાન છે...!’ કનુભાઈએ હાથ ખેંચીને પાછળ ઊભેલી અંબાને આગળ કરી... ‘અડધા કલાકથી હું મનુને શોધતો હતો અને એનો પત્તો ક્યાંય લાગતો ન હતો...’

ખૂબ જ રાતાપીળા થઈ ગયેલા કનુભાઈ દીકરાને અધમૂઓ કરી નાખવાના એ બીકે અંબા એમની પાછળ પાછળ ત્રીજા માળે રઘવાઈ બનીને આવી ચઢી હતી.

‘ડોસા, શાં ઊંઠાં ભણાવી રહ્યા છો મારા છોકરાને?’

કનુભાઈની આંખો બહાર નીકળી પડવાની જાણે તૈયારીમાં હતી.

‘જે તને ભણાવવા માગતો હતો અને તેં ક્યારેય મારી વાત કાને ધરી ન હતી તે હવે મનુને કહી સંભળાવું છું.’ ધનેશ્વરના મોંની એકે રેખા બદલાઈ ન હતી. દીકરાના રોષ, તિરસ્કાર તેમના સુધી જાણે પહોંચતા જ ન હતા.

‘ડોસા, જમાનો બદલાઈ ગયો છે... તાંબા પરથી પ્લાસ્ટિક પર આવી ગયા છીએ. આંખો ખોલો આંખો... રાતદહાડો વિશ્વકર્મા વિશ્વકર્મા કર્યા કરો છો... શું આપ્યું તમને તમારા વિશ્વકર્માએ?’

‘ઈશ્વરે આ ધરતી આપી... આ આકાશ આપ્યું, સમુદ્ર આપ્યા, નદીઓ આપી... અને વિશ્વકર્માએ એના ઉપર ભવનો બાંધવાની વિદ્યા આપી...’

‘બસ... બસ... લવારો બંધ કરો. મનિયા, હજુ કહું છું. આ પોતડીદાસની વાતો સાંભળવાનું બંધ કર. પોરબંદરનો પેલો પોતડીદાસ પણ આ જ જમાતનો પરબ ❖ માર્ચ, 2024

હતો. સત્તર વરસનો તું થયો. મારી સાથે હરેફરે તો બેત્રણ વરસમાં ટંકશાળ કેમ પાડવી તે શિખવાડી દઉં. સંભળાય છે? આજ પછી આ ત્રીજે માળ તારે પગ મૂકવાનો નથી, નહીંતર ટાંટિયો ભાંગી નાખીશ. ...સમજ્યો?’

કનુભાઈની આંખોમાંથી ધુમાડો નીકળવાનો જ બાકી હતો...

‘હું આવીશ આવીશ. તમને તમારા બાપા સામે વાંધો છે જ ને! મને મારા બાપા સામે વાંધો છે.’

‘શું કહ્યું? મારી સામે બોલે છે?’ કનુભાઈએ દીકરાને મારવા હાથ ઉગામ્યો. અંબા વચ્ચે પડી અને તેણે કનુભાઈનો હાથ ઝાલી લીધો.

તારો દીકરો તારી પાસેથી જ આ ભાષા શીખ્યો...

‘ચાલો ને મેલો છાલ... એને દાદા પાસેથી વાર્તાઓ સાંભળવાની મજા આવે છે તો ભલેને એ સાંભળે...’ અંબા કનુભાઈનો હાથ પકડીને તેમને નીચે લઈ ગઈ.

ધનેશ્વરે કહ્યું, ‘તારે એક વાત સમજવાની... એ તારો બાપ છે...’

‘પણ મને એમની સાથે નથી ફાવતું... દાદા, એક વાત પૂછું?’

‘બોલ ... એક જ શા માટે?’

‘આ હમણાં મારા પપ્પા બોલી ગયાને કે તમારા વિશ્વકર્માએ શું આપ્યું? તો આ વિશ્વકર્મા કોણ હતા?’

‘આપણા ઘરમાં કેટલાક ચોપડા હતા. એમાં મારા બાપાએ કેટલુંક ચિતરામણ કરી રાખ્યું હતું.. દેવતાઓના શિલ્પી હતા ત્વષ્ટા. એના ત્રણ દીકરા... એમાં એક વિશ્વકર્મણ... એટલે કે વિશ્વકર્મા. ... આ મહાન શિલ્પીએ દધીચિ મુનિનાં હાડકાંમાંથી વજ્ર બનાવ્યું... શંકર ભગવાન માટે રથ બનાવ્યો. તિલોત્તમા નામની અદ્ભુત સુંદરી સર્જી, પાંડવોને માટે ઇન્દ્રપ્રસ્થ નામની નગરી સર્જી.

આ વિશ્વકર્માના એક અવતારે કોધે ભરાઈને ધૃતરાષ્ટ્રી નામની અપ્સરાને શૂદ્ર કુળમાં જનમ લેશે એવો શાપ આપ્યો અને પોતે બ્રાહ્મણ કુળમાં જન્મ્યા. એ બંને પરણ્યાં. એમનાં સંતાનો કુંભાર, લુહાર, દરજી, સુથાર, સોની... બીજી ઘણીબધી કથાઓ છે પણ મનુ, તને આ બધાં ટાઢપહોરનાં ગપ્પાં નથી લાગતાં?’

મનુએ દાદાની આંખોમાં આંખ મેળવીને પૂછ્યું, ‘દાદા, તમે એવું માનો છો ખરા?’

‘મારા માનવા ન માનવાથી શો ફેર પડવાનો છે? દુનિયા નવી છે અને આ બધું તો જૂનું છે... પણ તું જો ખરેખર પૂછતો હોય તો કહું કે આ ગપ્પાં નથી, ગપ્પાં નથી. પણ દીકરા, તું તારી રીતે તારો બાપ કહે એમ કર. મારી તો જિંદગી પૂરી થઈ ગઈ... તારાથી મારી જેમ નહીં જિવાય.’

‘અને ધારો કે... ધારો કે મારે મારી રીતે જીવવું હોય તો...’

‘મैं કહુંને કે રસ્તો બહુ અઘરો છે... આ મારા ઓરડામાં જે બધું છે તે બધું

મેં જતન કરીને સાચવ્યું છે. હજુ બેએક વરસ જવા દે, પછી તને લાગે તે બધું ફંફોસજે...

અંબા કનુભાઈને તો કોઈ રીતે સમજાવી શકતી ન હતી, પણ એક દિવસ સાંજે તેણે કનુભાઈને વાત કહેવાની હિંમત કરી, ‘ઘરમાં ગૂંચળામણ નથી થતી? ચાર ચાર જણ આપણા ઘરમાં નથી. બાળકો વિના જીવવાનું તમને અકારું નથી લાગતું?’

‘શું કરું તો પછી?’

‘આપણે નહીં હોઈએ તો આટલા બધા પૈસાનું શું થશે? આપણે લક્ષ્મી નથી જોઈતી, આનન્દ જોઈએ છે, જીવવાનો આનન્દ. ધારો કે તમારા મૃત્યુ પહેલાં મારું મૃત્યુ થયું તો તમારું શું થશે? પૈસા કમાવા સિવાયની બીજી કોઈ આવડત છે તમારામાં? દૂધ ગરમ કરવા બેસો તો પણ કેટલી બધી વાર ઉભરાવી નાખ્યું છે? બહારનું કશું ખાવાનું તો ભાવતું નથી? – અને જો મારા પહેલાં તમારું મૃત્યુ થાય તો વિધવા તરીકે હું જીવન ગાળીશ કેવી રીતે? ચોવીસે કલાક મનુ અને કલ્યાણીના જ વિચારો આવ્યા કરશે.. બે ટંકના રોટલા માટે આટલો બધો વલોપાત?’

કનુભાઈ અંબાની વાત સાંભળતાં સાંભળતાં વિચારમાં તો પડી ગયા. હા, વચ્ચે વચ્ચે તે મોડી મોડી રાત સુધી આવા વિચારો કર્યા કરતા હતા, પણ કોઈ રસ્તો દેખાતો ન હતો.

ફરી અંબાનો પ્રશ્ન આવ્યો, ‘તમે આટલા બધા પૈસા કોને માટે ઊભા કર્યા?’

‘મનુ માટે વળી...’

‘પણ એ તો તમારા પૈસાને સૂંઘતો પણ નથી. હવે શું કરશો?’

‘એ બરાબર મારા બાપ પર પડ્યો છે...’

‘પૈસાની સાથે જરા જીવ મોટો કરો. જેમ જેમ પૈસા આવે તેમ તેમ જીવ મક્તો કરો. સ્વર્ગે જવું છે કે નરકે?’

આ સાંભળી કનુભાઈની આંખો ભરાઈ આવી. ‘તો બોલ, હવે મારે શું કરવું?’

‘આ ગંધાતા પૈસા વડે સરવણીનો ખાટલોય ન ભરાય. મને તો એ પણ ખબર નથી કે તમારી પાસે કેટલી મૂડી છે?’

‘મેં આવકવેરાનું ફોર્મ ભરતી વખતે બધી આવક તો નથી બતાવી. હવે કાલે સવારે હું વકીલને મળીને બધું નક્કી કરી લઉં.’ ‘શું નક્કી કરશો? મારી એક વાત માનો. તમે વકીલને મળીને આવો પછી મનુ-કલ્યાણી પાસે જઈએ.’ ‘આટલા દિવસ તો મેં તારું સાંભળ્યું નથી, હવે સૂરજ ઢળવા આવ્યો છે ત્યારે તારું કહ્યું કરીશ.’

બીજે દિવસે સવારે શુભનું ચોઘડિયું જોઈને ધનેશ્વરને લઈને બંને મનુ-કલ્યાણીને મળવા નીકળ્યાં.

કલ્યાણીએ બારણું ખોલ્યું અને તે નવાઈ પામી ગઈ, ભારે નવાઈ... સૂરજ પશ્ચિમમાં ઊગ્યો કે ધરતી પરનાં પાણી આકાશે પહોંચ્યાં?

‘આવો આવો.’ તરત જ તે સાસુસસરાને પગે લાગી. આજે બાળકોને રજા હતી એટલે તેઓ ઘરે જ હતાં. બંને બાળકો અંબાને વળગી પડ્યાં. અંબાની આંખોમાંથી આંસુ સરવા લાગ્યાં. એટલામાં મનુ પણ આવી ગયો. ‘ફોન આવ્યા પછી બહાર ગયો જ નથી.’

કનુભાઈ કશું બોલી ન શક્યા. તેમના ગળે ડૂમો ભરાઈ ગયો.

કલ્યાણી બોલી, ‘બેસો બેસો. હું ચા મૂકું છું. પછી રસોઈ કરું છું. જમશોને?’

‘હા, હા, આજે જ નહીં, હવે પછી દરરોજ, દાદાને પણ લાવ્યો છું.’

અને પછી ચા પીતાં પીતાં કનુભાઈએ કહ્યું, ‘જો મને અંબાએ સાચી દિશા બતાવી છે. હું આપણું ઘર કાઢી નાખીશ. વકીલ સાથે મળીને વિચાર એવો કર્યો છે કે મારી પાસે જ પૈસાટકા છે તેમાંથી આપણે એક હોસ્પિટલ ઊભી કરીએ. બાળકો માટે, સ્ત્રીઓ માટે અનાથાશ્રમ, એક અન્નક્ષેત્ર, બે એમ્બ્યુલન્સ, હોશિયાર વિદ્યાર્થીઓ માટે શિષ્યવૃત્તિઓ...’

ખૂણામાં બેસી રહેલા ધનેશ્વર બોલ્યા, ‘ચાલો, છેવટે અક્કલ આવી ખરી.’

આ સાંભળી ઉત્સાહમાં આવી ગયેલી કલ્યાણીએ મનુ સામે જોતાં જોતાં કહ્યું, ‘ચાલો ત્યારે, હું લાપસીનું આંધણ મૂકું છું. પછી બટકા, કોળા, ગલકાંનાં ભજિયાં ઉતારીશું.’

કલ્યાણીએ પાણિયારે દીવો કર્યો, ધૂપસળી પ્રગટાવી અને એની સુવાસે બધું મહેક મહેક થઈ ગયું.

પ્રકીર્ણ

શ્રુત સેવાની સુવાસ : ગુણવંત બરવાળિયા, ૨૦૨૩, નવભારત સાહિત્ય મંદિર, પૃ. ૩૮૪, રૂ. ૭૦૦ વાત ચાલતી રહે : વર્ષા પાઠક, ૨૦૨૩, ગૂર્જર, ૧૦ + ૧૮૨, રૂ. ૨૫૦ બે તમિળ ક્લાસિક્સ : પ્રસ્તુતિ : યશવંત મહેતા, ૨૦૨૩, ૪૭/એ, નારાયણનગર, પાલડી, અમદાવાદ, ૧૨ + 172, રૂ. ૨૫૦ નવલકથા-વિશેષ : વર્ષા પ્રજાપતિ, ૨૦૨૩, ફ્લેમિંગો પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૨૫, રૂ. ૧૭૫ વિજયનો એરો બ્રિજ : ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મહેતા, ૨૦૨૩, ગૂર્જર, ૧૨ + 172, રૂ. ૨૫૦ ચાળીસીએ ઓચ્છવ : સંપા. કેતન રૂપેરા, ૨૦૨૩, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી (યુ.કે.), પૃ. ૧૨૮, રૂ. ૨૦૦ લેખાંજોખાં : ઉદયન ઠક્કર, ૨૦૨૩, આર.આર. ૧૪ + 200, રૂ. ૨૨૫

વિશ્વના ઇતિહાસમાં જાણીતા કુસેડસૂ અર્થાત્ ધર્મયુદ્ધ વિષયે લખાયેલી આ વાર્તા ‘જેહાદ’નો બાહ્ય પરિવેશ પશ્ચિમોત્તર પર્વતીય પ્રદેશ-અફઘાનિસ્તાનમાંથી સ્થળાંતર કરીને જઈ રહેલા લોકોમાંના ત્રણ યુવા પાત્રોના પ્રણયત્રિકોણનો છે પરંતુ ખરા અર્થમાં એ પરપ્રાંતમાં પોતીકા ધર્મની આસ્થાના માધ્યમથી આપણને સૌને એક વિશિષ્ટ સંદેશ આપી જાય છે.

ઘણી જૂની પુરાણી વાત છે. હિન્દુઓનો એક કાફલો પોતાના ધર્મની રક્ષા માટે પશ્ચિમોત્તર પર્વત પ્રદેશથી સ્થળાંતર કરી આવી રહ્યો હતો. વર્ષોથી એ પ્રાંતમાં હિંદુ અને મુસલમાન આડોશ-પાડોશમાં રહેતા આવ્યા હતા. ધાર્મિક દ્વેષનું નામોનિશાન નહતું. પઠાણોના જિરગા' હંમેશાં લડતા રહેતા. એમની તલવારોને ક્યારેય કાટ ચઢી શકતો ન હતો. વાતવાતમાં એમનાં દળ સંગઠિત થઈ જતાં હતાં. શાસનની કોઈ વ્યવસ્થા ન હતી. એક જિરગા અને કબીલા²ની વ્યવસ્થા ભિન્ન ભિન્ન હતી. પારસ્પરિક ટંટાફિસાદ પતાવવા માટે પણ તલવાર સિવાય બીજું કોઈ સાધન ન હતું. જીવનો બદલો જીવ, લોહીનો બદલો લોહી, એ નિયમમાં કોઈ અપવાદ ન હતો. એ જ એમનો ધર્મ હતો, એ જ આસ્થા. પરંતુ એ ભીષણ રક્તપાતમાં પણ હિંદુ પરિવાર શાંતિથી જીવન વ્યતીત કરતા હતા.

પણ છેલ્લા એક મહિનામાં દેશની પરિસ્થિતિ બદલાઈ ચૂકી છે. એક મુલ્લાએ, કોણ જાણે ક્યાંથી આવીને અભણ અને ધર્મશૂન્ય પઠાણોમાં ધર્મનો ભાવ પેદા કરી દીધો છે. એની વાણીમાં કોઈ એવો જાદુ છે કે આબાલવૃદ્ધ, યુવાન, સ્ત્રીપુરુષ બધાંય ખેંચાઈ આવે છે.

તે વાઘની જેમ ગરજીને કહે છે – ‘ખુદાએ તમને એટલા માટે પેદા કર્યા છે કે દુનિયાને ઇસ્લામના પ્રકાશથી પ્રકાશિત કરી દો. દુનિયામાંથી કાફિરો³નું નામોનિશાન મિટાવી દો. એક કાફિરના દિલના ઇસ્લામના પ્રકાશથી પ્રકાશિત કરવાનું પુણ્ય જીવનભરના રોજા, નમાજ અને જકાત કરતાં પણ વધારે છે. સ્વર્ગની અપ્સરાઓ તમારાં ઓવારણાં લેશે અને દેવદૂતો તમારા ચરણોની ધૂળ મસ્તક પર ચડાવશે, ખુદા તમારા પર આશીર્વાદ વરસાવશે.’ અને લોકો આ અવાજ સાંભળીને ધર્મના પોકારથી ઉત્તેજિત થઈ જાય છે.

એ જ ધાર્મિક ઉત્તેજનાએ કાફિર અને ઇસ્લામ વચ્ચે ભેદ ઉત્પન્ન કરી દીધો પરબ ❖ માર્ચ, 2024

છે. દરેક પઠાણ સ્વર્ગનું સુખ ભોગવવા માટે અધીર થઈ ગયો છે. સદીઓથી જે હિંદુઓ સાથે શાંતિથી રહેતા હતા, તે હિંદુઓ પર હુમલા થવા માંડ્યા છે. ક્યાંક તેમના મંદિરો જમીનદોસ્ત કરવામાં આવે છે, ક્યાંક તેમના દેવતાઓને અપશબ્દો બોલવામાં આવે છે. ક્યાંક એમને જબરદસ્તી ઇસ્લામ સ્વીકારવાની ફરજ પાડવામાં આવે છે. હિંદુઓ સંખ્યામાં ઓછા છે, અસંગઠિત છે, વિખરાયેલા છે, આ નવી પરિસ્થિતિ માટે બિલકુલ તૈયાર નથી. એ ભયભીત થઈ ગયા છે. કેટલાક એમની માલ-મિલકત છોડીને ભાગી ગયા છે. કેટલાક આ આંધી શાંત થવાના સમયની કાગડોળે રાહ જોઈ રહ્યા છે. આ કાફલો પણ એવા ભાગનારાઓમાંનો જ એક હતો.

બપોરનો સમય હતો. આકાશમાંથી આગ વરસી રહી હતી. પહાડોમાંથી જ્વાળાઓ નીકળી રહી હતી. વૃક્ષનું ક્યાંય નામોનિશાન ન હતું. આ લોકો ધોરી માર્ગથી દૂર હતા. આડાઅવળા અજાણ્યા માર્ગોમાં ચાલી રહ્યા હતા. ડગલે ડગલે પકડાઈ જવાનો ભય હતો. ત્યાં સુધી કે ભૂખ, તરસ અને તાપથી વ્યાકુળ થઈને અંતે તેઓ એક વિશાળ શિલાની છાયામાં વિશ્રામ કરવા લાગ્યા. અચાનક થોડે દૂર એક કૂવો નજરે પડ્યો. ત્યાં જ પડાવ કરી દીધો. એમને ભય લાગતો હતો કે ક્યાંક જેહાદીઓનું દળ પાછળ-પાછળ આવી ન રહ્યું હોય!

બે યુવકોએ બંદૂકો ભરીને ખભે મૂકી દીધી અને તે ચારે બાજુ ચોકી કરવા લાગ્યા. વુદ્દો કામળાઓ બિછાવીને લંબાવવા માંડ્યા. સ્ત્રીઓ બાળકોને કેડેથી ઉતારીને માથાનો પરસેવો લૂછવા માંડી અને વીખરાયેલા વાળને ઠીક કરવા લાગી. બધાંના ચહેરા કરમાયેલા હતા. સૌ કોઈ ચિંતા અને ભયથી ત્રસ્ત હતાં, એટલે બાળકો પણ જોરજોરથી રડતાં ન હતાં.

ચોકી કરતા બે યુવકોમાંથી એક લાંબો, મજબૂત બાંધાનો સ્વરૂપવાન યુવાન છે. એની આંખોમાંથી અભિમાનની કિરણ-રેખાઓ નીકળી રહી છે. જાણે કે એ પોતાના સામે કોઈની ગણના જ કરતો નથી. જાણે કે એની એક એક ગતિ પર આકાશના દેવતા જયઘોષ કરી રહ્યા છે. બીજો કદનો દૂબળો-પાતળો અને રૂપહીન માણસ છે. એ ચહેરેથી દીન જણાઈ રહ્યો છે. જાણે કે એના માટે સંસારમાં કોઈ આશા જ રહી નથી. જાણે કે એ દીવાની માફક જાત બાળીને જીવન વ્યતીત કરવા જ નિર્માયો છે. પેલાનું નામ ધર્મદાસ છે. આનું નામ ખજાનચંદ.

ધર્મદાસે બંદૂક જમીન પર ટકાવીને એક શિલા પર બેસતાં બેસતાં કહ્યું, 'તે તારા માટે શું વિચાર્યું? તારી લગભગ લાખ-સવા લાખની સંપત્તિ તો રહી હશે?'

ખજાનચંદે ઉદાસીન ભાવથી જવાબ આપ્યો, 'લાખ-સવા લાખની તો નહીં, પણ હા, પચાસ-સાઠ હજાર તો રોકડા હતા જ.'

'તો હવે શું કરીશ?'

‘પડશે એવા દેવાશે, સહી લઈશ. રાવલપિંડીમાં બે-ચાર સંબંધી છે. કદાચ થોડી મદદ કરે. તેં શું વિચાર્યું છે?’

‘મને શાનું દુઃખ? મારા બંને હાથનો મને સાથ છે, ત્યાં પણ એમનો જ સહારો હતો, ભવિષ્યમાં પણ એમનો જ સહારો છે.’

‘આજનો દિવસ સુખરૂપે વીતી જાય તો પછી કોઈ ભય નથી.’

‘હું તો આશા રાખું છું કે એકાદો શિકાર મળી જાય અને જો એક ડઝન પણ આવી જાય તોપણ ગોળીઓથી વીંધી નાખું.’

એટલામાં ખડકોની પાછળથી એક યુવતી હાથમાં લોટો અને દોરી લઈને નીકળી અને સામેના કૂવા તરફ જવા લાગી. પ્રભાતની સુવર્ણમયી મધુર અરુણિમા જાણે કે મૂર્તિમાન થઈ ગઈ હતી.

બંને યુવક એની તરફ આગળ વધ્યા. પરંતુ ખજાનચંદ બે-ચાર ડગલાં ચાલીને ઊભો રહી ગયો, ધર્મદાસે યુવતીના હાથમાંથી દોરી અને લોટો લઈ લીધાં. અને ખજાનચંદ તરફ ગર્વથી જોતો જોતો એ કૂવા તરફ ગયો. ખજાનચંદે ફરીથી બંદૂક ઉઠાવી અને પોતાની શરમ છુપાવવા માટે આકાશ તરફ જોવા લાગ્યો. આ રીતે એ કેટલીયે વાર ધર્મદાસના હાથે પરાજિત થઈ ચૂક્યો હતો. કદાચ એને હવે એની આદત પડી ગઈ હતી. હવે એમાં લેશમાત્ર શંકા નથી કે શ્યામાનો પ્રેમપાત્ર ધર્મદાસ છે. ખજાનચંદની સઘળી સંપત્તિ ધર્મદાસના રૂપવૈભવ આગળ તુચ્છ હતી. પરોક્ષ રીતે જ નહીં, પ્રત્યક્ષ રીતે પણ શ્યામા કેટલીયે વાર ખજાનચંદને હતાશ કરી ચૂકી હતી. પરંતુ એ અભાગિયો નિરાશ થઈને પણ શા માટે એના ઉપર પ્રાણ ન્યોછાવર કરી રહ્યો હતો!

ત્રણે જણાં એક જ વસાહતનાં રહેનારાં હતાં. શ્યામાનાં માતાપિતા પહેલાંથી જ મરણ પામેલાં હતાં. એની ફોઈએ એને ઉછેરી હતી. અત્યારે પણ એ ફોઈની સાથે જ રહેતી હતી. ફોઈની ઇચ્છા એવી હતી કે ખજાનચંદ એમનો જમાઈ થાય, શ્યામા સુખી રહે અને એના પોતાના જીવનના અંતિમ દિવસોમાં એને થોડોક સહારો મળે. પરંતુ શ્યામા ધર્મદાસ પર ઓવારી ગઈ હતી. એને ક્યાં ખબર હતી કે એ જે વ્યક્તિને પગથી ઠુકરાવી રહી છે એ જ એનો એકમાત્ર આધાર છે. ખજાનચંદ જ વૃદ્ધાનો મુનિમ, ખજાનચી, કર્તાહત્તા બધું જ હતો અને એ જાણવા છતાં કે શ્યામા એને જીવનમાં ક્યારેય મળવાની ન હતી. એના ધનનો આ ઉપયોગ થવાનો ન હોત તો કદાચ એને અત્યાર સુધીમાં લૂંટાવીને એ ફકીર થઈ ગયો હોત.

ધર્મદાસ પાણી લઈને પાછો આવી રહ્યો હતો. ત્યાં એણે પશ્ચિમ તરફથી કેટલાક ઘોડેસવારને આવતા જોયા. તેઓ જ્યારે નજીક આવ્યા ત્યારે ધર્મદાસને ખબર પડી કે તેઓ કુલ પાંચ માણસ છે. એમની બંદૂકોની નળીઓ તડકામાં ચમકી પરબ ❖ માર્ચ, 2024

રહી હતી. ધર્મદાસ પાણી લઈને દોડ્યો કે જેથી રસ્તામાં જ ઘોડેસવારો એને પકડી ન લે. પરંતુ ખભા પર બંદૂક અને એક હાથમાં લોટો અને દોરી લઈને એ વધુ ઝડપથી દોડી ન શક્યો. એમની વચ્ચે અંતર બસો ગજથી ઓછું ન હતું. રસ્તામાં તૂટેલા પથ્થરોના ઢગલા પડેલા હતા. એને સતત ભય લાગતો હતો કે ક્યાંક ઠોકર ન લાગી જાય, ક્યાંક પગ લપસી ન જાય. ત્યાં પ્રત્યેક પળે ઘોડેસવારો નજીક ને નજીક આવી રહ્યા હતા.

અરબી ઘોડાઓ સામે ધર્મદાસની સરખામણી ક્યાંથી થઈ શકે? એ માંડ પચાસ ડગલાં આગળ ગયો હશે, ત્યાં ઘોડેસવારો એના માથે આવી પહોંચ્યા અને એને ઘેરી લીધો. ધર્મદાસ અત્યંત સાહસિક હતો. પરંતુ મૃત્યુને સામે જોઈને એની આંખોમાં અંધારું છવાઈ ગયું. એના હાથમાંથી બંદૂક સરી અને નીચે પડી ગઈ. એ પાંચેય એના ગામના મહસૂદી પઠાણ હતા.

એક પઠાણે કહ્યું, ‘ઉડાવી દો માથું આ નાસ્તિકનું. દગ્ગાબાજ કાફર.’

બીજો બોલ્યો, ‘ના, ના. જરાક થોભો. જો અત્યારે એ ઇસ્લામ સ્વીકારી લે તો આપણે એને માફ કરી શકીએ છીએ. કેમ ધર્મદાસ, તને આ દગ્ગાની શું સજા આપીએ? કહે. તને આખી રાતનો સમય નિર્ણય કરવા આપ્યો હતો, પરંતુ તને અત્યારે જ નર્કમાં મોકલી દેવામાં આવશે. છતાં હજુ પણ અમે તને ફરીથી એક તક આપીએ છીએ. આ છેવટની તક છે. જો તે હજુ પણ ઇસ્લામ ન કબૂલ્યો, તો તને દિવસનો પ્રકાશ જોવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત નહીં થાય.’

ધર્મદાસે ક્ષોભ સહિત કહ્યું, ‘જે વાતને બુદ્ધિ માનતી નથી, એને...’

પહેલા ઘોડેસવારે આવેશમાં આવીને કહ્યું, ‘ધર્મને બુદ્ધિ સાથે કોઈ સંબંધ નથી.’

ત્રીજો બોલ્યો, ‘નાસ્તિક છે, કાફર.’

પહેલો બોલ્યો, ‘ઉડાવી દો માથું, આ નાસ્તિકનું. પછી ભલેને આ પાર કે પેલે પાર.’

બીજો બોલ્યો, ‘ઊભા રહો, ઊભા રહો. મારી નાખવું મુશ્કેલ નથી પરંતુ જિવાડવું મુશ્કેલ છે. ધર્મદાસ, તારા બીજા સાથી ક્યાં છે?’

ધર્મદાસ બોલ્યો, ‘બધાં મારી સાથે જ છે.’

બીજો બોલ્યો, ‘કલામે શરીફના સોગંદ છે. જો તમે ખુદા અને એમના રસૂલ પર આસ્થા વ્યક્ત કરો, તો અમારામાંથી કોઈ તમારા પ્રત્યે કૂરતા રાખશે નહીં.’

ધર્મદાસ બોલ્યો, ‘તમે લોકો વિચારવાની તો અમને તક આપશોને?’

આ સાંભળતાં જ ચારે ઘોડેસવાર બૂમ પાડી ઊઠ્યા, ‘ના, ના, અમે તમને જવા નહીં દઈએ. આ છેવટની તક છે.’

એટલું કહેતાં જ પહેલા ઘોડેસવારે બંદૂક ઉઠાવી અને નળી ધર્મદાસની છાતી

તરફ રાખીને કહ્યું, ‘બોલ, શું એ મંજૂર છે?’

ધર્મદાસે માથાથી પગ સુધી કાંપતાં કહ્યું, ‘જો ઇસ્લામ સ્વીકારી લઉં તો મારા સાથીઓને તો કોઈ તકલીફ આપવામાં નહીં આવેને?’

બીજો બોલ્યો, ‘હા, તમે જામીન થાઓ કે તેઓ પણ ઇસ્લામ સ્વીકારશે.’

પહેલો બોલ્યો, ‘અમે એ શરત માનતા નથી, તમારા સાથીઓ સાથે અમે પોતે જ સમજી લઈશું. તમે તમારા વિશે કહો... શું ઇચ્છો છો – હા કે ના?’

ધર્મદાસે ઝેરનો ઘૂંટડો પીને કહ્યું, ‘હું ખુદા પર મારી આસ્થા દર્શાવું છું.’

પાંચે જણ એકસાથે બોલ્યા, ‘અલહમદ-વ-લિલ્લાહ...’ અને એક પછી એક ધર્મદાસને ભેટ્યા.

શ્યામા બંને હાથે હૃદયને દબાવીને આ દૃશ્ય જોઈ રહી હતી. એ મનોમન પસ્તાઈ રહી હતી કે, મેં એમને કેમ પાણી લાવવા મોકલ્યા. જો મને ખબર હોત કે ભાગ્ય આ રીતે દગો કરશે તો હું તરસે મરી જાત, પરંતુ એમને જવા ન દેત. શ્યામાથી થોડે દૂર ખજાનચંદ પણ ઊભો હતો.

શ્યામાએ એની તરફ ક્ષુબ્ધ નજરે જોઈને કહ્યું, ‘હવે એમનો જીવ બચશે નહીં એવું લાગે છે.’

ખજાનચંદ બોલ્યો, ‘બંદૂક પણ હાથમાંથી પડી ગઈ છે.’

‘કોણ જાણે શું વાતો થઈ રહી છે? અરે ગજબ થયો! દુષ્ટે એમની તરફ બંદૂક તાકી છે.’

‘જરાક વધુ નજીક આવે, તો હું બંદૂક ચલાવું. પણ એટલે દૂર સુધી વાર કરવાની આ બંદૂકની શક્તિ નથી.’

‘અરે જુઓ, એ બધા ધર્મદાસને ભેટી રહ્યા છે! આ સ્થિતિ શું છે?’

‘કંઈ સમજાતું નથી.’

‘ક્યાંક એણે કલમા તો પઢી નથી લીધોને?’

‘ના, એવું ક્યાંથી થાય? ધર્મદાસ પાસેથી મને એવી આશા નથી.’

‘હું સમજી ગઈ. બરોબર એ જ વાત છે. બંદૂક ચલાવો.’

‘ધર્મદાસ વચમાં છે. ક્યાંક એમને વાગી ન જાય.’

‘કંઈ વાંધો નહીં. હું ઇચ્છું છું કે પહેલું નિશાન ધર્મદાસ થાય. કાયર, નિર્લજ્જ. જીવ બચાવવા માટે ધર્મનો ત્યાગ કર્યો. આવી હૃદયહીન જિંદગી કરતાં તો મરી જવું એ સારું છે. શું વિચારો છો? શું તમે પણ ભયભીત થઈ ગયા છો? લાવો, બંદૂક મને આપો. હું કાયરને મારા હાથે જ વીંધી નાખીશ.’

‘મને વિશ્વાસ નથી બેસતો કે ધર્મદાસ..’

‘તમને ક્યારેય વિશ્વાસ બેસશે નહીં. લાવો બંદૂક મને આપી દો. ઊભા ઊભા

જોઈ શું રહ્યા છો? જ્યારે તેઓ માથે ચઢી આવશે, ત્યારે બંદૂક ચલાવશો? શું તમને પણ એ મંજૂર છે કે મુસલમાન થઈને જીવ બચાવવો છે? સારી વાત છે જાઓ. શ્યામા પોતાની રક્ષા પોતે જ કરી શકે છે, પરંતુ એને હવે મારું મોઢું દેખાડશો નહીં.’

ખજાનચંદ બંદૂક ચલાવી. એક ઘોડેસવારની પાઘડી ઉડાવીને ગોળી પસાર થઈ ગઈ. જેહાદીઓએ અલ્લાહ-ઓ-અકબરનો પોકાર કર્યો. બીજી ગોળી ચલાવી અને ઘોડાની છાતીમાં વાગી, ઘોડો ત્યાં જ ઢળી પડ્યો. જેહાદીઓએ ફરીથી અલ્લાહ-ઓ-અકબરની બૂમ પાડી અને આગળ વધ્યા. ત્રીજી ગોળી ચાલી અને એક પદાણ પડી ગયો. પરંતુ ચોથી ગોળી ચાલે એ પહેલાં બાકીના ઘોડેસવાર ખજાનચંદ પાસે પહોંચી ગયા. અને એના હાથમાંથી બંદૂક છીનવી લીધી.

એક ઘોડેસવારે ખજાનચંદ તરફ બંદૂક તાકીને કહ્યું, ‘ઉડાવી દઉં છું માથું આ નાસ્તિકનું. મારે આપણા સાથીદારના ખૂનનો બદલો લેવો છે.’

બીજો ઘોડેસવાર, જે એમનો સરદાર લાગતો હતો એણે કહ્યું, ‘નહીં, નહીં. એ સાહસિક માણસ છે. ખજાનચંદ! તારા ઉપર દગો, ખૂન અને નાસ્તિકતા, એમ ત્રણ આરોપ છે, અને તારી કતલ કરી દેવી એ પુણ્યનું કામ છે. પરંતુ તને અમે એક વધારે તક આપીએ છીએ. જો તું અત્યારે પણ ખુદા અને રસૂલ પર આસ્થા વ્યક્ત કરે છે તો અમે તને ભેટવા તૈયાર છીએ. એ સિવાય તારા ગુનાઓનું કોઈ પ્રાયશ્ચિત્ત નથી. આ અમારો છેવટનો ફેસલો છે. બોલ, શું મંજૂર છે?’

ચારેય પદાણોએ કેડે ખોંસેલી તલવારો ખેંચી કાઢી અને એમને ખજાનચંદના માથા પર તાણી રાખી. જાણે કે ખજાનચંદના મોઢામાંથી જેવો ‘નહીં’ શબ્દ નીકળતાં જ ચારેય તલવારો એની ગરદન પર ચાલવા ન માંડવાની હોય!

ખજાનચંદનું મુખમંડળ વિલક્ષણ તેજથી ઝગમગવા લાગ્યું. એની આંખોમાં સ્વર્ગીય જ્યોતિ ચમકવા લાગી. એ દઢતાથી બોલ્યો, ‘તમે એક હિંદુને આ પ્રશ્ન કરી રહ્યા છો, શું તમે સમજો છો કે એ જીવના જોખમથી પોતાના ધર્મ પ્રત્યેની આસ્થાનો સોદો કરી દેશે? હિંદુને એના ઈશ્વર સુધી પહોંચવા માટે કોઈ નવીન ધર્મ-સંપ્રદાય કે એના કોઈ મહાપુરુષની લગીરેય જરૂર નથી.’

ચારેય પદાણો બોલી ઊઠ્યા, ‘નાસ્તિક, કાફર.’

ખજાનચંદ બોલ્યો, ‘જો તમે મને નાસ્તિક સમજતા હો તો સમજો. હું મારી જાતને તમારા કરતાં વિશેષ ખુદાપરસ્ત માનું છું. હું એ ધર્મને માનું છું, જેનો પાયો બુદ્ધિ આધારિત છે. વ્યક્તિમાં બુદ્ધિ જ ખુદાનું નૂર છે, અને અમારી આસ્થા... અમારી બુદ્ધિ..!’

ચારેય પદાણોના મોઢામાંથી નીકળ્યું, ‘નાસ્તિક, કાફર.’

અને ચારેય તલવારો એકસાથે ખજાનચંદની ગરદન પર ફરી વળી.

ખજાનચંદની લાશ જમીન પર તરફડવા માડી. ધર્મદાસ માથું નીચે કરી ઊભો રહ્યો. એ મનમાં ખુશ થતો હતો કે હવે ખજાનચંદની બધી જ સંપત્તિ એના હાથમાં આવશે અને એ શ્યામાની સાથે સુખેથી રહેશે.

પરંતુ વિધાતાને કંઈક બીજું જ મંજૂર હતું. શ્યામા અત્યાર સુધી ચૂપચાપ મૂર્તિની જેમ ઊભી રહીને આ દશ્ય જોઈ રહી હતી. જેવી ખજાનચંદની લાશ જમીન પર પડી એવી જ એ ઝડપથી લાશની પાસે આવી અને એને ખોળામાં લઈને પાલવથી એના લોહીના પ્રવાહ રોકવાનો પ્રયાસ કરવા લાગી. એનાં બધાં જ કપડાં લોહીથી ભીનાં થઈ ગયાં. એણે વેલબુટ્ટાઓવાળી ઘણી સુંદર સાડીઓ પહેરી હશે પરંતુ આ રક્તરંજિત સાડીની શોભા અતુલનીય હતી. વેલબુટ્ટાઓની સાડીઓ રૂપની શોભા વધારતી હતી, આ રક્તરંજિત સાડી આત્માની છબી દેખાડી રહી હતી.

એવું લાગી રહ્યું હતું કે જાણે ખજાનચંદની બંધ થતી આંખો એક અલૌકિક જ્યોતિથી પ્રકાશમાન થઈ ગઈ છે. એ આંખોમાં કેટલો સંતોષ, કેટલી તૃપ્તિ, કેટલી ઉત્કંઠા ભરેલી હતી! જીવનમાં જેણે પ્રેમની ભિક્ષા પ્રાપ્ત ન કરી, એ મરણ પછી ત્યાગ જેવા સ્વર્ગીય રત્નનો સ્વામી બન્યો.

ધર્મદાસે શ્યામાનો હાથ પકડીને કહ્યું, ‘શ્યામા, ભાનમાં આવ. તારાં બધાં કપડાં લોહીથી તરબતર થઈ ચૂક્યાં છે. હવે રડવાથી શું વળવાનું છે? આ લોકો આપણા મિત્રો છે. આપણને કોઈ તકલીફ આપશે નહીં. આપણે ફરીથી આપણા ઘરે જઈશું અને જીવનનાં સુખ ભોગવીશું.’

શ્યામાએ તિરસ્કારભરી નજરે જોઈને કહ્યું, ‘તને તારું ઘર ઘણું વહાલું હોય તો, ત્યાં જા. મારી ચિંતા હવે કરીશ નહીં. હું હવે ત્યાં નહીં જાઉં. હા, જો હજુ પણ તને મારા માટે પ્રેમ હોય, તો આ લોકોની, આ તલવારોથી મારો પણ અંત કરાવી દે.’

ધર્મદાસ કરુણાથી ગદ્ગદ થયેલા સ્વરે બોલ્યો, ‘શ્યામા, તું આ શું બોલે છે? શું તું ભૂલી ગઈ છે આપણા વચ્ચે કેવી વાતો થઈ હતી? મને પોતાને ખજાનચંદના મૃત્યુનો શોક છે. પરંતુ ભાવિને કોણ ટાળી શકે છે?’

શ્યામા બોલી, ‘જો એ ભાવિ હતું તો આ પણ ભાવિ છે કે હું મારું અધમ જીવન એ પવિત્ર આત્માના શોકમાં પસાર કરું.’ એમ કહેતાં કહેતાં શ્યામાના શોકના શબ્દો, જે અત્યાર સુધી ક્રોધ અને ઘૃણાની નીચે દબાયેલા હતા એ જીભ પર આવી ગયા. એણે ખજાનચંદના નિર્જીવ હાથોને પોતાના ગળામાં નાખ્યા અને રડવા લાગી.

ચારેય પદાણ આ અલૌકિક અનુરાગ અને આત્મસમર્પણ જોઈને કરુણાર્દ્ર પરબ ❖ માર્ચ, 2024

થઈ ગયા.

સરદારે ધર્મદાસને કહ્યું, ‘તમે આ પવિત્ર સ્ત્રીને કહો કે એ અમારી સાથે આવે. અમારી જાતિ તરફથી એને કોઈ તકલીફ થશે નહીં. અમે એનો હૃદયથી આદર કરીશું.’

ધર્મદાસના હૃદયમાં ઈર્ષ્યાની આગ સળગી રહી હતી. એ રમણી જેને એ પોતાની સમજી બેઠો હતો, અત્યારે એ એનું મોઢું પણ જોવા ઇચ્છતી નથી. એ બોલ્યો, ‘શ્યામા, ભલે તું આ લાશ પર આંસુ સારતી, આંસુની નદી વહાવી દે, પરંતુ એ જીવતી થવાની નથી. અહીંથી નીકળવાની તૈયારી કર. હું આપણી સાથેના લોકોને જઈને સમજાવું છું. આ લોકો આપણી સુરક્ષાની જવાબદારી લઈ રહ્યા છે. આપણી માલ-મિલકત, જમીન-જાયદાદ બધું જ આપણને મળી જશે. ખજાનચંદની સંપત્તિના પણ આપણે માલિક થઈશું. હવે વિલંબ કરીશ નહીં. રોવાધોવાથી હવે કંઈ વળશે નહીં.’

શ્યામાએ ધર્મદાસ તરફ આગ ઝરતી આંખોથી જોઈને કહ્યું, ‘અને આમ પાછા ફરવાની આપણે શું કિંમત ચૂકવવી પડશે? એ જ જે તે આપી છે.’

ધર્મદાસ આ વ્યંગ સમજી ન શક્યો. એ બોલ્યો, ‘મેં તો કોઈ કિંમત ચૂકવી નથી. મારી પાસે હતું જ શું?’

શ્યામા બોલી, ‘એવું ન કહે. તારી પાસે ખજાનો હતો, જે તને આજથી લાખો વર્ષો પહેલાં થયેલા ઋષિઓએ આપ્યો હતો. જેની રક્ષા, રઘુ અને મનુએ, રામ અને કૃષ્ણે, બુદ્ધ અને શંકરે, શિવાજી અને ગોવિંદસિંહે⁵ કરી હતી. એ અમૂલ્ય ભંડારને તે આજે ક્ષુદ્ર જીવ બચાવવા માટે ખોઈ નાખ્યો છે. આ લોકોના પગ પર આળોટવાનું તને મુબારક હો. તું આનંદથી જા. જે તલવારોએ વીર ખજાનચંદના જીવનનો અંત લાવી દીધો, એમણે મારા પ્રેમનો પણ ફેંસલો કરી દીધો છે. જીવનમાં મેં આ વીરાત્માનો જે નિરાદર અને અપમાન કર્યું, એની સાથે મેં જે ઉદાસીનતા દેખાડી, એનું હવે એના મૃત્યુ પછી પ્રાયશ્ચિત્ત કરીશ. એ ધર્મ માટે મૃત્યુ પામનારો વીર હતો. પોતીકા ધર્મની આસ્થાને વેચનારો કાયર નહીં. જો તારામાં હજુ પણ થોડી શરમ બચી છે તો એની અંત્યેષ્ટિ કરવામાં મારી મદદ કર અને જો એ તારા સ્વામીઓને પસંદ ન હોય તો રહેવા દેજે, હું એ બધું કરી લઈશ.’

પદાણોનાં હૃદય દુઃખથી આર્દ્ર થઈ ગયાં. ધર્માન્ધતાનો પ્રકોપ શાંત થઈ ગયો. જોતજોતામાં તો ત્યાં લાકડાંનો ઢગલો થઈ ગયો. ધર્મદાસ ગ્લાનિથી માથું નીચું કરી બેઠો હતો. ચારેય પદાણો લાકડાં કાપી રહ્યા હતા. ચિતા તૈયાર થઈ. જે નિર્દય હાથોએ ખજાનચંદનો જીવ લીધો હતો, એમણે જ એના શબને ચિતા પર મૂક્યું. જ્વાળા પ્રચંડ થઈ. અગ્નિદેવ એમના અગ્નિમુખથી એ ધર્મવીરનો યશ ગાઈ રહ્યા હતા.

પડાણોએ ખજાનચંદની બધી જ જંગમ સંપત્તિ લાવીને શ્યામાને આપી દીધી. શ્યામાએ ત્યાં જ એક નાનકડું ઘર ઊભું કરાવ્યું અને વીર ખજાનચંદની ઉપાસનામાં જીવનના દિવસો પસાર કરવા લાગી. એના વૃદ્ધ ફોઈ એની સાથે રહી ગયાં અને બીજા લોકો પડાણો સાથે પાછા ફર્યા. કારણ કે હવે મુસલમાન થવાની શરત ન હતી. ખજાનચંદના બલિદાને ધર્મના ભૂતને પરાજિત કરી દીધું હતું.

પરંતુ ધર્મદાસને પડાણોએ ઇસ્લામ સ્વીકારવા માટે મજબૂર કર્યો હતો. એક દિવસ નક્કી કરવામાં આવ્યો. મસ્જિદમાં મુલ્લાનો મેળો જામ્યો. લોકો ધર્મદાસને એના ઘરે બોલાવવા આવ્યા. પરંતુ એનો ત્યાં પત્તો ન હતો. ચારેબાજુ શોધખોળ કરવામાં આવી, પરંતુ ક્યાંય એનો અત્તોપત્તો મળ્યો નહીં.

એક વર્ષ પસાર થઈ ગયું. સાંજનો સમય હતો. શ્યામા એના ઘર આગળ બેઠી હતી અને ભવિષ્યની મધુર કલ્પનાઓમાં મગ્ન હતી. ભૂતકાળ એના માટે દુઃખથી ભરેલો હતો. વર્તમાન માત્ર એક એક નિરાશામય સ્વપ્ન હતું. સઘળી ઇચ્છાઓ ભવિષ્ય પર અવલંબિત હતી અને ભવિષ્ય પણ એવું જેનો આ જીવન સાથે કોઈ સંબંધ નહતો. આકાશમાં લાલિમા છવાયેલી હતી. સામેની પર્વતમાળા સુવર્ણમયી શાંતિનાં આવરણોથી ઢંકાયેલી હતી. વૃક્ષોનાં કંપતાં પાંદડાંમાંથી સરસર એવો અવાજ નીકળતો હતો. જાણે કોઈ વિયોગી આત્મા પાંદડાંમાં બેસીને ડૂસકાં ન ભરતો હોય!

એ સમયે જ એક ભિખારી ફાટેલાં કપડાં પહેરીને એ ઘરની સામે ઊભો રહી ગયો. કૂતરો જોરથી ભસવા લાગ્યો. શ્યામાએ ચોંકીને જોયું અને બૂમ પાડી, ‘ધર્મદાસ!?’

ધર્મદાસે ત્યાં જ જમીન પર બેસીને કહ્યું, ‘હા, શ્યામા, હું અભાગિયો ધર્મદાસ જ છું. એક વર્ષથી, ભયથી પીડાતો પીડાતો રખડું છું. મને શોધી કાઢવા માટે ઇનામ રાખવામાં આવ્યું છે. આખો પ્રાંત મારી પાછળ પડ્યો છે. આ જીવનથી હું કંટાળી ગયો છું, પરંતુ મોત પણ આવતું નથી.’

ધર્મદાસ એક ક્ષણભર ચૂપ થઈ ગયો, પછી બોલ્યો, ‘કેમ શ્યામા, શું હજુ પણ તારું હૃદય મારી તરફ નિર્મળ થયું નથી? તેં મારો અપરાધ ક્ષમા કર્યો નથી?’

શ્યામાએ ઉદાસીન ભાવથી કહ્યું, ‘હું તારો કહેવાનો અર્થ સમજી નહીં!’

‘હું અત્યારે પણ હિંદુ છું. મેં ઇસ્લામનો સ્વીકાર કર્યો નથી.’

‘હું જાણું છું.’

‘એ જાણવા છતાં, તને મારા પર દયા આવતી નથી?’

શ્યામાએ કઠોર નજરે જોયું અને ઉત્તેજિત થઈને બોલી, ‘તને તારા મોઢેથી આમ બોલતાં શરમ આવતી નથી! હું ધર્મવીરની વિવાહિતા છું, જેણે હિંદુ જાતિનું

માથું ગર્વથી ઊંચું કર્યું છે. તું એમ સમજે છે કે એ મરી ગયો છે, એ તારો ભ્રમ છે. એ અમર છે. હું અત્યારે પણ એને સ્વર્ગમાં બેઠેલો જોઉં છું. તેં હિંદુ જાતિને કલંકિત કરી છે. મારી નજર સામેથી દૂર ચાલ્યો જા.’

ધર્મદાસે કંઈ જવાબ આપ્યો નહીં. એ ધીરેથી ઊઠ્યો. એક લાંબો શ્વાસ લીધો અને દૂર જવા માટે એ ચાલવા લાગ્યો, ચાલ્યો ગયો.

વહેલી સવારે શ્યામા પાણી ભરવા જઈ રહી હતી. ત્યારે એણે એના રસ્તામાં એક લાશ પડેલી જોઈ. બેચાર ગીધ એના પર મંડરાઈ રહ્યા હતા. એનું હૃદય જોરથી ધડકવા લાગ્યું. નજીક જઈને જોયું અને ઓળખી ગઈ. એ ધર્મદાસની લાશ હતી.

(પ્રેમચંદ લિખિત માનસરોવર ભાગ-7માંથી)

અનુવાદકીય પાદટીપ :

1. જૂની-પુરાણી કબીલાઈ પ્રથા મુજબનું એક પ્રકારનું સ્થાનિક પંચ. કહેવાય છે કે અફઘાનિસ્તાનની રચના પણ આવા એક વિશાળ જિરગામાં લેવાયેલા નિર્ણય પછી થઈ હતી.
2. પરિવાર.
3. અફઘાનિસ્તાનની સરહદ પર વસતી એક જાતિ, કાફિરીસ્તાનનો નિવાસી, નારિત્તક, ગેર-મુસ્લિમ.
4. ઇસ્લામના ધર્મગ્રંથનો સંદર્ભ.
5. સમયાનુક્રમે હિંદુ ધર્મની રક્ષા કરનારા મહાનુભાવોનો સંદર્ભ.

આગામી સમયમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા સર્જન, વિવેચન, સંશોધન વિશેની કાર્યશાળાઓનું આયોજન થનાર છે. પરિષદ પૂરા આદરથી ગુજરાતની ઉત્તમ સાહિત્યિક, શૈક્ષણિક સંસ્થાઓને આ આયોજનમાં સહભાગી થવા નિમંત્રણ આપે છે. આ બાબતે પરિષદ સાથે જોડાવા ઇચ્છતી સંસ્થાઓ પોતાનું આવેદન પરિષદના મેઇલ gspamd123@gmail.com પર મોકલી આપે તેવી વિનંતી. સંસ્થા તરફથી આવેદન આવ્યા બાદ તેમની સાથે વિમર્શ કરી અનુકૂળતા મુજબ આયોજન થઈ શકશે.

સમીર ભટ્ટ
મહામંત્રી

‘શકરોબાજ’ પ્રભુદાસ પટેલના ‘દેવચકલી’ વાર્તાસંગ્રહમાંથી લેવાયેલી વાર્તા છે. આ વાર્તા સાંપ્રત ધર્મ-રાજકારણની સાંકળાંકને લીધે થતા શારીરિક શોષણ અને દુરિતની અંતિમ નિયતિના વિષયવસ્તુને તાગે છે. વિષયવસ્તુનું સાંકેતિક નિરૂપણ, આસ્વાદ્ય બોલીપ્રયોગ અને સર્જકનો ‘પોઇન્ટ ઓફ વ્યૂ’ એ આ વાર્તાના આસ્વાદ્ય અંશો છે. આ વાર્તાની રચનાપ્રક્રિયા અને આસ્વાદ્ય અંશો નીચે મુજબ છે.

શકરાનું પ્રતીક બની આવતો મેઘલો ભૂવો તો ગામ-સીમનું એવું પંખી કે, જેની નજર હંમેશાં શિકાર પર જ રહેતી. ક્યારેક તો એ આકાશે સ્થિર થઈ લક્ષ્ય તાકતું ને સીધું સડસડાટ કરતું શિકાર પર ત્રાટકતું; ને જોતજોતામાં તો એ શિકારને લઈ હવામાં ગરકાવ થઈ જતું. શકરાના પંજામાંથી આજ સુધી કોઈ પંખી છટકી શક્યું નહોતું. પણ આજે એના પંજામાંથી એક કાબર છટકી ને ગામ-સીમમાં એવો તો કલબલાટ કરી મૂક્યો કે, ગામે-ગામનાં બધાં પંખીઓ એકજૂથ થઈ આવ્યાં અને એમની નાની-નાની ચાંચોથી શકરાને પીંખી નાખ્યો. યુનીલાલ મડિયાએ કહ્યું છે કે, “ આજના વાર્તાકાર ને સ્થૂળ ઘટના કરતાં મનોઘટનામાં વિશેષ રસ છે. સીધા કથનને બદલે રૂપક યા પ્રતીક મારફતે રજૂઆત કરવામાં નવીન વાર્તાકાર વધારે રાચે છે.”

સાબરકાંઠાના ડુંગરાળ પ્રદેશમાં માતાજીનું સ્થાનક બનાવી રહેતો મેઘલો ભૂવો લોકશ્રદ્ધાએ ભગતની ખ્યાતિ પામ્યો’તો. લોકો મેઘલાને માતાજીના રૂપમાં અવતરેલો માનતા. તેના વિશે ગામ-ગામમાં જ નહીં પણ આખાચે પંથકમાં લોકમુખે અજબગજબની વાતો થયા કરતી, લોકોના જીવનમાં શ્રદ્ધાનું અજવાળું પાથરનાર ભગત આજે તો ખુદ અંધારે ઘેરાયો’તો. એનું કારણ એ જ કે ભગતની ચુંગાલમાંથી છટકેલી બાજુના ગામની બબલીએ ગામે-ગામ કલબલાટ કરી ભગતના મનને ઝંઝેડી નાખ્યું’તું. ચીલઝડપે વ્યંજિત કરાયેલી આ વાર્તામાં સર્જકે માનવમનમાં ચાલતી સૂક્ષ્મ ઘટનાને વાચા આપી છે.

જીવનપ્રસંગોને સ્પર્શી આવતી આ કથામાં સર્જકે સોયના નાકામાંથી મોટા-મોટા હાથીઓને કાઢી એ જ નાકામાં કીડી ફસાયાનો ઘાટ સર્જી વાર્તાકલાને પરબ ❖ માર્ચ, 2024

કલાત્મક રીતે રજૂ કરી છે. ‘હડસન’ના શબ્દોમાં કહીએ તો ‘A short story must contain one and only one informing idea.’ (ટૂંકી વાર્તામાં એક અને માત્ર એક જ માહિતી આપતો વિચાર હોવો આવશ્યક છે.) કહો કે એક જ તણખો - એક જ ચિનગારી આખી આગ ભડકાવી શકે એવો જ એક વિચાર આ વાર્તામાં વાર્તાકાર લઈ આવ્યા છે.

મેઘલા ભગતની કામલીલાને ખુલ્લી પાડતી બબલી દિવાળીના દિવસે ભગતને અંધારે ઘેરે છે. લોકોનાં વિઘન ટાળનાર ભગતના જીવનમાં આજે મોટું વિઘન આવ્યું છે. પરગામમાંથી મુકાયેલી ચિનગારી આજે આગમાં પરિણમી’તી. જેમ આગને હોલવવાના પ્રયત્નમાં પાણી છાંટતાં આગ વધુ ઉશ્કેરાય એવો ઘાટ સર્જાયો’તો અને એની સીધી અસર ભગતના સાથીદારો અને ભક્તોની ઘટમાં વર્તાતી હતી. આવા કપરા સમયમાં સરપંચ પણ કામનું બહાનું કરી શહેરમાં ચાલી ગયેલો. એ જાણતાં જ ફફડી ઊઠેલા ભગતે ફટાકડાના અવાજ અને ‘ઉઈ’.... ની કિલિયારીઓ વચ્ચે રાત આખી અજંપામાં ગાળી.

આ વાર્તામાં આવતો શોષણખોર મેઘલો, સ્વાર્થી સરપંચ, નજરપારખુ બબલી, શઠવૃત્તિ ધરાવતો સોમલો અને ભગતને આશ્વાસન આપતો ધનિયો જેવાં પાત્રોની જીવનફિલસૂફી અને દેશની સાંપ્રત રાજનીતિના કાવાદાવાનો પરિચય કરાવતી પાત્રસૃષ્ટિ વાર્તાકારે વાર્તામાં રમતી મૂકી છે. ગુલાબદાસ બ્રોકરના શબ્દોમાં કહીએ તો “વાર્તામાં આવતાં પાત્રો જીવંત તો જોઈએ જ. તે જીવતી-જાગતી વ્યક્તિઓ છે. માત્ર વાર્તાના રહસ્યને સ્ફુટ કરવા ઊંચડી આણેલા તે પૂતળાં નથી એમ તો લાગવું જ જોઈએ.”

ટૂંકી વાર્તામાં આવતા સંવાદો વાર્તાના કથાપ્રવાહને આગળ વધારનારા અને પાત્રોનો પરિચય કરાવનાર બની રહે છે. સંવાદ દ્વારા પાત્રોના મનોભાવો, લાગણીઓ વગેરે જાણી શકાય છે. અહીં ‘શકરોબાજ’ વાર્તામાં પ્રયોજાયેલા કેટલાક માર્મિક સંવાદો જોઈએ.....

(ભગત અને બબલી વચ્ચેનો સંવાદ)

ભગત : તું કેની વહુઆરું ? કોઈ.. ઓળખાણમાં નીં આઈ....

બબલી : (મૌન)

ભગત : બોલ તો ખરી. કોઈ હમજાય તો ખરું...

બબલી : હુ હમજણ પાડવી હે તમારે... ?

બબલી : ભગત ઉં બાજુના ગાંમની વઉ...પોંણ તમારી વરતી હારી નહ લાગતી.

બીજો એક સંવાદ જોઈએ જેમાં ભગત બધો રોષ સરપંચ પર ઠાલવે છે:

“ બેટ્ટમજી, સરપંચ થાવું’તું તૈ તો આંચ તળિયાં ઘહતા’તા. ને આંચ વિઘન

ભાળ્યું કે બા...રો...બા...ર...”

કહેવાય છે કે, સર્જક જે પ્રદેશનો હોય તે પ્રદેશની ભાષાને તે આત્મસાત કરે છે અને એની બાનીને વાર્તામાં ઉતારે છે. સર્જક ભાષાના ઉપાદાન દ્વારા પોતાના વિચારો, લાગણીઓ અને અનુભવોને વાચક સમક્ષ રજૂ કરે છે. એની રજૂઆતમાં ભાષાકૌશલ અને લાઘવ જરૂરી છે. ટૂંકીવાર્તાની ભાષા અંગે વિવેચક રતિલાલ નાયક નોંધે છે કે, “વાર્તાકાર સચોટતા-શૈલી ઉપર ખૂબ આધાર રાખે છે. શૈલી ચોટદાર જોમવાળી સ્પષ્ટ અને સ્વાભાવિક હોય તો લેખક વાચકના ચિત્તમાં ધારી અસર ઉપજાવી શકે ”

ટૂંકી વાર્તામાં પન્નાલાલ પટેલની જેમ પ્રભુદાસ પટેલ પણ પ્રાદેશિક બોલી અને તળપદી ભાષા પ્રયોજે છે. શકરોબાજ વાર્તામાં આવતો લોકબોલીનો લય, લહેકો, ભાવ, સંવાદો અને સાદગી આપણને ઊડીને આંખે વળગે છે. વાર્તાકાર કેટલીક વાર તેમની ટૂંકી વાર્તામાં ભાવને અનુરૂપ ગીત પણ પ્રયોજે છે. ટૂંકીવાર્તામાં ગીત પ્રયોજવા બાબતે ઉમાશંકર જોશી અને પન્નાલાલ પટેલ વિશિષ્ટ વાર્તાકાર રહ્યા છે. આ વાર્તામાં પ્રભુદાસ પટેલે સાબરકાંઠા પ્રદેશની આદિવાસી લોકબોલી, લોકનૃત્ય અને લોકગીતનો સુપેરે વિનિયોગ કરી વાર્તાને વેગવંતી બનાવી છે. આ વાર્તાનું લોકબોલીમાં ગવાતું ગીત જોઈએ તો...

‘શામળાજી આવી જજે હો, હોડલી બંસોડી.
વાયદા પેલ્લી આવી જજે હો, હોડલી બંસોડી.
તારે ને મારે બણી જાહે હો, હોડલી બંસોડી.’

આ વાર્તામાં વપરાતી ભાષાનાં કેટલાંક ઉદાહરણ જોઈએ તો...

- હાહરી એક્કસ અવળી નેકળી ઈનાં આજ ફજેતાં.... (તળપદી ભાષા)
- હાળું એ વખતેસ મનને મનાવી લીધું ઓત તો ? (પ્રશ્નાર્થવાક્ય)
- ભગત ઈ તો કુલા વગરનો લોટો નેહર્યો ! (ઉદ્ગારવાક્ય)
- ચાસણીમાં ફસાયેલી માખીની જેમ તરફડિયાં મારતો ભગત. (ઉપમા)
- દરરોજ ગુંજી ઊઠતો મોબાઇલ પણ આજે તો બોબડો થઈને ભગતની

બંડીમાં પડ્યો’તો. (સજીવારોપણ)

- ડુંગરની તિરાડમાં ઊંચા પથરા માથે બેઠેલું જોબન જાણે મધ. (ઉત્પ્રેક્ષા)
- નજર સામે અંગારા જેવા ડોળા કાઢીને ઘૂરકી રહેલી બબલી. (ઉપમા)

આ વાર્તામાં જોવા મળતી કેટલીક કહેવતો અને રૂઢિપ્રયોગો જોઈએ :

- ખાપણાને બદલે ઢેફલાં ફાકવાં (કહેવત)
- કાનફૂસિયાં થવાં (રૂઢિપ્રયોગ)
- શિકાર ટેમે કૂતરી હંઘણી થઈ (કહેવત)
- આંખ મીચણે ચડવું (રૂઢિપ્રયોગ)

આ વાર્તામાં આવતા કેટલાક તળપદા શબ્દો જોઈએ તો : ઝાંખરાં, કળજગ, દખ, પડખે, મનખા, પડાવ, સેલસેલ્લો, પાંણ, પૂંઠે, પેરવી, વિઘન, હંગાત્યે, ઝંઝેડતો, આંચ, ટેમ, ગમાણ, પટારો, હડફ, અજંપો, લોથ-પોથ, ઝાડ-ઝાંખરાં, અને બેં..... બેં....., મેં.....મેં....., ગટ.....ગટ..... જેવા દ્વિરુક્ત અને રવાનુકારી શબ્દો પણ જોવા મળે છે.

આ વાર્તામાં દિવાળીના દિવસોનો પ્રસંગ આલેખાયો છે. આદિવાસી લોકોનું જીવન તેમની માન્યતા, રૂઢિઓ, પશુપ્રીતિ, અંધશ્રદ્ધા, ડુંગરીઓ, કિલિયારીઓ, મગરીઓ, સપાટ મગરીઓમાં આવેલું માતાજીનું સ્થાનક, ડુંગરીઓ પર ચરતી ગાય-બકરીઓ, ડુંગરીઓમાંથી આવતો પાવાનો મીઠો અવાજ અને આદિવાસી નૃત્ય કરતી સ્ત્રીઓ વગેરે સુંદર વર્ણનો આ કથામાં જોવા મળે છે.

આ વાર્તા સળંગ કહેવાઈ નથી. કોઈ ચોક્કસ કમમાં ઘટનાઓ નથી. મોટે ભાગે મનમાં ઘટેલી, અનુભવાયેલી વાતોના લસરકા છે. તેથી મનોમયી ઘટનાની રીતે કહેવાયેલી રચના છે.

ખાસ એ પણ કહેવું છે કે આદિવાસી સમાજ હોય કે શહેરી સમાજ તેમાં ધર્મ, સમાજ કે રાજકારણની ઓથ લઈને શ્રદ્ધાના જોરે પાખંડી ધર્મગુરુઓ કે આદિવાસી ભગત મેઘલા જેવી ભ્રષ્ટ વ્યક્તિઓ ઉઘાડેછોગ કેવી લૂંટ અને શારીરિક શોષણ કરતા હોય છે તેનું પ્રતિનિધિત્વ આ વાર્તા કરે છે. આજના સમયની રાજકારણ અને ધર્મની સાંઠગાંઠ તળે સાંપ્રત બોદી ધર્મભાવના અને શારીરિક શોષણને વ્યક્ત કરતી ‘શકરોબાજ’ શાશ્વતી વાર્તા છે.

સંદર્ભસૂચિ

1. ‘દેવચકલી’, લેખક : પટેલ પ્રભુદાસ, પૃ. ૫૩ થી ૫૯
2. ‘વાર્તાવિમર્શ’, લેખક : મડિયા ચુનીલાલ, પૃ. ૨૧૪
3. ‘ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તામાં ઘટનાનો દ્વાસ’, લેખક : રાઠોડ દિગ્વિજય સિંહ, પૃ. ૧૪
4. ‘આકાર અને આગમન’, ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તા, લેખક : મોદી નવીન, પૃ. ૬૯
5. ‘ગુજરાતી સાહિત્યસ્વરૂપો’, લેખક : નાયક રતિલાલ, પૃ. ૨૨

નવલકથા/લઘુકથા

વેડાં ભૂત : હંસરાજ સાંખલા, ૨૦૨૩, ગૂર્જર સાહિત્ય ભવન, અમદાવાદ, ૧૨ + ૨૦૪, રૂ.૩૨૦ મિની : જગતમિત્ર, ૨૦૨૩, મુ. હસ્નાપુર, પો. ફલુ, તા. વિજાપુર, જિ. મહેસાણા, પૃ. ૯૫, રૂ. ૮૦

20-08-1931ના રોજ કણ્ઠાટકના હસન જિલ્લાના નાનકડા ગામમાં જન્મેલા સાંતેશિવારા લિંગણપ્પા ભૈરપ્પા કન્નડ ભાષાના અતિશય લોકપ્રિય નવલકથાકાર છે. ગરીબી અને ઘરના સભ્યોનાં મૃત્યુના ઓછાયા તળે વીતેલું એમનું બાળપણ અતિશય સંઘર્ષભર્યું હતું. 'તબલ્યુ નિનાદે મગ્ને' (દીકરા, તું નોધારો થઈ ગયો) શીર્ષકથી 1968માં પ્રગટ થયેલી એમની નવલકથા પરથી 1977માં બી. વી. કારંથ અને ગિરીશ કર્નાડનાં દિગ્દર્શનમાં હિંદી તથા કન્નડ ભાષામાં 'ગોધૂલિ' ફિલ્મ બની. કદાચ ફિલ્મ પરથી હિંદી, મરાઠી તથા ગુજરાતી અનુવાદકોએ નવલકથાનું શીર્ષક 'ગોધૂલિ' જ પસંદ કર્યું છે. એસ. એલ. ભૈરપ્પાએ ગુજરાતના વલ્લભ વિદ્યાનગરમાં થોડો વખત અધ્યાપક તરીકે કામ કર્યું હતું અને આ સમયગાળામાં એમણે વડોદરાની એમ. એસ. યુનિવર્સિટીમાંથી 'સત્ય અને સૌન્દર્ય' જેવા વિષય પર પીએચ.ડી. કર્યું હતું. 'તંતુ', 'સાર્થ', 'વંશવૃક્ષ', 'ઉલ્લંઘન', 'પર્વ', 'આવરણ', 'ગૃહભંગ', 'દાટુ', 'અન્વેષણ', 'સાક્ષી' જેવી 25થી વધારે નવલકથાઓ લખનાર ભૈરપ્પાને 'દાટુ' માટે 1975માં સાહિત્ય અકાદમી પુરસ્કાર મળ્યો હતો. પદ્મશ્રી, પદ્મભૂષણ પુરસ્કાર ઉપરાંત સરસ્વતીસન્માન તથા સાહિત્ય અકાદમીની ફેલોશિપ પણ એમને મળી ચૂકેલ છે. જીવનના આરંભનાં વર્ષોમાં પશ્ચિમી સંસ્કૃતિ તરફ વળેલા ભૈરપ્પા ભારતીય ફિલસૂફીના અભ્યાસ અને વાંચન પછી ભારતીય સંસ્કૃતિના આરાધક બન્યા. આધુનિક ભારત અને ગ્રામીણ ભારત વચ્ચેના મૂળગામી સંઘર્ષને, બે રાષ્ટ્રનાં મૂલ્યો વચ્ચે, સાંસ્કૃતિક માન્યતાઓ વચ્ચેના સંઘર્ષને આલેખતી 'ગોધૂલિ' વિશે એના લેખક પ્રસ્તાવનામાં લખે છે : 'સમાજનો એક વર્ગ પ્રાચીન જીવનપદ્ધતિ અને પરંપરાને વફાદારીથી વળગી રહ્યો છે. એ અંગેના એમના વિચારો, માન્યતાઓ, ગમા-અણગમાઓ અત્યંત સ્પષ્ટ છે. કાલિંગ ગૌડા, તાયવ્વા, વેંકટરમણ, ચંકટા વગેરે આ વર્ગનું પ્રતિનિધિત્વ કરતાં પાત્રો છે. સામે પક્ષે એક એવો વર્ગ છે જેને સંસ્કૃતિ કે પરંપરિત વિચારધારા સાથે કોઈ જ નિસ્બત નથી. આ વર્ગ બૌદ્ધિકતાનું સમર્થન કરે છે, યંત્ર-ટેકનોલોજીના ઉપયોગ સાથે નવીન

* અનુ. મીનલ દવે, અરુણોદય પ્રકાશન, પ્ર.આ. 2023, 335 રૂ.

જીવનશૈલીનો સ્વીકાર કરે છે. સમસ્યા આ બંને વચ્ચે રહી ગયેલા વર્ગની છે. એને નવીન સુવિધાઓ જોઈએ છે પરંતુ અર્ધજાગ્રત મનમાં પરંપરા અને રીતરિવાજો સાથે એ મજબૂત ગાંઠથી જોડાયેલો છે. ન એનાથી અળગો થઈ શકે છે, ન પોતીકો માર્ગ શોધી શકે છે. પુટ્ટુ-કાલિંગ આ વર્ગનો પ્રતિનિધિ છે. એની એકલતા, છિન્ન મનોદશા અને બંને વર્ગ તરફનું એનું ખેંચાણ આ નવલકથાનાં ચાલકબળ છે.’

મૂળભૂત રીતે બે પેઢીઓ, બે સંસ્કૃતિઓ વચ્ચેના સંઘર્ષને આલોખતી આ નવલકથામાં આજથી 80-90 વર્ષ પહેલાંનું હોય એવા કાલેનહલિલ ગામના કાલિંગ ગૌડા જૂની પેઢીના પ્રતિનિધિ છે. વાંસળી વગાડવી, ગાયો ચરાવવી અને પશુઓના ઓસડિયાના વિશેષ જ્ઞાનનો આસપાસનાં ગામડાં માટે મફત ઉપયોગ કરવો એ જ એમનું કામ છે. એની ગમાણમાં રહેલી પુણ્યકોટિ ગાયની વચનપાલનની (ચમત્કારભરી) કથામાં એમને વિશ્વાસ છે. ગાયોને મા માનનારી આ પ્રજાને ગાયો પ્રત્યે ભક્તિભાવ છે. આ ગામડાંની પ્રજા ન તો દૂધ વેચે છે, ન ઘાસચારો ખરીદે છે. એમનું જીવન એમના ગામ પર જ આધારિત છે. એમને બહારની દુનિયાની કોઈ બાબતે જરૂર નથી પડતી. જે અને જેટલું છે એમાં સંતુષ્ટ આ પ્રજાને જેમ દૂધ વેચવાની જરૂર નથી લાગતી તેમ વસૂકી ગયેલાં ઢેર વેચીને કમાણી કરવાની પણ એમને કદી જરૂર નથી લાગી. જે રીતે વૃદ્ધ મા-બાપ સચવાય એ જ રીતે ઘરડાં ઢેર પણ દુધાળાં ઢેર સાથે જ સચવાય છે. એમના માટે આ બહુ સહજ ઘટના છે. ખેતી અને ગૌપાલનમાં જ ગામના લોકોની જિંદગી સમાઈ જાય છે. અધિકારીવર્ગથી, સરકારીતંત્રથી થરથર કાંપતી આ પ્રજાને ગામ બહારની દુનિયાની જરૂર જ નથી એટલે એમને બસ જેવી સગવડની પણ નથી જરૂર. એમના માટે ગાડું પર્યાપ્ત છે. ગાયને બચાવવા જતા કાલિંગ ગૌડાના યુવાન દીકરા કૃષ્ણાએ જીવ ગુમાવ્યો ત્યારે એનો દીકરો પુટ્ટુ બે વર્ષનો હતો. માનું દૂધ સુકાઈ જવાને કારણે પુટ્ટુ (નાનો કાલિંગ) પુણ્યકોટિ ગાયને ધાવીને મોટો થયેલો. ગામના જોઈસ નરસિંહાનો દીકરો વેંકટરમણ શહેરની અંગ્રેજી નિશાળમાં ભણતો હતો એટલે ગૌડા નાના કાલિંગને ત્યાં ભણવા મોકલે છે. મૈસૂરની ખેતીવાડી કોલેજમાં ભણતો કાલિંગ ગૌચરની જમીનો વધારશે, ગાયોને સંભાળશે એવું ગૌડાનું સપનું હતું. પણ એ તો દાદાની મરજી વિરુદ્ધ આગળ અભ્યાસ કરવા અમેરિકા જતો રહે છે. એની મા તાવલ્લા મૂંગી છે અને કાલિંગને મા સાથે કદી મમતાનો તંતુ બંધાયો જ નથી. એને ગાયો પ્રત્યે દાદા કે મા જેવો કોઈ વિશેષ ભાવ કદી નહોતો જાગ્યો.

કાલિંગના વિદેશ ગયા પછી ગામના લોકોની જિંદગીમાં માની ન શકાય એવા પલટા આવ્યા. ગામની બાજુમાંથી એક રસ્તો પસાર થવાનો હતો પણ કમનસીબે એ ગૌડાના ગૌચરમાંથી જ્યાં એમના દીકરાને દફનાવ્યો હતો એના પરથી જ પસાર થયો. ગૌડાના તમામ પ્રયત્નો પછી પણ રસ્તો અને બસ એના

દીકરાની કબર પરથી જ પસાર થયાં. આટલું ઓછું હોય એમ સરકાર એક નિયમ બનાવે છે કે ‘કાં તો અનાજ ઉગાડો અથવા જમીન સરકાર લઈ લેશે.’(16). જે પ્રજા ગાયને મા માનતી હોય, એમના ગૌચરની જમીન જો સરકાર પચાવી લે તો એમના પર શી વીતે? બધી જમીન ખેડાય તો ગાયોના ગૌચરનું શું એ સરકારે નહીં વિચારવાનું? ગૌડા કહે છે : ‘ગાયો માટે ગૌચરની જગ્યા છોડીને લોકો પુણ્ય ભેગું કરે છે અને આ હરામખોર ગૌચર હજમ કરી જવા માંગે છે? બધે માણસ માટે જ અનાજ ઉગાડશે તો બચાડી ગાયો ક્યાં જશે?’(47). વધારે અનાજ વાવવું, વધારે કમાવું, સોના-ચાંદી લેવા જેવી વાતો આ પ્રજાની જીવનશૈલીમાં હતી જ નહીં. પૈસા ભેગા થાય તો ગૌડા મંદિર બંધાવે, જળકુંડ બનાવે ને લોકો પણ એ કામ માટે કશા આર્થિક વળતર વગર મજૂરી કરે. એક ઘરેડમાં ચાલ્યા કરતી આ લોકોની જિંદગીમાં જાણે કે કોઈ પરિવર્તનને અવકાશ જ નહોતો.

કાલિંગ સાથે જ ભણતો વેંકટરમણ એના પિતાના અવસાન પછી યજમાનવૃત્તિ અને જ્યોતિષકાર્ય કરીને ગુજરાન ચલાવે છે. એ ગામની નિશાળમાં શિક્ષક પણ છે. કાલિંગ ગૌડાની પેઢી દર પેઢીથી ચાલી આવતી જીવનશૈલી, વિચારધારાનું વેંકટરમણ પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. અંગ્રેજી ભણ્યા છતાં એને વિધિવિધાન, ક્રિયાકાંડ, પૂજા વગેરેમાં વિશ્વાસ છે. અંગ્રેજી છાપું વાંચતો વેંકટરમણ રીતરિવાજ, રહનસહન બાબતે જરાય નથી બદલાયો. એના ગામ ઉપરાંત આસપાસનાં ગામોના લોકો પણ એને આદર આપે છે. પોતાના પૌત્રના પાછા આવવા બાબતે આશા ગુમાવી બેઠેલા ગૌડા ધીરે ધીરે કુળના આચાર-વિચાર, મંદિરની પૂજા, ગાયોની જવાબદારી બધું વેંકટરમણને ભળાવી દે છે. પોતાનું જડીબુટ્ટીઓનું જ્ઞાન ગૌડા યંકટાને સોંપે છે. પત્નીના મૃત્યુ પછી પૌત્રનું પાછા ન આવવું અને મૃત દીકરાની સમાધિને પણ ન બચાવી શકવાને કારણે ગૌડાનો જીવનરસ આમ પણ સુકાઈ ગયેલો. એક રાતે યંકટાની વાંસળી સાંભળતાં-સાંભળતાં જ ગૌડાના પ્રાણ નીકળી જાય છે. ગૌડાની બારમાની વિધિ વખતે અચાનક અમેરિકા ગયેલો કાલિંગ પાછો ફરે છે. એના આગમન પછી ગામના લોકો માટે જૂની આંખે નવા તમાશા જેવું ઘણું બને છે. કપડાંથી માંડીને કાલિંગનું બોલવું-ચાલવું, રહન-સહન બધું બદલાઈ ગયું છે. આમ પણ એની મૂંગી મા તાયવ્વા સાથે એને કોઈ નાતો બંધાયો જ નહોતો એટલે એ ખેતરમાં મકાન બનાવે છે. પૌત્ર ભણીગણી ગૌચરની જમીન વધારશે, ગાયોને સાચવશે એવાં સપનાં સેવતાં દાદા મરી ગયા એ સારું જ થયું. કારણ પૌત્રે તો દાદાએ બચાવેલ ગૌચર પર ટ્રેક્ટર ફેરવી દીધું. ખેતર ખેડવા ટ્રેક્ટરનો ઉપયોગ કરતો કાલિંગ પાણી ખેંચવા વીજળીથી ચાલતો પંપ લગાવે છે. બસના અવાજથી માંડ ટેવાયેલા ગામલોકો માટે આ નવા અવાજો વેઠવા ત્રાસદાયક છે. ગૌડાએ ગામના તમામ લોકો માટે મંદિર અને જળકુંડ બનાવેલાં પણ કાલિંગ એને અંગત પરબ ❖ માર્ચ, 2024

મિલકત માને છે. પોતે અમેરિકન હિલ્ડાને પરણ્યો છે અને એમને એક દીકરો પણ છે એ વાત કાલિંગે માત્ર વેંકટરમણને જ કહી છે. સદીઓથી એકધારી શાંત જિંદગી જીવતા કાલેનહલિલ ગામના રહેવાસીઓ ગૌચરનું જવું અને ગામમાંથી સડકનું પસાર થવું જેવા બે ખળભળાટને માંડ માંડ પચાવી શકેલા. સમયના કોઈ બિંદુ પર થંભી ગયેલા આ ગામ માટે હિલ્ડાનું આગમન ન વેઠી શકાય એવી ઘટના હતી.

કાલિંગની ઇચ્છા હતી કે જો હિલ્ડા અને વેંકટરમણ વચ્ચે દોસ્તી થઈ જાય તો ગામના લોકો વચ્ચે પતિ-પત્ની બંનેનો સ્વીકાર શક્ય બને. પણ એવું થતું નથી. ઊલટાના બંને વચ્ચેનાં મતભેદ અને દલીલો એમને એકમેકથી વધારે દૂર કરી દે છે. પોતીકી માન્યતા બાબતે દઢ હિલ્ડા અને વેંકટરમણ જ્યારે પણ મળે ત્યારે કડવાશભરી દલીલો કરીને જ છૂટાં પડે છે. હિલ્ડાને ગામના લોકોના વર્તનમાં બેવડાં ધોરણ દેખાય છે. એને વેંકટરમણ પણ ગામના લોકો જેવો જ દંભી, સંકુચિત દષ્ટિવાળો અને બેવડાં ધોરણવાળો લાગે છે. બંને વચ્ચે મેળ થવો તો દૂર, ધીરે ધીરે બંને વચ્ચે અંતર વધતું જાય છે. વળી હિલ્ડાનો પુરુષ જેવો પહેરવેશ, ટ્રેક્ટર ચલાવવાની એની આવડત, કાલિંગની મા સાથેનો એનો બરછટ વ્યવહાર વગેરેને કારણે ગામલોકોને પણ નિંદા કરવા ઘણો મસાલો મળી રહેતો. હિલ્ડા જ્યારે કાલિંગના ઘરે આવી ત્યારે એના પગને લીંપણનું છાણ અડ્યું. એણે પગ ધોવા પાણી માંગ્યું. આપણા દેશમાં વહુ ઘરમાં પગ મૂકે ત્યારે પગ ધોવાય. હિલ્ડાએ નીકળતી વખતે પગ ધોયા. વળી ભારતમાં પત્ની પતિના પગ ધોવે એવું જોવા ટેવાયેલી પ્રજાને હિલ્ડાના પગ ધોતો કાલિંગ કેમનો ગળે ઊતરે? આ જોઈને કાલિંગની મા અકળાય નહીં તો શું કરે? (141).

મૂળભૂત રીતે આપણા આપણા દેશની પ્રજા સંતોષી, જેટલું મળે તેટલામાં રાજી રહેનારી પણ અમેરિકાથી ભણીને આવેલો કાલિંગ કહે છે : ‘જ્યાં સુધી જે મળે છે, એનાથી સંતોષ માનતા રહીશું ત્યાં સુધી દેશ વિકાસ નહીં કરી શકે.’(120). મૂલ્યોની એની સમજ બદલાઈ ચૂકી છે એ જોઈ શકાય છે. કદાચ હવે એ અહીંનાં મૂલ્યોમાં નથી માનતો. એટલે જ એણે દાદાના મૃત્યુની વિધિમાં વાળ ઉતારવાની ના કહી દીધી. દેશમાં હતો ત્યારે પ્રાયશ્ચિત્ત માટે પંચગવ્ય પીતો પણ હવે એને એની વાસથી ઊબકા આવે છે એટલે એ ફેંકી દે છે.(102). ગૌડાના ઘરમાં કે આસપાસનાં ગામોમાં બેરને વેચવાની કોઈ કલ્પના પણ ન કરે પણ કાલિંગ બધાં ઘરડાં બેર એક મુસ્લિમ વેપારીને વેચી દે છે.(109). દાદાની વિધિમાં કાલિંગના બદલે માથાના વાળ ઉતારાવાનાર પંકટા આ વાતે અકળાઈને એની સાથે દલીલો કરે છે. એની દલીલ છે : ‘ચાર દમડી માટે ઘરનાં બેરને ખાટકીના હાથમાં સોંપી દેવાનાં?’ જવાબમાં કાલિંગ કહે છે : ‘ચાર દમડી માટે બેર નથી વેચ્યાં, એને રોજ ખવરાવવા-

પિવરાવવાનો ખરચો બચાવવા વેચ્યાં છે.’(110). જે મૂલ્યો સાથે ચંકટા મોટે થયો છે ત્યાં કોઈ આવો હિસાબ નહોતા કરતા. એટલે એ વળતો ફટકો મારતાં કહે છે : ‘આ કેવી વાહિયાત વાત કરે છે તું? કાલ ઊઠીને તારી મા ઘરડી થશે, એના હાથપગ નહીં ચાલે તો એના ખાવાપીવાના ખર્ચનીય તું ગણતરી કરવા બેસશે?’(110). કાલિંગ પાસે કોઈ જવાબ નહોતો છતાં એ છેલ્લી દલીલ કરે છે : ‘માણસ અને ઢોર વચ્ચે કોઈ ફરક નથી? ઢોર તો છે જ માણસના ઉપયોગ માટે.’ આ વાત ચંકટા માટે સાવ નવી હતી. ઢોર મનુષ્ય માટે? આવું વિચારીએ તો ધરતી રસાતાળ ન જાય? પણ કાલિંગ તો વાતનો અંત લાવવા કહી દે છે : ‘બહુ સારું ચંકટાભાઈ, તમે તમારું ઘર સંભાળો, મારું ઘર જોવાવાળો હું બેઠો છું.’(111). પિતાની ઉંમરના ચંકટાને આવો જવાબ ન અપાય એવું હવે કાલિંગ ભૂલી ગયો હતો. પોતાના ભણતર, અંગ્રેજી ભાષા પર અને સૂટ-બૂટથી અધિકારીઓ પર પ્રભાવ છાંટી રસ્તો બનવામાં ગયેલી જમીનના બદલામાં કાલિંગ સિતેર એકર નવી જમીન મેળવે છે. દાદાએ બનાવેલ મંદિર તથા જળકુંડવાળી જમીન પણ એ પોતાના નામે કરાવી લે છે. અંગ્રેજો ગયા પણ આપણો અધિકારીવર્ગ આજેય અંગ્રેજી બોલનારનાં કામ જલ્દી કરી આપે છે, ગામડાંની અભણ પ્રજાને ધક્કા ખવડાવે છે. એમાં હજી આજેય કશો સુધારો ક્યાં થયો છે?

ટ્રેક્ટર ચલાવનાર જમાલને વેક્ટરમણ પ્રસાદ નથી આપતો એટલે ગુસ્સે થઈને કાલિંગ પૂછે છે : ‘ભગવાનનો પ્રસાદ મુસલમાનને ન આપવો એવું કયા શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે?’(212). વેક્ટરમણનો જવાબ સ્પષ્ટ છે કે, ‘જે લોકો મંદિરમાં આવીને દેવતાઓને નમતા નથી તેમને પ્રસાદ ન અપાય.’ કાલિંગ વેક્ટરમણને પૂછે છે : ‘આવી આભડછેટ ખાલી આપણા જ ધર્મમાં છે ને?’(121). વેક્ટરમણને તો ખાલી અહીંની ખબર છે. અહીં તો છે. એ કાલિંગને પૂછે છે : ‘તું અમેરિકા રહ્યો છે. ત્યાં નથી?’ કાલિંગને યાદ આવે છે કે ખ્રિસ્તી દેવળોમાં જવા બધાને દે છે પણ જે બ્રેડ અને વાઈન અપાય છે તે બિનખ્રિસ્તીઓને નથી મળતાં... આવું બીજા ધર્મોમાં પણ હોવાનું... આપણને નજરે દેખાય છે તેની જ આપણે ટીકા કરતા હોઈએ છીએ. વેક્ટરમણ હિલ્ડાને પણ પ્રસાદ નથી આપતો કારણ કે, એણે ચરણામૃત માટે ‘આવું ગંદું પાણી હું નહીં પી શકું’ એમ કહેવું. વેક્ટરમણ કાલિંગને કહે છે : ‘જે ચરણામૃત ન લે, તેને પ્રસાદ પણ ન મળે. જેને અમારા દેવતા, અમારી પૂજામાં વિશ્વાસ ન હોય તેને પ્રસાદનો અધિકાર નથી.’(132). અમેરિકન હિલ્ડાને પરણીને આવેલો કાલિંગ એ નહોતો જાણતો કે હિલ્ડા સાથે અમેરિકામાં વસવું સહેલી વાત હતી પણ અહીં પોતાના ગામમાં હિલ્ડાની માન્યતાઓ-મૂલ્યો, રહનસહન દરેક પળે પ્રશ્નો ઊભા કરવાના. અને થયું પણ એવું જ. વેક્ટરમણે ધરાર એને પ્રસાદ ન દીધો.

કાલિંગ માની ગૌશાળાની બધી ગાયો ફાર્મ પર લઈ ગયો ત્યારે તાયવ્વા રડી હતી. એને ડર હતો કે આ લોકો એની ગાયોને કાપીને ખાશે. પણ કાલિંગ એને એ બાબતે ધીરજ બંધાવે છે. ગાયોના દૂધને શહેરની હોટલમાં વેચ્યું ત્યારે કાલિંગને અંદાજ આવે છે કે આ તો ભારે નફાનો ધંધો છે. હિલ્ડાના કહેવાથી વાછરુને ધવડાવવાનું બંધ કરી ટીપેટીપું દૂધ વેચાવા માંડ્યું. ઘરના વયોવૃદ્ધ નોકરે કાલિંગને ટોક્યો પણ ખરો : ‘વાછરુના ભાગનું દૂધ છીનવી લેવાથી બીજું દૂધ ઠેર બની જાય, ભાઈ. આમ ન કરાય.’(147). પણ કાલિંગનો જવાબ સ્પષ્ટ છે : ‘એ પુરાણા વિચારોની વાત મારે સાંભળવી નથી.’ દૂધની વધતી જતી આવક, કપાસ-તમાકુ જેવા રોકડિયા પાકની આવકથી કાલિંગને ઘણો નફો થયો. હવે વીજળી આવવાથી એ પાણીની મોટર મૂકવા ઉપરાંત ગાયોને પણ મશીનથી દોહવાની વ્યવસ્થા વિચારી રહ્યો હતો. સરકારી અધિકારીઓ કાલિંગ-હિલ્ડાનાં ખેતી-પશુપાલનના પ્રયોગોથી બહુ જ ખુશ હતા. પણ આ બધું છતાં કાલિંગના મનને જંપ નહોતો વળતો કારણ કે, ગામમાં કોઈએ એને સ્વીકાર્યો નહોતો. એની માએ એની સાથેનો સંબંધ સાવ પૂરો કરી દીધો હતો. દસ મહિના થયા પણ વેંકટરમણ પણ ફરી દેખાઓ નહોતો. પણ કાલિંગે એની દૂર થયેલી બદલી પોતાની વગથી અટકાવી એટલે વેંકટરમણ એના પ્રત્યે જરાક કૂણો પડ્યો. હિલ્ડા વેંકટરમણની શરતે એની પાસેથી પ્રસાદ પ્રાપ્ત કર્યા પછી ફરિયાદના સૂરમાં લોકોના અતડા રહેવા વિશે કહે છે પણ વેંકટરમણ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહે છે : ‘તમારે અહીંના લોકો સાથે મેળ રાખવો હોય તો અહીંની રીતે રહો, નહીં તો પછી એકલાં જ રહો.’(153). પણ હિલ્ડા થોડી ઢીલી પડી છે. એને પોતાની માન્યતાઓ વિશે, પોતાને લાગતા અપમાન વિશે કહેતું હોય તો પણ વેંકટરમણ સિવાય અંગ્રેજી જાણનારું અહીં કોઈ હતું જ નહીં... જોકે એ બેઉની વચ્ચે વાત શરૂ થાય છે પણ તરત કડવાશ બાજુ જ વળી જાય છે. વેંકટરમણના મતે માંસાહાર એટલે પ્રાણીહિંસા છે પણ હિલ્ડાના મતે પ્રાણી મનુષ્યના ખોરાક માટે જ બન્યાં છે. એ કહે છે : ‘અમે ખ્રિસ્તી તો માનીએ છીએ કે પ્રાણીમાં માનવ જેવો આત્મા હોતો નથી’ એટલે તરત વેંકટરમણથી કહેવાઈ જાય છે કે ‘તો તમારો ધર્મ ખોટો છે. સંસારના દરેક જીવમાં આત્મા છે અને કોઈ કોઈને માટે જન્મતું નથી. માણસ શ્રેષ્ઠ છે એ માન્યતા ખોટી છે.’(155). વર્ણભેદ-જાતિભેદ, સ્પર્શાસ્પર્શ બાબતે પણ હિલ્ડાને ફરિયાદ છે. પણ, વેંકટરમણ તો એમાં માને છે. એને એ પરંપરાપાલન કહે છે. હિલ્ડા એને કહે છે : ‘અમને જે યોગ્ય ન લાગે તેને ફગાવી દઈએ અને આગળ વધીએ છીએ પણ તમે લોકો વર્ષો જૂની રીત, પરંપરા કહીને એને વળગી રહો છો.’(160) કોઈ પણ ચર્ચા એમને આમનેસામને જ મૂકી આપે છે. હિલ્ડાને પોતાના ખેતીના-પશુપાલનના પ્રયોગો પર ગર્વ છે. એ માને છે કે ‘ખેતીના અવનવા પ્રયોગથી એક પછાત દેશની પ્રજા માટે હું કંઈક કરી

રહી છું.’(163). પણ વેક્ટરમણની વાતોમાં આ દેશની પ્રજાની મૂળ ક્ષિતરત અને તેનાં મૂળભૂત મૂલ્યો દેખાય છે. એ હિલ્ડાને કહે છે : ‘તમારા ફાર્મમાં તમે કપાસ અને તમાકુ વાવ્યાં છે... પણ અહીંની ગરમ આબોહવામાં લોકોને એટલાં બધાં કપડાંની જરૂર નથી! વળી તમે તમાકુ વાવી છે. પણ શું એનાથી મારા ઘરના લોકોનું પેટ ભરાશે? એ તમાકુમાંથી બનેલ બીડી, સિગારેટ એમની કુટેવો નહીં વધારે? એમનું આરોગ્ય નહીં બગાડે?’(163). આપણા દેશની ખેતી જે રીતે રોકડિયા પાક બાજુ વળી એ રસ્તો લેવા જેવો હતો ખરો? પરાપૂર્વથી જે પાક લેવાતા હતા એ આપણી પ્રજાકીય જરૂરિયાત માટે પૂરતા હતા. ન તો એના માટે જમીનમાં ઝેરી રસાયણો નાખવા પડતાં હતાં, ન તમાકુ જેવી ઝેરી પેદાશ વાવવી પડતી હતી. પણ ધીરે ધીરે આપણે પરદેશની દેખાદેખીથી ખેતીમાં રોકડિયા પાકનું વાવેતર શરૂ કર્યું. અનાજ-ઉત્પાદન તરફ દુર્લક્ષ સેવ્યું. ટેકૂનોલોજીની મદદથી દૂધ વેચવાને ધંધો બનાવી દીધો. દૂધ પર વાછરડાંનો કે લોકોનો હક્ક છે એ ભદ્ર ભાવનાને આપણે સાવ વિસારે પાડી. વેક્ટરમણ સાચું જ કહે છે : ‘ધરતીમાનો ખોળો અનાજથી ન ભરીએ તો મા રૂઠે છે એવું અમારા પછાત દેશના ખેડૂતો માને છે.’(164).

લેખકે માત્ર ભારતીય સંસ્કૃતિનાં ભવ્ય મૂલ્યો, માન્યતાઓનાં ગુણગાન જ નથી કર્યાં, સમાંતરે એની મર્યાદાઓ પણ બતાવી છે. પ્રાણીઓની હત્યા ન કરાય, બધાં જીવ સરખાં એવું માનનારી ભારતીય પ્રજા માતાને બલિ ચડાવવા બકરા કે પાડાને અતિશય કૂર રીતે વધેરવામાં કશું ખોટું કરતી હોય એવું માનતી નથી. હિલ્ડાને આ બેવડાં ધોરણ પર ભયાનક ગુસ્સો આવે છે. ગાયોને મશીનથી દોહવાની એની પદ્ધતિથી, ઋતુકાળમાં આવેલી ગાયને સાંઢ પાસે લઈ જવાને બદલે કૃત્રિમ વીર્યનાં ઈજેક્શન આપતી હિલ્ડા પર ઊકળી ઊઠેલો વેક્ટરમણ એને સંભળાવી દે છે : ‘તમે, તમારી જાતિ, તમારું જીવનધ્યેય બધું જ અસંસ્કૃત છે, અસભ્ય છો તમે લોકો. વાઘ અને જરખ કરતાં પણ વધારે લોહીતરસ્યા છો. તમે માણસના સ્નેહને લાયક જ નથી.’(180). વેક્ટરમણ હિલ્ડાના હાસ્યથી વધારે કોધે ભરાઈને કહે છે : ‘ગાયમાં આખા વિશ્વનો વાસ છે. આખું બ્રહ્માંડ અને તેની સઘળી ગતિ, બધા દેવતાઓ ગાયમાં વસે છે. ...ઋષિઓ કહી ગયા છે કે ગાયને ખાવા કે મારવા માટે જે વેચે છે કે વેચવાની રજા આપે છે, એ ગાયનાં રૂંવાડાં જેટલાં વર્ષો રૌરવ નર્કમાં વસે છે.’(181). પણ હવે હિલ્ડા એને જવાબ આપે છે. એણે મેળામાં અતિશય કૂરતાથી મરાતાં પ્રાણીઓ જોયાં હતાં. એ કહે છે : ‘ગાયને પવિત્ર માનવાવાળા તમે ભેંસ સાથે આટલાં કૂર શી રીતે થઈ શકો છો? મારમ્માદેવીના મેળામાં કેટલા પાડાની કતલ થઈ? ભગવાનના નામ પર કેટલું લોહી વહેવડાવ્યું! આ તમારા ધર્મનો બીજો ચહેરો છે ને?’ ગુસ્સાથી કાંપતી હિલ્ડા કહે છે : ‘મને પરબ ❖ માર્ચ, 2024

અને મારી જાતિને અસભ્ય કહે છે ને? પહેલાં તમારા ધર્મની અસભ્યતા સુધારો પછી જ તમને બીજાના જીવનની ટીકા કરવાનો અધિકાર મળશે.’(182). હિલ્ડાની એકેય દલીલનો જવાબ વેંકટરમણ પાસે નથી. હિલ્ડા કહે છે : ‘જો માંસાહાર પાપ હોય તો તમારા દેશના લોકો ઘેટાં, બકરાં, મરઘાં, માછલાં વગેરે તો ખાય છે જ. બસ ગૌમાંસ ન ખવાય! તમારી આ માન્યતા અતાર્કિક છે.’(183). વેંકટરમણ શું બોલે? જવાબ હોય તો આપે ને વેંકટરમણ! એ ચાલવા માંડ્યો. હિલ્ડા એને કહે છે કે રાત પડી ગઈ છે, અંધારું છે, મને ઘર સુધી મૂકવા નહીં આવો? વેંકટરમણને એ સંભળાય છે, એ જવાબ આપે છે : ‘તમારા જેવા લોહીતરસ્યાઓને વળી કોની બીક?’ આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે મૈત્રી માટે કોશિશ કરતી હિલ્ડા પ્રત્યે ઘૃણા દર્શાવતો વેંકટરમણ અહીં સ્ત્રીદાક્ષિણ્ય ચૂકે છે, જે હકીકતે ભારતીય મૂલ્ય મનાય છે. પુણ્યકોટિ ગાય કપાવી એની આંખોમાં, આંચળમાં ઝનૂનપૂર્વક છરા ભોંકી ચંદ્ર-સૂરજ, દેવતા ક્યાં છે એવું પૂછતી હિલ્ડાની વેંકટરમણ સામેની આ પ્રતિક્રિયા હતી.

હિલ્ડાએ ગામથી, નોકરીથી, બધાંથી છુપાવીને ગાય કપાવી હતી તે છતાં સાંજ સુધીમાં આખા ગામમાં આગની જેમ એ સમાચાર ફેલાઈ ગયા. ગામના લોકો ટોળે વળીને કાલિંગના ફાર્મ પર ધસી ગયા. જેમાં તાયવ્યા, વેંકટરમણ, ચંકટા વગેરે પણ હતાં. ભૂલ સ્વીકારવાને બદલે હિલ્ડા બંદૂક લઈને સામી થઈ. ખરેખર કંઈ ન જાણતો કાલિંગ હિલ્ડાએ કેટલી મોટી ભૂલ કરી છે એ સમજી જાય છે. ‘મેં કપાવી ગાય’ કહીને ઊભી રહેલી હિલ્ડા આ દેશના લોકોની ગાય પ્રત્યેની લાગણી નથી સમજતી પણ કાલિંગને ગામનો ગુસ્સો ગળે ઊતરે છે. એ ગામે કરેલો દંડ ભરવાનું કબૂલે છે, પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું સ્વીકારે છે. ભગવાનના અભિષેક માટેના જળકુંડમાં હિલ્ડા અને કાલિંગ તરવા પડતાં એના કારણે આમ પણ ગામલોકોની લાગણી દુભાઈ હતી. એટલે કાલિંગ જળકુંડમાંથી પંપ કાઢી નાખવાની માંગણી પણ સ્વીકારે છે. ગામના લોકોના ગયા પછી હિલ્ડા એને કહે છે : ‘આજે તું એકદમ બાયલાની જેમ વત્યો... તું મારી પડખે ઊભો ન રહ્યો’ એવી ફરિયાદ કરતી હિલ્ડા એને કહે છે : ‘આ અસભ્ય, જંગલી, કૂર લોકોના પાશવી વ્યવહાર સામે તેં મારા સ્વમાનને ભોગે નમતું જોખ્યું ત્યારથી મને થવા લાગ્યું છે કે અહીં મારું કોઈ જ નથી. આ વિશાળ અજાણ્યા મુલકમાં હું એકલી છું.’(197). બીજી સવારે કાલિંગે જોયું કે એના ખેતરમાં તમાકુનો એક પણ છોડ નહોતો બચ્યો. આટલા મોટા નુકસાનને હૈયામાં ભરી એ દીકરા સાથે પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છે, પંચગવ્ય લે છે. એની મા બધી પુણ્યકોટિ ગાયો છોડીને લઈ ગઈ હતી એ જોયા પછી પણ કાલિંગ કંઈ કહી નથી શકતો. વેંકટરમણ સાથેની બોલચાલ વખતે કાલિંગે પોતાના દાદાએ દાનમાં આપેલી જમીનનો ઉલ્લેખ કરી ‘તું મારું આપેલું ખાય છે’ એવું મહેણું માર્યું. નોકરી છોડી ચૂકેલો વેંકટરમણ ગૌડા દાદાએ આપેલી ખેતીની જમીનનો દસ્તાવેજ કાલિંગને

આપી આવે છે. ગાળાગાળી કરીને એની સાથેના સંબંધ પણ પૂરા જ કરી દે છે.

કાલિંગની મા તાયવ્વા મરતી વખતે પોતાની ગાયો વેંકટરમણને દાન કરતી જાય છે. તાયવ્વાની અંતિમયાત્રામાં કે એના તેરમાની વિધિમાં પણ ગામલોકો કાલિંગને પાઈનો કરી નાખે છે. કાલિંગને લાગે છે કે ગામ, ગામના લોકો, આ જમીન, હવા, બધાં જાણે એને તરછોડી રહ્યા છે. કોઈ એની સાથે નાતો રાખવા તૈયાર નથી. જે મા સાથે કદી મમતાનો તંતુ જોડાયો જ નહોતો એ માના જવાથી પોતે અનાથ થઈ ગયો એવું લાગે છે. પણ માની અંતિમવિધિમાં એને તો કોઈએ બોલાવ્યો પણ નહીં. એને લાગ્યું જાણે એ સાવ જ એકલો પડી ગયો હતો. મંદિર અને પોતાના ફાર્મ વચ્ચે વાડ કરતા લોકોને જોઈને કાલિંગ હતાશ થઈ જાય છે. હિલ્ડા એની હતાશા દૂર કરવા કોશિશ કરે છે. પણ કાલિંગ એને કહે છે : 'આ દુનિયામાં, આ જીવનમાં હું સાવ એકલો થઈ ગયો છું. બધાંએ મને તરછોડી દીધો છે.' હિલ્ડા એને આશ્વાસે છે : 'કેમ, હું તારી જીવનસાથી નથી?' 'તું છે, પણ હું જે એકલવાયાપણું અનુભવું છું, એ તારાથી પણ દૂર નહીં થાય.'(235). ગામથી, લોકોથી સાવ વિખૂટા પડી ગયેલા કાલિંગની હતાશા આપણને સમજાય. પણ કાલિંગ માટે પોતાનો દેશ, પોતાના લોકો, ભાષા, સંસ્કૃતિ બધું જ છોડીને પારકા દેશમાં આવેલી હિલ્ડાને એ કહી રહ્યો છે કે મારી એકલતા તારાથી પણ દૂર નહીં થાય. એકલતાથી, અપમાનોથી ત્રાસેલી હિલ્ડા માટે જાણે આ કફનનો છેલ્લો ખીલ્લો હતો. એ કાલિંગને કહી દે છે : 'તેં મારું કેવું હડહડતું અપમાન કર્યું છે એ સમજાય છે?'(236). 'હવે તું નહીં આવે તો હું એકલી જતી રહીશ' એવું જાહેર કરતી હિલ્ડાનું મન હવે સાવ ઊઠી ગયું હતું. એમાં પણ કાલિંગનો રંગ લઈને જન્મેલી દીકરીને જોઈને એ વધારે અકળાય છે. 'પાછી જઈશ પણ આને સાથે નહીં લઈ જાઉં' એવું મનોમન ક્કી કરતી હિલ્ડા માટે આપણને એક પ્રશ્ન થાય. લગ્ન કરતી વખતે એણે ગામલોકોની પ્રતિક્રિયા વિશે કલ્પના ન કરી હોય એ સમજી શકાય, પણ વિજ્ઞાન ભણનારી હિલ્ડા બાળકના રંગ વિશે કોઈ અનુમાન ન કરે એ કેવી રીતે માની શકાય? વળી મા રંગના આધારે બાળકને નકારે? હિલ્ડાનો રંગ લઈને જન્મેલ દીકરા જેક માટે કાલિંગને એક ક્ષણ માટે પણ એવો વિચાર નહોતો આવ્યો. આ સંસ્કૃતિભેદ છે? કે લેખકે હિલ્ડાના પાત્રને કરેલો અન્યાય છે?

હિલ્ડાને છાત્રીમાં થયેલાં ગૂંમડાંને કારણે એની દીકરી માના દૂધ વગર તલેલા નાખે છે. કાલિંગને ખબર છે કે પોતે નાનપણમાં પુણ્યકોટિ ગાયના આંચળ ધાવીને જ મોટો થયેલો. એ દીકરીને ગાય પાસે લઈ જાય છે પણ નળીઓથી ખેંચતા દૂધ મશીનને કારણે ગાયને હવે વાછરુ ધાવે એની ટેવ જ નથી રહી. એટલે ગાય લાત મારે છે. કાલિંગની ગૌશાળાની ગાયો ન તો વાછરુંને ધવરાવે છે, ન ઋતુકાળમાં સાંઢને મળે છે. નળીઓથી એમનું દૂધ ખેંચાય છે અને ઈંજેક્શન દ્વારા એમને કૃત્રિમ પરબ ❖ માર્ચ, 2024

વીર્યદાન અપાય છે. ગૌડાદાદાના જમાનામાં ગાય દેવી હતી. પણ કાલિંગની ગૌશાળામાં ગાયો સીતા, સાવિત્રી, તુંગભદ્રા, ગૌરી, કાવેરીના બદલે માત્ર નંબર બની ગઈ હતી. દીકરીનો જીવ બચાવવા આત્મસન્માન છોડીને કાલિંગ એક ગાય માંગવા વેંકટરમણ પાસે જાય છે. વેંકટરમણ પહેલાં તો એને સહી ન શકાય એવું સંભળાવે છે : ‘તારી છોકરી એટલે તારા અને તારી પત્ની દ્વારા જે નીપજ્યું છે એ પાપ. એ મરી જાય એમાં જ ભલાઈ છે. એને બચાવવા માટે જો હું ગાય આપીશ તો મોટી થયા પછી એનો આખો વંશવેલો ગાયો કાપીને ખાશે. ગૌહત્યાના પાપમાં મારે ભાગીદાર નથી બનવું...’ (253). અસહ્ય અપમાનો વેંક્યા પછી પણ કાલિંગ માનવતાના નામે એની પાસે ગાય માંગતો રહ્યો. વેંકટરમણ કાલિંગના નોકરને ગાય આપે છે કારણ કે, એને કાલિંગ-હિલ્ડા પર હવે ભરોસો નથી. ગાયને ધાવીને છોકરીનો જીવ બચી ગયો એ ઘટનાથી કાલિંગ જાણે કે નવેસરથી વિચારવા માંડ્યો. અચાનક એના મૂળ સંસ્કાર જાગી ઊઠ્યા. એને મા-દાદા યાદ આવી ગયાં. એને લાગે છે કે પ્રાણીઓને માત્ર ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ જોવાની પોતાની માન્યતા ખોટી હતી. હિલ્ડા એને બાલિશ કહે છે પણ કાલિંગ સમજી ગયો છે કે ખેતીમાં ભલે પોતે અવનવા પ્રયોગો કરે પણ પ્રાણીઓ માત્ર મનુષ્યના ઉપયોગનાં સાધનો છે એવું હવે એ કદી નહીં કહે. જે ગાયોને એણે કસાઈવાડે વેચી એમાંની જ એકાદની આગલી પેઢીને ધાવીને પોતે મોટો થયો હશે! એને પારાવાર પસ્તાવો થાય છે. વેચેલાં ઢેરને બચાવીને પાછાં લઈ આવવા એ માર્યો માર્યો ફરે છે. લેખક કાલિંગની મુંબઈની રઝળપાટ દરમિયાન એક દૃશ્ય બતાવે છે જે આપણા વર્તમાન સમયની પણ સરખાઈ છે. મુંબઈના જે વેપારી ગાયોને કપાવીને માંસ પરદેશ મોકલતા એના ઘરનું ઐશ્વર્ય, ભીંતો પર લક્ષ્મીજી, સરસ્વતી, બદ્રીનાથ-કેદારનાથના ચિત્રો છે. લેખકનો ઇશારો સ્પષ્ટ છે : ગાયોની કતલ કરી મોટાપાયે એના માંસની નિકાસ કરનારા હિંદુ જ છે તે વાચક સમજી જાય છે.

વેંકટરમણ કાલિંગની જેમ જ શહેરમાં ભણ્યો છે, અંગ્રેજી છાપું વાંચે છે પરંતુ એ ગૌડાદાદાની જેમ પરંપરાઓમાં માને છે. ધાર્મિક માન્યતાઓ અને પરંપરાગત જીવનશૈલીના પક્ષે એ હિલ્ડા સામે બરાબર દલીલો કરે છે. પોતાને સાચું લાગે તે કરવા માટે એ નોકરીને પણ ઠોકર મારે છે. કાલિંગના દાદાએ આપેલી જમીનને પણ ઠોકર મારે છે. હવે માત્ર ક્રિયાકાંડ અને જ્યોતિષવિદ્યાની મદદથી એ રોજીરોટી કમાય છે. વેંકટરમણ શહેર જાય છે ત્યારે ‘અખિલ ભારત ગૌરક્ષા સમિતિ’નું ભાષણ સાંભળે છે. ‘ભારતમાં ગાયોની પરંપરા અને આજની સ્થિતિ’ પર ભાષણ ચાલી રહ્યું હતું. ‘...કેટલાય મુસ્લિમ રાજાઓના રાજ્યમાં ગૌમાંસ ખાવા પર પ્રતિબંધ હતો, પરંતુ અંગ્રેજી શાસનમાં ગૌમાંસ ખાવાનું ચલણ વધ્યું. ...સ્વતંત્રતા-પ્રાપ્તિ પછી ગૌવધના નિયમો ઢીલા થઈ ગયા છે – એટલે

રાષ્ટ્રવ્યાપી આંદોલન. રાષ્ટ્રપતિને નિવેદન આપવાની વાતો થઈ...’(203). આર. એસ. એસ.ના સભ્યોનો ડ્રેસકોડ સહિત પ્રવેશ અને ‘નહેરુજી ધારત તો ગૌહત્યા વિરોધી કાયદો બનાવી શક્યા હોત પણ એમણે નથી બનાવ્યો એટલે આ હસ્તાક્ષર અભિયાન શરૂ કર્યું છે.’(205). આવી વાતથી લેખક સીધો કથાપ્રવેશ કરે છે. લેખકના આવા સીધા કથાપ્રવેશથી સરસ રીતે ચાલતી નવલકથા અચાનક જ પ્રોપેગેન્ડા કે એજન્ડાનું રૂપ લઈ લે છે. સર્જક તરીકે તમારી કોઈ પણ વિચારધારા હોઈ શકે, એને પાત્ર દ્વારા પ્રગટ થવા દેવી જોઈએ. વેંકટરમણ નિમિત્તે અહીં ભૈરખાનો સૂર સીધો પ્રવેશતો જોઈ શકાય છે. જોકે સામે લેખકે ગાયોની હત્યા કરી, ગૌમાંસની નિકાસ કરનારા મોટાભાગના હિંદુ વેપારીઓ છે એ વાત પણ છુપાવી નથી.

અહીં કાલિંગ ગૌડા, તાયવ્વા, વેંકટરમણ, યંકટા વગેરે પરાપૂર્વથી ચાલી આવતી પરંપરાઓને જીવ સાટે વળગી રહેનારાંઓ છે તો સામા છેડે અધિકારીઓ તથા હિલ્ડા જેવો નર્યો ભૌતિકવાદી બૌદ્ધિક વર્ગ છે. એમની બૌદ્ધિકતાને સંસ્કૃતિ કે પરંપરા કશા સાથે કશી લેવાદેવા નથી. કાલિંગ સંક્રાન્તિકાળનું સંતાન છે. આ બંને વર્ગ વચ્ચે એ ક્યાંક ઊભો છે. આધુનિક રીતની ખેતી, ટ્રેક્ટર, પંપ, રાસાયણિક ખાતર જેવી સગવડોમાં કાલિંગ માને છે પણ હિલ્ડા ગાય કપાવડાવે તો કાલિંગનો જીવ ચચરે છે. એ મંદિરમાં જાય અને જો વેંકટરમણ એને પ્રસાદ ન આપે તો? કાલિંગને માઠું લાગે છે. એને સમજાય છે કે જે પરંપરામાં, જે સાંસ્કૃતિક પરિવેશમાં એ ઊછર્યો, મોટો થયો છે એનાં મૂળિયાં રોપાયેલાં છે અને આસાનીથી એ એને છોડી શકવાનો નથી. પોતાના સંસ્કારોથી છેડો નહીં ફાડી શકે એવું સમજતો કાલિંગ હિલ્ડાને પણ નથી છોડી શકવાનો. એના કપાળે બંને બાજુએ ખેંચાણ અનુભવવું અને એક્ટ્યે પક્ષના ન થઈ શકવાનું જ લખાયેલું છે. પોતે વેચી દીધેલાં ઘરડાં ઢેરને શોધવા મુંબઈમાં દર દર ભટકતા કાલિંગને ડર છે કે પોતે મુંબઈથી જ્યારે ઘરે જશે ત્યારે હિલ્ડા કદાચ પાછી જતી રહી હશે. હિલ્ડા ધારો કે એવો નિર્ણય લઈ બેસે તો આપણે એને ખોટી નહીં કહી શકીએ. જે સાંસ્કૃતિક પરિવેશ વચ્ચે એ ઊછરી છે ત્યાં ખાનપાન બાબતે આવા લાગણીવેડા કે બેવડાં ધોરણોને કોઈ અવકાશ જ નથી.

આમ જુઓ તો અહીં જૂની પેઢી અને નવી પેઢી વચ્ચેનો માન્યતાઓનો, મૂલ્યોનો સંઘર્ષ નિરૂપાયો છે. હિલ્ડા નિમિત્તે એ સંઘર્ષ બે ધર્મ, બે માન્યતાઓ, બે સંસ્કૃતિઓ વચ્ચેનો બની જાય છે. કાલિંગ-હિલ્ડાના ગામ સાથેના, મા તથા વેંકટરમણ સાથેના સંઘર્ષને કોઈ ભગવતીકુમાર શર્માની નવલકથા ‘સમયદ્વીપ’ના નીલકંઠ-નીરાના સંઘર્ષ સાથે સરખાવી શકે. ‘ગોધૂલિ’ રેખાયિત ગતિએ ચાલતી કૃતિ છે જ્યારે ‘સમયદ્વીપ’ સમયની રેખાયિત ગતિને તોડતી, સતત વર્તમાન-પરબ ❖ માર્ચ, 2024

ભૂતકાળમાં આવનજાવન કરતી કૃતિ છે. કાલિંગ બીજા ધર્મની હિલ્ડા સાથે પરણ્યો છે, તો નીલકંઠ અબ્રાહ્મણ નીરા સાથે પરણ્યો છે. જેમ કાલિંગને અમેરિકામાં હિલ્ડા સાથે કોઈ પ્રશ્નો નથી થતા એમ નીલકંઠને પણ મુંબઈમાં નીરા સાથે કોઈ પ્રશ્નો નથી થતા. નીલકંઠ અને કાલિંગ જે જગતમાં મોટા થયા છે ત્યાંના લોકો સનાતન મૂલ્યોમાં, શાશ્વતીમાં શ્વસે છે. એ સૌ માટે સમય જાણે કે થંભી ગયો છે. જેને દુનિયા વિકાસ કહે છે તેની સાથે આ લોકોને કશી જ લેવાદેવા નથી. જે રીતે નીલકંઠનાં ભાભી આખી જિંદગી ગાંડા પતિને સાચવે છે એ જ રીતે કાલિંગના પિતા/દાદા મૂંગી તાયવ્વા સાથે જિંદગી કાઢી નાખે છે અને આવું કરવામાં કોઈને કશી ફરિયાદ નથી. નીલકંઠ માટે મંદિર, પૂજા, માતા-પિતાની માન્યતાઓ, પરંપરાગત મૂલ્યોનો અનાદર કરવો શક્ય નથી અને નીરા માટે એમાંનાં કશાયનું પાલન કરવું શક્ય નથી. એવું જ હિલ્ડાનું પણ છે. એને અહીંના લોકોની શ્રદ્ધા, માન્યતાઓ સાથે કશી લેવાદેવા નથી. બંને નવલકથાના નાયકો સંક્રાન્તિકાળનાં સંતાનો છે. એ બંનેની પીડા સંક્રાન્તિકાળના દરેક સંતાનના કપાળે લખાયેલી હોય છે. અહીં ટકરાવ બે માન્યતા, બે સંસ્કૃતિ, બે સંસ્કાર, બે પેઢી, બે ધર્મ વચ્ચે છે.

આ બંને કથાનાયકો ન તો પોતાની પત્નીને કશું કહી શકે છે, ન ઘર કે ગામના લોકોને. પોતપોતાની રીતે બંને પક્ષ સાચા છે એવું સમજતા આ કથાનાયકોને એ પણ ખબર છે કે બંને પક્ષ કદી એકમેકને નહીં સ્વીકારે. આપણે નીરા કે હિલ્ડાની દલીલોને ખોટી નથી ઠરાવી શકતા. એ બંને જે પ્રશ્નો પૂછે છે એના જવાબો પણ નથી આપી શકતા. બંને નાયિકાને પોતાના પતિનાં વલણ નથી સમજાતાં. નીરા અને હિલ્ડા બંનેને લાગે છે કે એમના અપમાનની ક્ષણે એમના પતિઓ બાયલાની જેમ મૂંગા રહ્યા. પત્નીનો પક્ષ લેવાની બેમાંથી એક્કયે હિંમત નથી કરી. નીરા ધરાર જમવાનું અડે, ધરાર મંદિરમાં પ્રવેશે, એકલી જમવા બેસે... હિલ્ડા ધરાર પંચગવ્ય લેવાની ના પાડે. નીરા કે હિલ્ડા બંનેને પોતે કશું ખોટું કર્યું હોય એવું એક ક્ષણ માટે પણ લાગ્યું નથી. એટલે એ બંને ન તો માફી માગવા તૈયાર થાય કે ન પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા. કાલિંગ, નીલકંઠની જેમ જ એ વર્ગનો પ્રતિનિધિ છે જે બૌદ્ધિક રીતે હિલ્ડા સાથે જોડાયેલો છે પણ પરંપરાઓ અને માન્યતાઓમાંથી હજી એમનાં મૂળિયાં ઊખડ્યાં નથી. પોતાના વતનથી, ઘર-કુટુંબ-ગામની પરંપરાઓએ આપેલ સંસ્કારોથી કાલિંગ કે નીલકંઠ હજી સાવ વિચ્છેદાયા નથી. બધી બાજુએથી જાકારો પામતા બંને કથાનાયક છેલ્લે સાવ એકલા રહી જાય છે. આ બંને કથાનાયકો જે આંતરિક કટોકટી અનુભવે છે, જે એકલતા અને દ્વિધા અનુભવે છે તે હકીકતે વૈયક્તિક સમસ્યા નથી, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક સમસ્યા છે. અહીં બે પેઢીનાં મૂલ્યો ટકરાઈ રહ્યાં છે. નીરા કે હિલ્ડા – બંનેનો ઉછેર બૌદ્ધિક પરિવેશમાં થયો છે. બંને ભણેલી છે. બુદ્ધિના સ્તરે બંને તાર્કિક દલીલો કરે છે. જેના જવાબ કોઈ પાસે

નહોતા. જવાબ નથી. છતાં નીલકંઠના પિતા કે વેંકટરમણ પોતાના વિરોધને કોરાણે મૂકવા તૈયાર નથી. જે રીતે ‘સમયદ્વીપ’માં લેખક નીરાના વ્યક્તિત્વનાં નકારાત્મક પાસાં બતાવે છે એ જ રીતે ભૈરવ્યા પણ હિલ્ડા રંગને કારણે પોતાની દીકરીને નકારે છે એવું બતાવે છે. પણ ભાવક સમજી જાય છે કે બંને લેખકો પોતાના કથાનાયકોનો અને પરંપરાગત મૂલ્યોનો પક્ષ લેવા માટે આમ કરે છે. જીવનમૂલ્યો, સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિનાં બે અંતિમો વચ્ચે, સમયના સંક્રાન્તિબિંદુ પર ઊભેલા નીલકંઠ કે કાલિંગ ઈચ્છે તોય એકેય પક્ષે ઢળી શકે એમ નથી. અનિર્ણીત અવસ્થા એ જ એમની નિયતિ છે. ગર્ભનાળ જેવાં જીવનમૂલ્યો, સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિથી સંપૂર્ણ વિચ્છેદ શક્ય નથી એ નીલકંઠ તથા કાલિંગ બંને સમજે છે. એમની પત્નીઓ એમને છોડીને જાય તો એમાં નીરા કે હિલ્ડાનો વાંક નથી એ પણ બંને કથાનાયક સ્વીકારે છે. ગામના, કુટુંબના પ્રશાંત જીવનપ્રવાહમાં નીલકંઠ-નીરા અને કાલિંગ-હિલ્ડાનો પ્રવેશ અનેક વમળો પેદા કરે છે.

અભ્યાસ

‘રાજેન્દ્ર સાગરકૃત’ નવલકથાઓનો સંક્ષિપ્ત અભ્યાસ તથા આસ્વાદ : શીતલ સોલંકી, ૨૦૨૧, શીતલ સોલંકી, ૧૩/બી, તૃપ્તિ કો.ઓ.હા. સોસાયટી, જિ. ટોડિયા, આણંદ, પૃ. ૧૨૦, રૂ. ૨૦૦ ભરત ત્રિવેદીની અછાંદસ કવિતા : ડૉ. પીયૂષ ચાવડા, ૨૦૨૩, Bold Print Publish, અમદાવાદ, પૃ. ૧૭૮, રૂ. ૩૦૦

નવલકથા

મિસ કલાવતી : કરસનજી રાઠોડ ‘તંત્રી’, ૨૦૨૪, નવભારત, પૃ. ૨૯૨, રૂ. ૪૯૯ સાટાં-પેટાં : કરસનજી રાઠોડ ‘તંત્રી’, ૨૦૧૮, જયશ્રી પ્રકાશન, ભાભર, ૮ + ૧૭૨, રૂ. ૧૫૦ લોહીનો ડાઘ : કરસનજી રાઠોડ ‘તંત્રી’ જયશ્રી પ્રકાશન, ભાભર, ૮+૨૦૦, રૂ. ૨૦૦ આંખમાં આકાશ : (લઘુકથાઓ), ૨૦૨૩, ગૂર્જર સાહિત્ય ભવન, અમદાવાદ, ૧૪ + ૧૧૪, રૂ. ૧૭૦ ત્રીજો ભવ (ત્રણ ભવ એક જિંદગી) : ઊર્મિલા પાલેજા, ૨૦૨૩, ગૂર્જર સાહિત્ય ભવન, અમદાવાદ, ૮+૧૬૦, રૂ. ૨૬૦ મધુશોક (૧૦૧ સત્ત્વશીલ કથાઓ) : ગુલાબરાય જોબનપુત્રા, ૨૦૨૨, એસ. એસ. બી. પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮૦, રૂ. Nil રાતભર વરસાદ : (બુદ્ધદેવ બસુ), અનુ. શૈલેષ પારેખ, ૨૦૨૩, Zen Opus અમદાવાદ, ૬+૧૨૪, રૂ. ૨૨૫ JVA...લા : ડૉ. જાનકી કળથિયા, ૨૦૨૩, રાગ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૮૭, રૂ. ૩૨૦

મૂળ હિન્દી લેખક : વિજય શર્મા,
ગુજરાતી અનુવાદ: મહેન્દ્ર જોશી

હરમન હેસ (Hermann Hesse) અર્થાત્ એક એવા સર્જક અને વ્યક્તિ જે આજીવન અસ્તિત્વના પ્રશ્નો સાથે લડતા રહ્યા. જ્યારે એમણે યુદ્ધનો વિરોધ કર્યો તો એમને લોકોની ટીકાઓ સહન કરવી પડી. એમનાં લખાણોને એમની વિદાય પછી ખ્યાતિ મળી. જીવતે-જીવત જર્મનીમાં પ્રેમ ના મળ્યો, એમને નકારી કાઢ્યા. તેઓ સ્વિટ્ઝરલેન્ડમાં ૮૫ વર્ષની વયે ૯ ઓગસ્ટ, ૧૯૬૨માં હૃદયરોગથી મૃત્યુ પામ્યા ત્યારે જર્મનીના એક અખબારે લખ્યું કે તેઓ તો મૃત જ હતા, અર્થાત્ ચલણમાં હતા જ નહીં, પરંતુ આજે એમની કૃતિઓ સર્વાધિક વેચાય છે. એમના પ્રકાશકો એમની નવલકથાઓ, વાર્તાસંગ્રહો, કવિતાઓ તથા લેખોનું સંસ્કરણ વારંવાર કરતા રહે છે. તેઓ પોતે ક્યારેય અમેરિકા નહોતા ગયા, એમને અંગ્રેજી ભાષા આવડતી નહોતી, પણ અમેરિકાની એક આખી પેઢી એમને પોતાના નાયક ગણે છે. એમની કૃતિઓ અમેરિકાની શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં ભણાવવામાં આવે છે. એમની કૃતિઓ કેવળ અંગ્રેજીમાં જ નહીં પણ ૬૦ જેટલી વિભિન્ન ભાષાઓમાં અનુવાદિત થઈ છે. વિશ્વભરમાં એની ૧૨૫ મિલિયન પ્રતો વેચાઈ ચૂકી છે.

હરમન હેસ જિંદગીભર બાહ્ય અને આંતરિક મોરચા પર સંઘર્ષ કરતા રહ્યા. આ સંઘર્ષ શૈશવથી જ શરૂ થઈ ગયેલો. સંયોગથી ૨ જુલાઈ, ૧૮૭૭માં જર્મનીના કાલવ બ્લેક ફોરેસ્ટના, એક એવા પરિવારમાં જન્મ લીધો હતો જે કટ્ટર ધાર્મિક પરિવાર હતો. એમને ‘હરમન’ નામ જે એના નાનાનું હતું એ મળ્યું તો જન્મ સમયે પિતા તરફથી રશિયન અને માતા તરફથી જર્મન સામ્રાજ્યની નાગરિકતા મળી. પછી એમણે ખુદ સ્વિટ્ઝરલેન્ડની નાગરિકતા લઈ લીધી. પ્રારંભથી જ પરિવારની ધાર્મિક કટ્ટરતાને કારણે મુશ્કેલીઓ આવવા લાગી. પરિવાર ઇચ્છતો હતો કે એ પણ તેઓની જેમ ધાર્મિક-પાદરી મિશનરી બને. પરિણામે ૧૮૯૧માં જ એને મૌલબોર્ન સેમિનરી (પાદરી તૈયાર કરવાની શાળા)માં મોકલી દીધા. એ અભ્યાસમાં હોશિયાર હતા પણ એમને ધાર્મિક બનવું નહોતું. એમણે બહુ પહેલેથી જ સર્જક બનવું એમ નક્કી કરી લીધું હતું, ‘કવિ સિવાય કૈં પણ નહીં’. છાત્રાલય અને સેમિનરીની કઠોર શિસ્તમાં એવી કોઈ જ શક્યતા નહોતી, અહીં એમના નિજત્વની

કે વ્યક્તિત્વની કોઈ કિંમત નહોતી, એ તો એને તોડવાનાં, નષ્ટ કરવાનાં સ્થળ હતાં. એણે જ લખ્યું છે કે પોતે સારું શીખનાર હતા, લૅટિન અને ગ્રીક ભાષામાં પણ હોશિયાર હતા, પણ એક પુત્ર અને વિદ્યાર્થી તરીકે એને નિયંત્રિત કરવાનું મુશ્કેલ હતું.

જેઓ આપણને પ્રેમ કરે છે, તેઓ આટલા ફૂર કેમ થઈ જતા હોય છે? તે પણ આપણી ભલાઈની વાતો કરીને. અમાનવીય શિસ્ત વિદ્રોહને જન્મ આપે છે. હરમન સાથે આ જ થયું. એ પાદરીની શાળામાંથી ભાગી છૂટ્યો. એ કેવા તો ધાર્મિક લોકો હશે! જ્યારે પુત્રની ભાગી જવાની ખબર માને પડી તો માની લીધું કે તે મરી ગયો છે અને પોતાની ડાયરીમાં લખ્યું, “મને ઘણી જ રાહત મળી અને મને અનુભવ થયો કે, એ ઈશ્વરના દયાળુ હાથોમાં છે.” બહુ જ થોડાં અભિભાવક બાળકોના પાલનપોષણની યોગ્યતા ધરાવતા હોય છે. હરમનનાં માતા-પિતાનું માનવું હતું કે બાળકોએ વિનયી હોવું જોઈએ, ઉપરાંત એ માટે તેના સંતાનઉછેરમાં કોઈ કસર છોડવા માગતા નહોતા. તેઓ માનતા હતા કે સંતાને શરણાગતિ સ્વીકારવી જોઈએ. શરણાગતિ જે ઈશ્વરની ઈચ્છા છે. હરમનની માતા એક ઈસાઈ મિશનરીનાં પુત્રી હતાં અને પિતા જૉન હેસ ખુદ કટ્ટર ધાર્મિક મિશનરી હતા. જો કે એની માતાનો જન્મ ભારતમાં થયો હતો અને લાંબા સમય સુધી ભારતમાં રહીને શિક્ષિત થયાં હતાં. એના નાના ઘણી ભાષાઓના વિદ્વાન હતા. ભારતમાં રહીને નાનાએ મલયાલમ ભાષાનું વ્યાકરણ અને શબ્દકોશ તૈયાર કર્યાં હતાં. તોપણ એનાં નાના, માતા અને પિતાનું માનવું હતું કે એમનો અને માત્ર એમનો જ ધર્મ સર્વોપરી છે. તેઓ બીજા ધર્મો પ્રત્યે સારા વિચાર રાખતા નહોતા. એ લોકો લુથરિયનવાદનું કટ્ટરતાથી પાલન કરતાં હતાં.

હરમનની કિશોરાવસ્થા બહુ વિકટ અને કઠોર હતી. માતા-પિતા તરફથી એને કોઈ પ્રેરણા કે પ્રોત્સાહન ના મળ્યાં. પ્રેરણા મળી તો જીદ અને વિદ્રોહની. એની શરૂઆતની કવિતાઓને તેની માતા ‘વિષ’ માનતી હતી, કારણ કે તેને, કવિતામાં ઈશ્વરની નહીં, પરંતુ મનુષ્યના પાપપૂર્ણ સંસારની દુર્ગંધ આવતી હતી. એના શિક્ષકોના મતાનુસાર બાળકમાં વિચારો અને ભાવનાઓનો ઉદ્દેક હતો. તેઓ માનતા કે એ શેતાનના કબજામાં છે. બાળક વડીલ પાસે વધુ લાચાર હોય છે. હરમન શાળાએથી ભાગીને ખુદને ગોળી મારી મરી જવાની ધમકી દેવા લાગ્યો. એની આ ચેષ્ટાઓને ખોટી રીતે લીધી ને ચૌદ વર્ષના કિશોરને માનસિક અસ્વસ્થ માનીને સ્ટેટનના પાગલખાનામાં દાખલ ફરી દેવામાં આવ્યો. મેડિકલ રેકૉર્ડમાં ‘અવસાદ’ લખવામાં આવ્યું. એ ત્યાં ચાર મહિના રહ્યો. ૧૮૯૨, ઓક્ટોબરમાં એને મુક્ત કરી દેવામાં આવ્યો. આ દરમ્યાન એના ચર્ચના ઇતિહાસકાર પિતાને પત્રો લખ્યા. એણે લખ્યું કે તમે મને ‘અવસાદ’ની કિનાર પર લાવી મૂક્યો છે, તમે પરબ ❖ માર્ચ, 2024

પણ ‘અવસાદ’માં આવશો. તે ‘પિતા’ લખવા માગતો નહોતો, એ આ શબ્દનો અર્થ સમજતા નથી, કારણ કે પિતા એ વ્યક્તિ હોય છે, જે પ્રેમને યોગ્ય હોય છે, જે પ્રેમ કરે છે. એ એક એવી વ્યક્તિ માટે ઇચ્છુક છે. જો તે મનુષ્ય ન હોત અને પ્રોટેસ્ટન્ટ હોત તો કદાચ એ પિતા સાથે તાલમેલ રાખી શકત. એણે સ્પષ્ટ લખ્યું કે એ એવો બનવા માગતો નથી. જો એ કોઈ પાપ કરશે તો એનો દોષ એની સાથે એના પિતાના માથે લાગશે. એ પોતાને અનાથ જાહેર કરે છે, જેનાં માતા-પિતા જીવિત છે! એ પોતાના પિતાને ચેતવણી આપતાં લખે છે, ફરી ક્યારેય મને ‘ડિયર એચ’ ન લખતા, કારણ તે એક ભયંકર જૂઠ છે. શૈશવમાં એ ઘરને આગ લગાડવાનું અને પિતાની હત્યા કરવાનાં સ્વપ્ન જોતો. એક વાર એણે લોખંડનો ખીલો મોઢામાં મૂકી દીધો, ત્યારે એને કહેવામાં આવ્યું કે જો તે ગળી જશે તો મરી શકે છે. એનો જવાબ હતો, “મને ચિંતા નથી, જો હું મરી જઈશ અને કબરમાં જઈશ તો મારી સાથે ‘પીક્કર-બુક્સ’ લઈ જઈશ’. જે બાળકોનું જીવન મુશ્કેલ હોય છે, તેઓ પુસ્તકોમાંથી રાહત મેળવે છે. માતા-પિતા સાથે એના સંબંધો ક્યારેય સુધાર્યા નહીં, ૧૯૦૨માં માતા મેરી ગંડર્ટ મૃત્યુ પામી તો તેના અંતિમસંસ્કારમાં ભાગ લેવાની ના પાડી દીધી. જોકે એને સંગીતપ્રેમ એની માતા પાસેથી મળ્યો હતો. એ કવિતાઓ પણ લખતી હતી, પણ હરમનથી તદ્દન અલગ ભાવની.

હરમને જાતજાતનાં કામ કર્યાં. એક વર્કશોપમાં કામ કર્યું, ટાવરમાં ઘડિયાળ બનાવનાર સાથે રહ્યો, બુકસ્ટોરમાં કામ કર્યું. એને કોઈ પ્રકારનું યાંત્રિકી કામ માફક આવતું નહોતું. એ પોતાને શોધી રહ્યો હતો.

એમની આ સ્વ-ઓળખની જટિલ, મુશ્કેલ શોધ જીવનભર અવિરત ચાલી. એમની ‘ડેમિયન’ કૃતિનો નાયક એમિલ સિંક્લેર કહે છે, “હું અન્વેષક હતો અને હજુ પણ છું, પણ મેં તારાઓ અને પુસ્તકોને પ્રશ્ન પૂછવાનું બંધ કરી દીધું છે. મેં મારા રક્તમાં થતી ગુસપુસનો બોધ સાંભળવાનું શરૂ કરી દીધું છે. મારી કથા ખુશનુમા નથી, એ ઘડી કાઢેલી કથાઓ જેવી મધુર અને સુસંગત નથી, એમાં નિરર્થકતા અને અવ્યવસ્થા છે, પાગલપન અને સ્વપ્ન – એ લોકોની જેમ જેઓએ જાત સાથે દગો કરવાનું બંધ કરી દીધું છે.” ભલે એને કોઈ સમજે કે નહીં, એ જાત સાથે જૂઠું બોલી શકતો નહોતો.

આ વિષયોને એમણે પોતાનાં સર્જનના આધાર બનાવ્યા. એમ કહેવાય કે, એમનું સમગ્ર સર્જન આત્મકથાત્મક છે. એમના કથાનાયક સંવેદનશીલ, ચિંતન-મનનમાં ડૂબેલા સમાજથી વિભક્ત વિચારશીલ વ્યક્તિ હોય છે. આધ્યાત્મિકતા અને પ્રામાણિક જીવનની શોધમાં મગ્ન હોય છે. એમનાં સર્જનમાં એના અનુભવના કેટલાય સંદર્ભો શોધી શકાય છે. હરમન હેસની પહેલી નવલકથા ‘પીટર કેમેનજિંડ’ એક ધૂની, પ્રકૃતિપ્રેમી યુવક વિશે છે જે રૂઢિચરિત્ર સમાજની બહાર ચાલી ગયો છે.

એમના આ કાર્યે ‘બેંક ટુ નેચર’ આંદોલનને જન્મ આપ્યો. સિગ્મન્ડ ફ્રોઇડનું આ પ્રિય પુસ્તક હતું. જ્યારે આ નવલકથાનું પ્રકાશન થયું, એ સમયે જર્મનીમાં પૂર્ણ રૂપે પ્રૌદ્યોગિક અને આર્થિક પરિવર્તન થઈ રહ્યાં હતાં. આખી નવલકથા પ્રાકૃતિક તથા આધુનિક જીવનશૈલીની તુલના ઉપર આધારિત છે. અહીં કૂરતા છે, પણ પ્રામાણિકતા સાથે તેમાં માનવતાનું નિરૂપણ કરેલ છે. તેઓ આ બંને દુનિયાની વચ્ચે તાલમેલ કરવાના સંઘર્ષમાં છે. એમની આત્મકથાના લેખક ગનર ડેકરના મતાનુસાર હેસ એવા લેખક છે, જે વારંવાર વીસમી સદીના વિરોધાભાસ સામે લડે છે. તેઓ આ પ્રશ્નને લઈને હંમેશાં વિચારતા રહ્યા કે કઈ રીતે આંતરિક અને બાહ્ય સંતુલન કેવી રીતે કરી શકાય’.

એક સમયે જેને ‘શેતાનના કબજામાં’ જાહેર કરીને પાગલખાનામાં ધકેલી દીધો હતો, જે આત્મહત્યાનો વિચાર કરતો હતો, એ યુવકે પોતાની આંતરિક ઊર્જાને સર્જનમાં પરિવર્તિત કરી નાખી અને વિશ્વસાહિત્યને અણમોલ કૃતિઓ આપી. હરમન હેસ ભાગ્યમાં નહોતા માનતા, ન તો તૈયાર રસ્તા ઉપર ચાલવાના હિમાયતી. એ તો પોતાનો માર્ગ જાતે જ શોધનારા હતા. એટલા માટે જ તેઓ અનોખા ઢંગના એકલ સર્જક છે. એ ઠીક જ કહેવાયું છે કે ‘સિંહોનાં ટોળાં નથી હોતાં અને હંસોની હાર’. તેઓ સામૂહિક જીવન માટે સર્જ્યા નહોતા. આ કારણસર એમનું પારિવારિક જીવન સંતોષજનક ન રહ્યું. તેઓ અન્ય સાથે પોતાનો સ્વસ્થ – સરળ સંબંધ કાયમ રાખી શકતા નહોતા. માણસોના નિકટ આવતાંની સાથે જ એમની ભીતર એક અવાજ ઊઠતો... ‘હુજૂર થોડા દૂર’. એમની નવલકથા ‘ડેમિયન’માં એક પંક્તિ છે : જ્યારે આપણે કોઈથી ઘૃણા કરીએ છીએ, આપણે આપણી ભીતરની કોઈ વાતથી ઘૃણા કરતા હોઈએ છીએ, જેવું આપણે એમને સમજતા હોઈએ છીએ..’ તેઓ ઇચ્છતા હતા કે એમને એકલા છોડી દેવામાં આવે. વિડંબના એવી છે કે અંતિમ દિવસોમાં હેસ અજાણ્યા લોકોને લાંબા-લાંબા પત્ર લખ્યા કરતા હતા. લોકો સાથે સંપર્કમાં રહેવાની અદમ્ય ઇચ્છા પણ હતી.

યુવા હરમન પુષ્કળ વાંચતાં. એના નાનાની લાઇબ્રેરીમાંથી ગોથે, લેસિન્ગ, નિત્શે, યૂનાની પુરાણકથાઓ, વગેરેનાં પુષ્કળ પુસ્તકો વાંચી નાખ્યાં હતાં. ઈ. સ. ૧૯૦૦માં આંખની ખરાબીને કારણે એમને સૈન્યમાં લેવામાં ન આવ્યા. એ પછી પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના સમયે એમને સીધા સૈન્યમાં ન લેતાં જર્મન યુદ્ધકેદીઓની સેવા માટે બર્નમાં રાખી લીધા. આંખ તથા શિરદર્દથી તેઓ જીવનભર પરેશાન રહ્યા. આવી રીતે આખી જિંદગી આંતરિક વેદનાઓથી પણ પરેશાન રહ્યા. આ યંત્રણા એટલી અંગત હતી કે નિકટના લોકો પણ એમને સમજી શકતા નહોતા. હરમન કવિ અને નવલકથાકાર ઉપરાંત ઉત્તમ ચિત્રકાર પણ હતા. આ કલામાં એમનો પહેલો આદર્શ એનો સોતેલો ભાઈ થિયો હતો, એણે પણ પરિવારથી વિદ્રોહ કર્યો

અને એ પણ ૧૮૮૫ માં જ મ્યુઝિક કન્ઝર્વેટરીમાં જોડાઈ ગયા.

એમણે પ્રથમ લગ્ન ૧૯૦૪માં મારિયા બર્નોલિ સાથે કર્યું. હરમન હેસના પિતા આ સંબંધની વિરુદ્ધ હતા. આ લગ્નથી એમને ત્રણ પુત્ર જન્મ્યા. ૧૯૦૬માં હરમન હેસની બીજી કૃતિ 'બિનિથ ધ વ્હીલ' પ્રકાશિત થઈ, એ ૧૯૫૭માં અનુવાદના રૂપે 'ધ પ્રોડિજી' નામથી પ્રકાશિત થઈ. સાથે સાથે કવિતા અને વાર્તાલેખન ચાલતું રહ્યું, પરંતુ મનોવ્યથાઓનો અંત ન આવ્યો. 'ગર્ટુડ'નું પ્રકાશન ૧૯૧૦માં થયું અને ૧૯૧૧માં પૂર્વ-શ્રીલંકા, ઈન્ડોનેશિયા, સુમાત્રા, બર્માની યાત્રા પર નીકળી પડ્યા. આ યાત્રાના ઘણા કારણો હતા, આધ્યાત્મિક શોધ અને પત્ની સાથે અણબનાવનું કારણ પણ હતું. આ પરેશાનીનો અંત છૂટાછેડામાં પરિણમ્યો, પણ મુશ્કેલીઓ ઘટી નહીં. વિશ્વયુદ્ધ સમયે સંવેદનશીલ હરમન હેસે લોકો સાથે સમજદારી, શાંતિ અને યુરોપના સહિયારા વારસાનું સ્મરણ કરવાનો અનુરોધ કર્યો. તેમણે કહ્યું કે પ્રેમ ઘૃણાથી, સમજદારી ક્રોધથી અને શાંતિ યુદ્ધથી મહત્ત્વની છે. આ ઉન્માદમાં પાગલ ન થવાની વાત કરી. તેનું પરિણામ ઊલટું આવ્યું. એમ તો થોડા લોકો એમની સાથે પણ હતા, જેમાં રોમેન રોલેન્ડ (જેંચ સાહિત્યકાર, નોબેલ પ્રાઈઝ ૧૯૧૫) પણ હતા, છતાં હરમન હેસને આત્મિક દુઃખ થયું. મુસીબતો ક્યારેય એકલી આવતી નથી. આ સમયે એમનો નાનો પુત્ર બીમાર પડ્યો. ૧૯૧૬માં પિતાનું મૃત્યુ થયું. પત્ની પણ માનસિક રીતે અસ્વસ્થ હતી... તેઓ ગંભીર અવસાદમાં લપેટાઈ ગયા. લેખન-વાંચન બંધું છોડીને મનોચિકિત્સકના શરણે ગયા. તેઓએ ડૉ. જોસેફ બર્નહાર્ડ લેન્ગની સાથે ૭૨ સેશન કરી ઇલાજ કરાવ્યો. લેન્ગ મનોવિજ્ઞાની કાર્લ યુંગના સહયોગી હતા. અહીંથી હરમન હેસનું જીવન નવો વળાંક લે છે. એમણે ૧૯૧૯માં 'ડેમિયન : ધ સ્ટોરી ઓફ એ યૂથ' લખી. આ કૃતિ આત્મવિશ્લેષણનો એક પ્રયત્ન છે. ૧૯૨૪માં તેઓ સ્વિસ નાગરિક બની ગયા અને એમણે ગાયિકા રૂથ વેગનર સાથે લગ્ન કર્યું, જે માત્ર ત્રણ વર્ષ ટક્યું.

આ પહેલાં ૧૯૨૨માં એમની પ્રસિદ્ધ નવલકથા 'સિદ્ધાર્થ' પ્રકાશિત થઈ ચૂકી હતી. આ નવલકથાએ કેટલીયે પેઢીઓ, વાચકો, લેખકોને પ્રેરિત અને પ્રભાવિત કર્યા. ભારતીય પૃષ્ઠભૂમિ પર સર્જાયેલી આ કથાનો પ્રયુક્ત નાયક સુખસુવિધા છોડીને આધ્યાત્મિક શોધમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. એ પોતાના કુળની ધાર્મિક વાતોનો ત્યાગ કરે છે. ગૌતમ બુદ્ધને મળે છે, પરંતુ તેમના શરણમાં જતો નથી. દુનિયાદારીમાં પડે છે, વ્યાપાર કરે છે, જુગાર રમે છે, પુત્રનો પિતા બને છે, પણ ક્યાંય રોકાતો નથી. આ કથાનાં પ્રયુક્ત બધાં નામ અર્થપૂર્ણ છે. એક નાવિક છે જેનું નામ વાસુદેવ છે તે સિદ્ધાર્થને પાર ઉતારે છે. તે નાવિક, સિદ્ધાર્થને નદીને સાંભળવાની અને તેમાંથી પણ શીખવાની વાત કરે છે. વાસુદેવ કૃષ્ણનું પણ નામ છે. સિદ્ધાર્થ સ્વયં ગૌતમ બુદ્ધનું નામ છે. એના શૈશવના મિત્રનું નામ ગોવિંદ છે, જે કૃષ્ણનું પણ એક

નામ છે. અહીં એમણે પૂર્વના ધર્મો, યુગનાં આદ્યરૂપો અને પશ્ચિમના વ્યક્તિત્વવાદનું મિશ્રણ કર્યું છે. સિદ્ધાર્થ જીવનનો સાચો અર્થ શોધી રહ્યો હતો. એને જ્ઞાન નદીથી પ્રાપ્ત થાય છે. નદી શીખવે છે કે આવન-જાવન ચાલતું રહે છે અને એ જ શાશ્વત છે.

સંયોગની વાત એ છે કે આ ૨૦૨૨ના વર્ષમાં આ નાની નવલકથાના પ્રકાશનને સો વર્ષ થયાં. નિર્દેશક કોર્નાડ રુક્સને ૧૯૭૨માં આ નવલકથાના આધારે આ જ નામ પર ફિલ્મ બનાવી. હૃષીકેશ અને ભરતપુરમાં ફિલ્મનું શૂટિંગ થયું. ત્યાંનાં દશ્યોને સ્વેન નિકવિસ્ટએ તેના કેમેરામાં ખૂબ સુંદર રીતે ઝીલ્યાં છે. નાયક સિદ્ધાર્થની ભૂમિકા શશીકપૂર, કમલાની સીમી ગરેવાલ અને ગોવિંદની રોમેશ શર્માએ નિભાવી છે. જુલ વેલાની વાસુદેવ બન્યા છે. હેમંતકુમારનું સંગીત અને ગીત ગૌરી પ્રસન્નાનાં છે. બાંગલા ગીતો ‘પથેર કલાન્તિ ભૂલે’ તથા ‘ઓ નદિરે એકટિ કોથા..’નો સંદર્ભ લીધો છે. દર્શકોએ ફિલ્મને પસંદ કરી પણ એ સમયે ભારતના સેન્સર બોર્ડે એમાંનાં કેટલાંક દશ્યો સામે વાંધો લીધો હતો.

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમાંથી પરત આવેલા યુવાઓ પર એમની એક નવલકથા ‘હેમિયન’નો ઘણો જ પ્રભાવ પડ્યો કારણ કે એમાં કિશોરાવસ્થા નષ્ટ થવાની વાત હતી. એ બાદ એનો વાચકો પર ઘણો ઊંડો પ્રભાવ પડ્યો. એનો નાયક એમિલ સિંક્લેર રૂઢિગત મૂલ્યોને બહિષ્કૃત કરે છે. તેમાં આધ્યાત્મિક સત્ય અને વાસ્તવ વચ્ચેનો સંઘર્ષ છે. કેટલાક કલાકારો માટે આ નવલકથા એમનો ઢંઢેરો બની ગયો. એ સમયે હેસ મનોવિશ્લેષણમાં ગહન રુચિ ધરાવતા હતા, જે આ કથામાં દેખાઈ રહ્યું છે. હેસના આ કાર્યની ભૂમિકા સ્વયં થોમસ માને લખી છે.

હરમન હેસ સમાજથી જોડાઈ શક્યા નહીં. આ બાબત એમનાં કાર્યમાં વારંવાર જોઈ શકાય છે. ૧૯૨૭માં પ્રકાશિત ‘સ્ટેફન વૂલ્ફ’ની કથાવસ્તુ પણ આ જ છે. અહીં ફરી હેસ પોતાના અનુભવોને વાચા આપે છે, એ કારણસર આ કથા વ્યથાજનક અને પરિપૂર્ણ છે. નાયક હૈરી હેલર ન તો રૂઢ પૂંજીવાદી સમાજમાં રહી શક્યા કે ન તો મધ્યમવર્ગમાં. એ મધ્યમવર્ગના આશાવાદને પણ નફરત કરે છે. હેસને કેટલીયે વાર મનોચિકિત્સકની મદદ લેવી પડી છે. તેઓને યુગના એક શિષ્ય અને એમની ટીમના એક ચિકિત્સક લેન્ગ પાસે મનોચિકિત્સા લેવી પડી હતી. જ્યારે એમનાં બીજા લગ્ન નિષ્ફળ જવામાં હતાં ત્યારે તેઓ ફરી લેન્ગ પાસે ગયા. આ દરમિયાન તેઓએ આ નવલકથાનું સર્જન કર્યું. ૧૯૩૧માં તેઓએ કલાના ઇતિહાસવિદ નિનોન ડોલબિન સાથે લગ્ન કર્યાં. એમનો આ લગ્નસંબંધ આજીવન ચાલ્યો.

એમનું સર્વાધિક પ્રસિદ્ધ કાર્ય ‘નાર્સિસેસ એન્ડ ગોલ્ડમન્ડ’ પ્રથમ વાર ૧૯૩૦માં પ્રકાશિત થયું, અહીં પણ તેઓ દાર્શનિક શોધમાં જોડાયેલા રહ્યા. એક પરબ ❖ માર્ચ, ૨૦૨૪

બીજો બૌદ્ધિક નાર્સિસેસ છે, જે મઠના કાયદા-કાનૂનથી બંધાયેલો છે. બીજી બાજુ કલાકાર ગોલ્ડમન્ડ છે, જેને કોઈ જ બંધન રોકી શકતાં નથી. બે ધ્રુવ પર ઊભેલી બે વ્યક્તિ એકબીજા તરફ આકર્ષિત છે, એકબીજાને પ્રેમ કરે છે, એકબીજાનું સન્માન કરે છે. ગોલ્ડમન્ડ પ્રકૃતિનું પ્રતીક છે, જેની નારીચેતના જીવનના વિધવિધ અનુભવો તરફ લઈ જાય છે અને તે માદક, ભયાનક, બીભત્સ અનુભવોમાંથી પસાર થાય છે. નાર્સિસેસ વિજ્ઞાન અને બૌદ્ધિકતાનું પ્રતીક છે. બંને બે ભિન્ન ધાર્મિક અને કલાત્મક રાહ જીવન અને અસ્તિત્વનો અર્થ શોધી રહ્યા છે. હરમન હેસ મનુષ્યના ગુણદોષ પર વિસ્તારથી ચિંતન કરે છે. વિરોધાભાસી હોવા છતાં ગોલ્ડમન્ડ અને નાર્સિસેસ બંને હરમન હેસના વ્યક્તિત્વમાં સમાયેલા છે, તેમને પણ પરિભ્રમણ (ભ્રમણશીલતા) અને કલાત્મકતા પસંદ હતી, બંને એકબીજાના વિશ્વાસુ મિત્ર હતા. ગોલ્ડમન્ડ જીવનભર એની માની શોધ કરે છે. એ એની મા પાસે જવા ઇચ્છે છે. આ તથ્ય દ્વારા આપણે હેસ પર યંગનો પ્રભાવ – આદ્ય માની શોધ, તેમની તરફ પાછા વળવું જોઈ શકીએ છીએ. યુગના મત અનુસાર દરેક મનુષ્યની ભીતર સ્ત્રી અને પુરુષચેતના બંને હોય છે.

આ નવલકથાનો પહેલો અંગ્રેજી અનુવાદ ‘ડેથ એન્ડ લવર’ નામે થયો, પરંતુ ૧૯૭૧માં આ ‘નાર્સિસેસ એન્ડ ગોલ્ડમન્ડ’ નામે પ્રાપ્ત થયો અને તેના અસંખ્ય સંસ્કરણ થઈ ચૂક્યાં છે. બીજા અનેક લેખકોની જેમ હરમન હેસ પણ પોતાની કૃતિઓનું ફિલ્મમાં રૂપાંતરણ થાય એમાં રાજી નહોતા. પણ તાજેતરમાં જ ૨૦૨૦માં ઓસ્કારપ્રાપ્ત ફિલ્મ-નિર્દેશક સ્ટેફન રુજવિસ્કીએ ૧૧૮ મિનિટ્સની ફિલ્મ જર્મન ભાષામાં બનાવી, જે અંગ્રેજી ઉપશીર્ષકો ધરાવે છે. ફિલ્મ, કથાની ઘણી નજીક રહે છે, જોકે નિર્દેશકે કેટલીક ફિલ્મી છૂટ લીધી છે. જો આપણે નવલકથા વાંચી ન હોય તો ફિલ્મ સમજવામાં થોડી મુશ્કેલી પડે. ફિલ્મમાં પ્રેમ, મૃત્યુ, મહામારી, બળાત્કાર, હત્યા, ધાર્મિક રીત-રિવાજનાં ઘણાં દર્શ્યો છે. ફિલ્મની સહુથી સુંદર બાબત ફોટોગ્રાફી છે જે સુંદર અંદાજથી બેનેડિક્ટ નોયન ફાઇલ્સનો કેમેરો આલ્સના પ્રાકૃતિક વાતાવરણ, માદક પ્રેમનાં દર્શ્યો પકડે છે, એ જ કુશળતાથી તે બળાત્કાર, મહામારી (પ્લેગ), મૃત્યુ, હત્યા, અત્યાચારનાં દર્શ્યો પણ કેદ કરે છે. મઠમાં ફિલ્મનો ઘણો હિસ્સો ચાલે છે, તેમાં ધાર્મિક ગાન અને પ્રાર્થનાઓ છે. પાર્શ્વસંગીત કથાના પ્રવાહ પ્રમાણે ચાલે છે. ફિલ્મનું સંગીતસંયોજન હેનિંગ ફક્સનું છે. ગોલ્ડમન્ડની ભૂમિકામાં જેનિસ નિવર્નર છે તથા સબીન તમ્બ્રાયાએ નાર્સિસેસની ભૂમિકા કરી છે. બંને સિદ્ધહસ્ત કલાકાર છે. ચુસ્ત સંકલન, સેટ્સ લોકેશન, કોશ્ચ્યૂમ વગેરે પ્રશંસાપાત્ર છે. મિત્રતાની અજોડ ફિલ્મ છે. હેસને પાત્રો વિશેની જેટલી અવિશ્વસનીય સમજ છે, નિર્દેશકને પણ એમનાથી ઓછી નથી.

જ્યારે નાઝીઓનો આતંક વધવા લાગ્યો તો થોમસ માન તથા બર્ટોલ્ટ બ્રોખ્ટ

જેવા ચિંતકો અને સર્જકો જર્મનીથી નીકળવા લાગ્યા. હરમન હેસ પહેલેથી જ સ્વિટ્ઝરલેન્ડમાં રહેતા હતા. એમણે આ લોકોને તથા બીજા ઘણા લોકોને મદદ કરી. બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમ્યાન હેસ બહુ જ વિચલિત હતા. આ સમયે તેઓએ એમનું મહાન સર્જન કર્યું.

યુવા હરમન હેસની પાંખો કાપવામાં પરિવારે કોઈ કસર ન છોડી, પરંતુ એમને બીજા ઘણા લોકોની પ્રેરણા મળી. તેઓ યુંગ અને એની મનોચિકિત્સાથી તો પછી પ્રભાવિત થયા, પણ પ્રારંભમાં નિત્શે, દોસ્તોવોયેસ્કી, ગોથે, અને બુદ્ધનાં દર્શનથી બહુ પ્રભાવિત થયા. એમણે સેંટ ફ્રાન્સિસના શૈશવ આધારિત એક વાર્તા ‘ચાઇલ્ડહૂડ ઓફ સેંટ ફ્રાન્સિસ’ લખી છે. તેઓ સ્વયં આ સંતની જેમ પ્રકૃતિપ્રેમી હતા. આ વાર્તામાં તેઓ કિશોર ફ્રાન્સિસ તથા તેમની માતા સાથેના સંબંધને કોમળતાથી ઉજાગર કરે છે. એમણે સંતની આત્મકથા પણ લખી, જેમાં સંત જાનવરોને ઉપદેશ આપે છે અને સૂરજ-ચંદ્ર સાથે વાત કરે છે. એમને પોતાનાં ભાઈ-બહેન માને છે.

હેસે નવલકથા, કવિતાઓ, લેખો ઉપરાંત વાર્તાઓ પણ લખી, જે ‘સ્ટોરી ઓફ ફાઇવ ડિકેડ્સ’, ‘ધ ફ્રેયરી ટેલ્સ ઓફ હરમન હેસ’ નામથી પ્રકાશિત થઈ છે. સભ્યતાનો વિકાસ અને તેના પતનની વાત એમની ‘સિટી’ વાર્તામાં સમાવી લીધી છે, જ્યાં એક સમયે ‘પૂર્વના ઘાસનાં મેદાનો, હવે ખેતર, ફેંકટરી અને ગામડાંઓથી ઢંકાયાં હતાં અને તેની આરપાર ડઝનબંધ રેલવેલાઇન હતી’, ‘રાતોરાત જમીનમાંથી જંગલ ગાયબ થઈ ગયાં, કુદરતી સ્ત્રોતોનો ઉપયોગ કરીને શહેરો ઊભાં થઈ ગયાં’. પરંતુ સમય બદલાય છે અને ‘ધીરે ધીરે એક સુંદર શહેર નિઃસત્ત્વ થઈ ગયું છે. દુનિયાની બુદ્ધિ, હૃદય, બજાર અને સ્ટોક એક્ષચેન્જનો નાશ થઈ ગયો છે’. સભ્યતા-સંસ્કૃતિના ઉત્થાન-પતનની આ વાર્તા ઘણુંબધું કહી જાય છે.

‘એક સાંજ ડોક્ટર ફાઉસ્ટની સાથે’ વાર્તામાં ભવિષ્યમાં થનારા બેસૂરા શોર-બકોર, જંગલી, અમંગળ પિશાચી ચિત્કારોનું નિરૂપણ કરે છે, જેને આપણે આજે સાકાર થતાં જોઈએ છીએ. ‘નર્કમાં પણ સંગીત અને કાવ્ય હશે’. સંગીતના નામ પર આવા ભયાનક અવાજો, સંગીતની સ્ફોટક ગર્જના, ઉદ્ધત અવિવેકથી ફાટતાં વાદ્યયંત્રો, વચ્ચે વચ્ચે ઘડિયાળના ટંકારો હશે. સાથે અજાણી ભાષામાં જ્યાંત્યાં ગરજતાં ગીતોનો અવાજ હશે. જંગલી માદક તાલબદ્ધ વારંવાર શક્તિશાળી ગર્જના કરતા, નિસ્તેજ, બિલકુલ અજાણ્યા વિચિત્ર રીતે અશિષ્ટ અનિષ્ટકારી એવા સંગીતની આ વાર્તા કહે છે, ‘આપણે આ દાનવી અવાજો સાંભળ્યા. આજે તો છે જ પણ એક સમય એવો આવશે જ્યારે ધરતી પર અર્ધી સંપત્તિ રાક્ષસોની હશે! આ ઇલાકો નર્કનો ભાગ હશે.’ આમ તેઓ થોડા જ શબ્દોમાં ધ્વનિપ્રદૂષણનો નકશો દોરી આપે છે.

હરમન હેસે પરીકથાઓ લખી, પરંતુ એમની પરીકથાઓ પરંપરાગત શૈલીની નથી, તેમાં પશ્ચિમી અને પૂર્વીય કથાઓની ગૂઢતા પ્રવેશી છે. ૧૯૦૦ થી ૧૯૩૩ સુધી એમણે આ શ્રેણીની વાર્તાઓ લખી. તેઓ સ્વયં એમનાં આ કાર્યથી ખુશ નહોતા, કારણ કે તેઓ જે પરિણામની અપેક્ષા કરતા હતા, તે પ્રાપ્ત થતું નહોતું. આ વાર્તાઓમાં પણ એક કલાકારનો સંઘર્ષ, દ્વિધાઓ અને શંકાઓ જોઈ શકાય છે. તેઓ વાર્તાઓમાં વધતા પ્રયુક્તિના પ્રભાવથી ખૂબ નારાજ અને ચિંતિત હતા.

બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમ્યાન ૧૯૪૩માં એમણે એક મહાન કૃતિ ‘ધ ગ્લાસ બીડ ગેમ’ રચી. આ કૃતિએ એમને નોબેલના મંચ પર પહોંચાડ્યા, પરંતુ તેઓ અસ્વસ્થતાને કારણે નોબેલ પુરસ્કાર ગ્રહણ કરવા સ્વયં જઈ શક્યા નહીં, નોબેલના મંચ પર ભાષણ દઈ શક્યા નહીં. ૧૯૪૬માં સાહિત્યનો નોબેલ પુરસ્કાર પ્રાપ્ત થયો, જેને એમની અનુપસ્થિતિમાં સ્વિસ ફેડરલના રિપબ્લિકના રાજદૂતે સ્વીકાર કર્યો. બે ખંડોમાં પ્રકાશિત ‘ધ ગ્લાસ બીડ ગેમ’ને કોઈ વાર ‘મૈજિસ્ટર લુડી’ના નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે. તેમની સર્વાધિક લાંબી નવલકથા ફરી એક વાર મનુષ્યની કિશોરાવસ્થાથી વયસ્ક થવા સુધીની વાર્તા છે. અહીં પણ આંતરિક શોધ ચાલુ છે. આ કથાનક ભવિષ્યની ૨૩ મી સદીમાં ચાલુ રહે છે. આ જોસેફ નેટની વાર્તા છે, જેને એક એવા સ્થાન પર રાખવામાં આવ્યો છે જ્યાં કેવળ બૌદ્ધિક પ્રતિભાસંપન્ન લોકો (માત્ર પુરુષ) રહે છે. શૈશવથી તે ‘ગ્લાસ બીડ ગેમ’માં દક્ષતા પ્રાપ્ત કરવામાં જોડાયેલા છે. આ રમતમાં શ્રેષ્ઠ થવામાં વ્યક્તિને કલા અને વિજ્ઞાન બંને ક્ષેત્રમાં વિશિષ્ટ હોવું જરૂરી છે. અર્થાત ગણિત, સંગીત, તર્કશાસ્ત્ર, દર્શનશાસ્ત્ર, બધાંમાં પારંગત હોવું જોઈએ. જોસેફ નેટ રમત જીતે છે અને ‘માસ્ટર ઓફ ધ ગેમ’ બની જાય છે, પણ આત્મજ્ઞાનનું એનું નિરીક્ષણ પૂરું થતું નથી. આ નવલકથા લખવી સરળ નહોતી. અતીત અને અનાગતના દીર્ઘ તેજપટમાં ચાલતી આ નવલકથા લખવામાં ૧૨ વર્ષ જેટલો લાંબો સમય લાગ્યો.

હરમન હેસના સર્જનમાં અંતર્બોધ અને પૂર્વીય રહસ્યવાદની વ્યાપક ધારા વહે છે. હેસની આ નવલકથા ઉપનિષદોથી એકદમ નજીક છે. ઉપનિષદ પણ કહે છે કે સંસારનું સારું જ્ઞાન પણ મનુષ્યને સુખી કરી શકતું નથી કારણ કે એ બહુધા માનસિક કસરત હોય છે. આત્મિક સુખ-શાંતિ માટે કેંક વધુ જાણતું જરૂરી છે. સ્વની પાર જવું આવશ્યક છે. નેટનું દ્વૈત ત્યાં સુધી સમાપ્ત થતું નથી, જ્યાં સુધી આપણે ભીતરના સ્વાર્થને મારતા નથી. વ્યક્તિગત વિકાસ અને ધ્યાનની શક્તિની આસપાસ ગૂંથાયેલી આ કથામાં દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ બાદ બેચેન અને પરેશાન જર્મનની ભાવનાઓ જોવા મળે છે. સેતુરૂપ આ નવલકથાએ કેટલીયે પેઢીઓને પ્રભાવિત કરી. નોબેલ સમિતિએ વિશેષ રીતે હેસના આ કાર્યનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. સ્થાયી સમિતિના સચિવ એન્ડર્સ ઓસ્ટેરલિંગે બીજરૂપ વક્તવ્યમાં હેસના

જીવનકાર્યને વિસ્તારથી પ્રસ્તુત કર્યું. હેસના વિશાળ કાર્ય ‘મૈજિસ્ટર લુડી’ને એક વિશિષ્ટ સ્થાન પર ચીંધી છે. તેઓ વિસ્તારથી એની ખૂબીઓની ચર્ચા કરતાં કહે છે, અહીં ધ્યાનને એક ચિકિત્સાના રૂપમાં પ્રસ્તુત કરેલ છે. જ્યારે બધું જ નાશ પામી રહ્યું હોય ત્યારે સાંસ્કૃતિક પરંપરાને જીવંત રાખવી અને તેનું સંરક્ષણ કરવું તે મૂલ્યવાન કાર્ય છે. ઓસ્ટેરલિંગે કહ્યું કે હેસે યુરોપની જે સભ્યતા પર વિશ્વાસ મૂક્યો, અંતતઃ એમને આ બીમાર અને જર્જર છે એમ પમાયું. હેસ માને છે કે કદાચ તેના ઉદ્ધારનો પ્રકાશ પૂર્વમાંથી આવશે. તેઓ બીમારી અને શંકાનું સમાધાન મનોવિશ્લેષણમાં પણ શોધે છે. આપણે આ પ્રભાવને હેસના એ ગાળાનાં સાહસિક પુસ્તકોમાં જોઈએ છીએ.

સચિવ દ્વારા એ પણ રેખાંકિત કરવામાં આવ્યું કે જો ગદ્યલેખક રૂપે હેસની પ્રસિદ્ધિ ભિન્નતા હોવાના કારણે છે તો એક કવિ તરીકેના કદમાં કોઈ શંકા નથી. રિલ્કે અને જ્યોર્જ પછી એમને તે સમયના સમાજના અગ્રણી જર્મન કવિ જાહેર કર્યા છે. હેસ ભાવાત્મક ઉદ્દેક સાથે ઉત્કૃષ્ટ શુદ્ધતાની શૈલીનું મિશ્રણ કરે છે, આપણા સમયમાં એમની સંગીતાત્મક રચના દુર્લભ છે. તેઓ ગોથેની પરંપરાના વાહક છે. ‘ધ સોલાફ ઓફ નાઈટ’ કવિતાસંગ્રહ તેમના આંતરિક સંઘર્ષો, એમની સ્વસ્થ અને બીમાર ક્ષણો ઉપરાંત એમનાં ગહન આત્મચિંતનનું દર્પણ છે. એ જીવન પ્રતિ એમની નિષ્ઠા તથા ચિત્રકળામાં એમની પ્રસન્નતા, એમની પ્રકૃતિપૂજાનાં પણ પ્રતિબિંબ છે. એ પછીનો સંગ્રહ ‘ન્યૂ પોએમ્સ’ ભિન્ન અનુભવો અને જ્ઞાનથી ભરપૂર છે. એનાં પ્રતીકો, મનોદશા તથા લયવિધાનમાં ઉચ્ચ કોટિની સંવેદનશીલતા જોવા મળે છે.

નોબેલ સમિતિએ જાહેર કર્યું કે, ‘એમનામાં ઓજસ્વી સર્જનસાહસ તથા અંતર્દષ્ટિનો નિરંતર વિકાસ સાથે પરંપરાગત માનવીય આદર્શો તથા ઉચ્ચ કોટિની શૈલીના ગુણો ઉદાહરણરૂપ છે.’ એમની શૈલી સદૈવ પ્રશંસનીય, વિદ્રોહમાં ત્વરિત તથા શાંત દાર્શનિક ચિંતનમાં પરમાનંદ રૂપે છે. સચિવશ્રી એમના એક ગદ્યનું આંશિક અવતરણ કરે છે. હેસ કહે છે કે સંતુષ્ટ થવું જોઈએ નહીં, ન તો એણે અત્યાધિક પ્રેમ કરવો જોઈએ, ન તો એની પૂજા કરવી જોઈએ, કારણ કે એ સદા નિરાશાજનક છે. એણે આપણી ઉચ્ચ શક્તિ દ્વારા સિદ્ધ કરીને એનું ખંડન કરવું જોઈએ, એ સિવાય વિશીર્ણ યથાર્થને પરિવર્તિત કરી શકાતો નથી.

૧૦ ડિસેમ્બર, ૧૯૪૬માં હરમન હેસ સ્ટોકહોમમાં ઉપસ્થિત રહી શક્યા નહીં. ભોજનસમારંભના અવસરે એમનો સંદેશ સ્વિસ મંત્રી હેનરી વૈલાટોડાએ વાંચી સંભળાવ્યો. એમાં પોતે એ સમારોહમાં ઉપસ્થિત ન રહી શક્યા એનો અફસોસ વ્યક્ત કરતાં કહે છે એનું સ્વાસ્થ્ય સદા નાજુક રહ્યું છે. ૧૯૩૩ થી સતત બીમાર રહ્યા છે, એ કારણે એનાં સર્જનને ઘણી હાનિ થઈ છે. જવાબદારીના પરબ ❖ માર્ચ, 2024

ભારથી સ્વયં દબાણનો અનુભવ કરે છે. પરંતુ એનું મન-મસ્તિષ્ક તૂટ્યું નથી, તેઓ શાંતિ તથા બંધુત્વની નોબેલ ફાઉન્ડેશનની સેવા-ભાવનાની પ્રશંસા કરે છે. હેસ કહે છે કે આપણી પ્યારી ધરતી પર બધી રચનાઓ અને બધા રંગોમાં ભિન્નતા રહ્યા કરે, અનેક જાતિઓ, અનેક લોકો, અનેક ભાષા, અનેક વિચારો, અને અનેક દષ્ટિકોણનું અસ્તિત્વ કેટલું આશ્ચર્યજનક છે! જો હું યુદ્ધો, વિજય, રાજ્યવિસ્તારો પ્રતિ ઘુણા અને કટ્ટર શત્રુતા રાખું છું તો એનાં ઘણાં કારણો છે. ઘણી સુસંગઠિત વિકસિત ઉચ્ચ કોટિની વ્યક્તિઓ અને માનવીય સભ્યતાઓની વિભિન્ન પ્રાપ્તિઓ આ કાળી શક્તિઓનો શિકાર થઈ છે. તેઓ ગુણવત્તા, અનુકરણીય શિલ્પ-કૌશલ્ય તથા અનોખાપણાને પ્રેમ કરે છે. તેઓ સ્વીડનને એક દેશના રૂપમાં એની ભાષા, સભ્યતા, સંસ્કૃતિ, સમૃદ્ધ ઇતિહાસ, પ્રકૃતિના સંરક્ષણને જાળવી રાખવા માટે અભિવાદન કરે છે. તેઓ ક્યારેય સ્વીડન ગયા નથી, પરંતુ લગભગ ચાલીસ સાલ પહેલાં એમને ત્યાંથી એક ભેટ પ્રાપ્ત થઈ હતી. “એક સ્વીડિશ લેખિકા સેલમા લેગરલોફે મને અર્પણ કરેલા તેમના પુસ્તક ‘કાઈસ્ટ લેજેન્ડ્સ’ના સંસ્કરણની પ્રથમ પ્રત મળી હતી. હવે એમને ત્યાંથી જ મને નોબેલ પુરસ્કારનું ઉચ્ચ સન્માન પ્રાપ્ત થયું છે.’ પરંતુ આ આભારપત્રના વાંચન પૂર્વે રોયલ અકાદમી ઓફ સાયન્સના અધ્યક્ષ સિગર્ડ કરમૈને જે કહ્યું તે ઘણું મહત્ત્વનું છે. તેઓએ કહ્યું કે હરમન હેસ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં આત્માના રોગાણુઓની વિરુદ્ધ એમનો સંગ્રામ લઈને ચાલે છે. એમણે કવિતાઓ અને વાર્તાઓની વિશિષ્ટ શૈલી દ્વારા આપણને આ દલદલમાંથી બહાર કાઢવાનો પ્રયાસ કરેલ છે. તેઓ આપણાં બધાં માટે યુવા જોસેફ નેટના સિદ્ધાંત રૂપે સાદ પાડે છે, ‘આગળ વધો, ઊંચે ચઢો, સ્વયંનો વિજય કરો!’ મનીષીઓનું કહેવું છે કે જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો માર્ગ તલવારની તીક્ષ્ણ ધાર પર ચાલવા જેવો દુર્ગમ છે.

આ અસ્તરા જેવી તીક્ષ્ણ ધાર પર ચાલવાનું વિકટ કાર્ય હરમન હેસ પોતાનાં જીવન અને સર્જનમાં આજીવન કરતા રહ્યા. સિગર્ડ કરમૈન આગળ કહે છે કે મનુષ્ય હોવાનો અર્થ છે અસાધ્ય દ્વૈતથી પીડિત હોવું, સારા-નરસા બંને તરફ આકર્ષિત રહેવું, આપણે ત્યારે જ સમરસતા અને શાંતિ મેળવી શકશું, જ્યારે આપણી અંદરના સ્વાર્થને મિટાવી શકશું. આ બરબાદીના સમયમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમથી આત્મતુષ્ટિની ભયંકર ચીસોની વચ્ચે હેસનો આ સંદેશ છે, પોતાની વાર્તાઓમાં મુખ્ય રૂપે તત્કાલીન સમયના એક ગંભીર દાર્શનિક તથા સાહસિક આલોચક હેસ નોબેલ પુરસ્કાર માટે યોગ્ય છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિનાં દર્શન કરાવતી કૃતિ ‘તત્ત્વમસિ’થી ક્યો ગુજરાતી વાચક અપરિચિત હશે? આ કૃતિને કેન્દ્રીય સાહિત્ય અકાદમીનો પુરસ્કાર મળેલ છે. લેખક શ્રી ધ્રુવ ભટ્ટની કલમનું નીતરતું સૌંદર્ય આ રચનામાં સારી પેઠે દેખાય છે. તેમની કૃતિઓમાં અગ્નિકન્યા, ‘સમુદ્રાન્તિકે’, ‘તત્ત્વમસિ’, ‘અકૂપાર’ વગેરે જાણીતી રચનાઓ છે. વર્ષ ૨૦૨૨માં નવા ઉમંગ અને નવા વિષય સાથે ધ્રુવ ભટ્ટ પુસ્તક લઈને આવે છે શીર્ષક છે ‘અંતરિક્ષના આગિયા’. અહીં શીર્ષક બતાવે છે તેમ વાત અંતરિક્ષ એટલે કે આકાશની છે પરંતુ તેમાં ચમકતા તારલાઓ છે. એ તારલાઓ સાથે જોડાયેલી કથાઓ છે. એ આ પુસ્તકનો સાર. અહીં પૌરાણિક પાત્રો છે તે તારા બની કેવા ચમકે છે તેનો અંગુલિનિર્દેશ કરવાનો પ્રયત્ન સારી રીતે કર્યો છે. બધી પૌરાણિક કથાઓ છે. તેમનું અંતરિક્ષમાં કઈ જગ્યાએ સ્થાન છે તે તરફ તેમણે અહીં નાની ૧૬ કથાઓ આપી છે. મુખ્યત્વે બધી પૌરાણિક કથાઓ છે.

બાળપણમાં ધ્રુવ ભટ્ટ આકાશને કેવા અચરજથી જોતા હતા તે સ્મરણો વાગોળે છે. ચમકતા તારલાઓને તેમની બાળબુદ્ધિ કેવી રીતે નિહાળતી તે સ્મરણો તાજા કરે છે. અહીં પ્રથમ કથા છે રાજકુમારી રેવતીની કથા.

રેવત નામનો રાજા પોતાની પુત્રી રેવતીનાં લગ્ન માટે અસમંજસમાં છે. બ્રહ્માજીના પરામર્શથી રેવતીનાં લગ્ન દ્વારકાના રાજકુમાર બલરામ સાથે કરાવે છે તેની વાત. રેવતી તેના પિતા સાથે અંતરિક્ષની યાત્રા કરી આવે છે. બ્રહ્મા જે વાત રેવતને કહે છે તે જાણી રેવતને નવાઈ લાગે છે. બીજી કથા દક્ષપુત્રીઓની છે જ્યાં ચંદ્રને અત્રિ અને અનસૂયાનો પુત્ર ગણી બ્રહ્માપુત્ર દક્ષ પોતાની ૨૭ દક્ષપુત્રીઓને ચંદ્ર સાથે પરણાવે છે.

પોતાની પત્નીઓ પ્રત્યે સમાન વ્યવહાર ન રાખતાં ચંદ્રને શ્રાપ મળે છે કે તે દરરોજ તેની એક કળા ગુમાવતો રહે. પછી તે શિવશંકર પાસે જાય છે. શંકર ભગવાન ચંદ્રને વરદાન આપે છે કે તારાં દરેક ક્ષય પછી તને તારી કળાઓ પરત મળશે. શુક્લ પક્ષ અને કૃષ્ણ પક્ષની વાત અહીં આલેખી છે. આજે ચંદ્ર કઈ કક્ષામાં છે કેવી રીતે ઓળખી શકીએ તેનો પ્રયોગ અહીં બતાવ્યો છે. ત્રીજી કથા છે કૃતિકા

નક્ષત્રની, જે પરથી કારતક મહિનાનું નામકરણ થયું છે. કૃતિકા નક્ષત્રનો ઉલ્લેખ ઋગ્વેદમાં છે એવું લેખક અહીં જણાવે છે. ભગવાન શિવના પુત્ર કાર્તિકેય કેવીરીતે તારકાસુરનો વધ કરે છે તેની વાત. કૃતિકા નક્ષત્ર નવેમ્બર માસના નકશામાં આકાશમાં પૂર્વ દિશામાં જોઈ શકીએ છીએ એમ સર્જક જણાવે છે.

ચોથી કથા છે દેવયાની અને તેના કુટુંબની. દેવયાની આકાશગંગા છે જે આવનારા સમયમાં આપણી આકાશગંગા મંદાકિનીમાં પરસ્પર મળી જશે. આ સાથે અહીં શુક્રાચાર્યની પુત્રી દેવયાનીની વાત આલેખી છે. ગર્વિષ્ઠ દેવયાની ક્રોધવશ તેનાં જ પતિને વૃદ્ધત્વનો શ્રાપ આપે છે. દેવયાનીના આખા કુટુંબની વાત. પાંચમી મૃગની કથા છે. જેના પરથી માગશર મહિનાનું નામકરણ થયું છે. મૃગશીર્ષ નક્ષત્રની વાત. અહીં બ્રહ્મા અને તેમની પુત્રી સરસ્વતીની વાત છે.

આગળની કથા છે અગસ્ત્ય નામના તારાની સાથે જોડાયેલ અગસ્ત્ય ઋષિની. લેખક જણાવે છે કે આ તારો સૂર્ય કરતાં ૭૧ ગણો વિશાળ પરિઘ ધરાવે છે. તારાને યાદ રાખવા અહીં ઋષિ અગસ્ત્ય ની કથા વર્ણવી છે. અહીં ‘અગસ્ત્ય ના વાયદા’ તરીકે જાણીતી કથા જેમાં અગસ્ત્યના વિંધ્યપર્વત ઓળંગીને દક્ષિણમાં જવાની અને પાછા ન આવવાની વાત લેખકે કરી છે. ૭મી કથા છે મઘા અને ફાલ્ગુની નક્ષત્રો મળીને ચિતરાયેલી સિંહ રાશિની નાની કથાઓ છે. રાજા દિલીપ અને રાણી સુદક્ષિણા વશિષ્ઠ ઋષિનાં આશ્રમે પુત્રપ્રાપ્તિ માટે જાય છે. રાજા દિલીપ કેવી રીતે ગાય કામધેનુ અને તેની પુત્રી નંદિનીને વિનવે છે તેની વાત વર્ણવી છે.

આગળ સપ્તઋષિની કથા છે. આ સાત ઋષિ એટલે મરીચિ, વશિષ્ઠ, અંગિરા, અત્રિ, કતુ, પુલસ્ત્ય અને પુલહ. કોઈ કોઈ લોકો સ્થાને મરીચિની જગ્યાએ ભૃગુને સપ્તર્ષિમાં ગણે છે. આ ઋષિઓને બ્રહ્માએ પૃથ્વી પર જીવસૃષ્ટિ રચવાનું કામ સોંપેલું. આગળ સ્વાતિ નક્ષત્રની વાત આવે છે. બનતી નૌકા અને બીજી કથાઓ અહીં બતાવવામાં આવી છે. દસમી કથા છે ત્રિશંકુની. શ્વેત વામન પ્રકારનો તારો. ત્રિશંકુ પાત્રનો ઉલ્લેખ રામાયણમાં છે. ઇક્ષ્વાકુ વંશના રાજા ત્રિશંકુએ બ્રાહ્મણની સ્ત્રીનું અપહરણ કરેલું. પિતૃક્રોધનો દોષ પણ તેના માથે હતો અને તેણે ગૌહત્યા પણ કરેલી તેમ કહેવાતું. આવાં ત્રિવિધ પાપ કર્યા હોવાને કારણે તે ત્રિશંકુ તરીકે ઓળખાતો. તે પછી જય-વિજયની કથા છે. જેમાં અહીં સર્જકે જય-વિજયને વૈકુંઠનાં નિષ્ઠાવાન દ્વારપાળ કલ્પીને આકાશમાં તેમને ઓળખાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. પોતાની ફરજ બજાવવા જતાં થયેલા જરાક અયોગ્ય વર્તનને કારણે આ વિષ્ણુ સેવકોને યુગે યુગે નવા અવતાર લેવા પડ્યા છે.

આ કથામાં સનત્કુમારોને બ્રહ્મા નાના બાળ બનાવી દે છે તેની વાત. દક્ષિણ આકાશમાં થોડા અંતરે આ તારાઓ દેખાય છે.

બારમી કથા બે 'વિજોગી' જોડાંઓની છે. આકાશમાં વીણા મંડળ અને તેનો યોગ તારો અભિજિત પણ ચમકી રહ્યાં છે. અહીં નળ-દમયંતીની કથાસંદર્ભે હંસની વાત આલેખવામાં આવી છે. તેરમી કથા છે શ્રવણકુમારની જેનાથી આપણે સૌ પરિચિત છીએ. શ્રવણ નક્ષત્રની વાત. શ્રવણ નક્ષત્ર મધ્યાકાશે પહોંચેલું. આગળ જેમ કહ્યું તેમ અહીં શ્રવણકુમારની વાત કરવામાં આવી છે. તે પછી આકાશમાં દોડતા આકાશી અશ્વની વાત કરવામાં આવી છે. આ અશ્વ એટલે ખગાશ્વ, ખગાશ્વ ક્ષિતિજ પાછળથી બહાર આવી ગયો છે. આ ઘોડો ઉચ્ચૈ:શ્રવા છે. જે દેવો અને દાનવોએ મળી કરેલા સમુદ્રમંથનને કારણે ક્ષીરસાગરમાંથી નીકળેલ ચૌદ રત્નોમાંનું એક રત્ન.

કથાઓ રસપ્રદ છે વાચકને એક સમયે જકડી રાખે તેવી છે. પંદરમી કથા છે અશ્વિની નક્ષત્ર સાથે સંકળાયેલા અશ્વિનીકુમારોની વાત. તે સાથે અશ્વિની નક્ષત્રની વાત અહીં કરવામાં આવી છે.

મહાભારતમાં સહદેવ અને નકુળને અશ્વિનીકુમારોના અંશ માનવામાં આવ્યા છે. આ કુમારો સૂર્યની આગળ આગળ સંગીત રેલાવતા ચાલે છે. ચ્યવનઋષિ અશ્વિનીકુમારોને સોમરસ મળી રહે તે માટે યજ્ઞ કરે છે તેની વાત આ કથામાં કહેવામાં આવી છે. ૧૬મી અને અંતિમ કથા છે ધ્રુવની કથા. લેખક આગળ જણાવે છે તેમ ધ્રુવ એમનો નામેરી તારો છે. આ તારો શોધવામાં લેખકને બાળપણમાં થોડી મુશ્કેલી થતી.

ધ્રુવ તારા સાથે જોડાયેલ ધ્રુવકુમારની કથા. પોતાનો ભાઈ બેઠો છે તેમ ધ્રુવ પિતાના ખોળામાં બેસવા માંગે છે.

આવી ઈચ્છા ધરાવતો ધ્રુવ તે ઈચ્છાને ફળીભૂત કરવા વનમાં આકરું તપ કરવા જાય છે. ત્યાં તેને ઈશ્વરનાં દર્શન થાય છે તેની વાત કરવામાં આવી છે. અહીં લેખકે નાની નાની કથાઓનો સહારો લઈને જે તે કથા સાથે જોડાયેલ તારા કે નક્ષત્રની વાત સરસ અને રોમાંચક રીતે કહી છે, જેથી વાચક પૌરાણિક સમયમાં પહોંચી જાય. સાથે સાથે ગ્રીકમાં જે રીતની કથાઓ છે તેની વાત લેખકે અહીં કરી છે.

દરેક કથામાં પાપ-પુણ્ય, સ્વર્ગ-નરકની વાત, શ્રાપની વાત, ઋષિમુનિઓની વાત કરી છે. દેવોમાં ક્યારેક મનુષ્ય જેવી સ્વાર્થવૃત્તિ પણ દેખાય. અહીં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશને અલગ દષ્ટિકોણથી બતાવવામાં આવ્યા છે. થોડીક કથાઓમાં કલ્પનાઓનો સહારો લીધો છે.

બ્રહ્માંડ વિશાળ છે. અમેય છે. તેનો વિસ્તાર કેટલો છે તે જાણવું અશક્ય જેવું છે છતાં અહીં લેખક ધ્રુવ ભટ્ટે આપણને રોમાંચિત કથાઓ સાથે આકાશમાં ટમટમતા તારાઓની કથા કહી આપણને પૃથ્વી પર રાખીને પણ આકાશદર્શન કરાવ્યું.

અભાવોના એકાંતમાં સરકવાની ગડમથલ : 'તરસ્યાં જળ'

| ચાર્વી ભટ્ટ

['તરસ્યા જળ' : લેખક : હરેશ ધોળકિયા, આર.આર. શેઠ એન્ડ કંપની, અમદાવાદ, પ્ર.આ. ૨૦૨૩, પૃ. ૧૬૬, કિં. રૂ. ૨૦૦/-]

‘અંગદનો પગ’ ગુજરાતી સાહિત્યમાં સ્થિર થઈ, પોખાઈ. એ સર્જકની એક લઘુનવલ તે ‘તરસ્યાં જળ’. હરેશ ધોળકિયાએ આ લઘુનવલમાં બે દીર્ઘ વાર્તાઓ આપી છે.

‘ખાલી ફ્લેટ’ અને ‘કોમલ ધૈવત’ આ બે વાર્તાના મૂળમાં છે અભાવ. બંનેમાં ઘટના અલગ છે પણ આંતરજીવનની ગડમથલ દરેક સ્ત્રીપાત્રમાં સરખી જોવા મળે છે.

‘ખાલી ફ્લેટ’માં અલગ અલગ મકાનમાં ચાર કુટુંબ રહે છે. બે દંપતી એક રસેશ અને કલ્પના; બીજા ગીતા અને અનિલ; વિધવા સ્ત્રી ગૌરી અને તેની દીકરી પૂર્વી તથા ફ્લેટમાં નવો રહેવા આવેલ યુવાન મોહિત છે.

રસેશ અને રાજેશ એ બંને મિત્ર. રાજેશની બહેન કલ્પના અને તેના ઘરે રસેશની સતત આવન-જાવનથી તે બંને વચ્ચેનો પ્રણય લગ્નમાં પરિણમ્યો. સંગીતના વર્ગો ચલાવતા રસેશના વર્ગમાં માયા અને તેનો પતિ કલ્પેશ સંગીત શીખવા આવતાં પરંતુ રસેશને કામ રહેવાથી ધીમે ધીમે તેનું વર્ગમાં આવવાનું બંધ થયું, પણ માયા નિયમિત આવતી બલકે સંગીતમાં આગળ પડતો શોખ અને હોશિયારીથી એ રસેશની નજીક આવી ગઈ. આ વાતની જાણ કલ્પનાને થઈ તેથી તે દુઃખી રહેવા લાગી. બીજું દંપતી તે ગીતા અને અનિલ. અનિલના ધંધામાં મંદી આવી અને એ દારૂના રવાડે ચડી જાય છે. દારૂના નશામાં ચૂર અનિલ અને ગીતા વચ્ચે અંતરાય ઊભું થયું. એ જ ફ્લેટમાં પિસ્તાલીસ વર્ષની ગૌરી વીસ વર્ષથી વિધવા છે, ઘરકામ કરે છે તેની દીકરી તે પૂર્વી.

આટલાં પાત્રો અને આડકથાનો સહારો લઈને સર્જક વાર્તાના તંતુઓ ગોઠવે છે. કલ્પના, ગીતા, ગૌરી, માયા કે પૂર્વી દરેક સ્ત્રી પીડાય છે જાતીયતાના અભાવથી. અભાવ બધાંનો સરખો છે તેને સમજનાર અને સંતોષ આપનાર પુરુષ નથી અને છે તે અન્ય મૂંઝવણ અને ગડમથલમાં છે. એમાં પડોશમાં એક પુરુષ પત્રકાર રહેવા આવે છે ત્યારે આ ત્રણ સ્ત્રી તેના પ્રત્યે શરૂઆતમાં આકર્ષાય છે. મોહિતને સ્ત્રીના અભાવથી ઉત્પન્ન થતા વલણનો ખ્યાલ આવી ગયો હોવાથી માયાના પતિને મળી તેની બદલી કરવાનો વિચાર મૂકી આપે છે. ગીતાના પતિને વ્યવસાયમાં મદદ કરે છે અને ગૌરીને તેના કાકા ગુણવંતરાય માટે સહજીવનનો પ્રસ્તાવ મૂકી આપે છે. મોહિત ગૌરીની દીકરી પૂર્વી સાથે પરણી જાય છે.

‘કોમલ ધૈવત’માં ભાઈ ધૈવત અને બહેન કોમલ વચ્ચે મામા જીવનમાં કેવી રીતે આડશ ઊભી કરે છે તેની વાત છે. સત્ય ઘટનામાં થોડી કલ્પના ઉમેરી ઊભી થયેલી વાર્તામાં એક-બે દિવસ માટે અમેરિકાથી આવેલી કોમલ મામાના મૃત્યુ પછી મામીને મળવા જાય છે અને ત્યાંથી ગામડે ભાઈ ધૈવત અને માતાને મળવા જાય છે ત્યારે મામીની સાથે વાત કરતા ભાઈ રમેશની હાલત અને ગળાના કેન્સર પછી મામાનું મૃત્યુ વગેરે પરિબળોને આલેખી વાત રજૂ કરી છે અને દિલ્હી જવાના દિવસે ફ્લાઈટમાં પોતાનાં લગ્ન, એબોર્શનને અને એ દરમ્યાન લેવાયેલ નિર્ણયને યાદ કરે છે.

‘કોમલ ધૈવત’ એ ભાઈ-બહેનનું નામ છે પણ વાર્તાના કેન્દ્રમાં મામા છે તેની મરજી વાર્તામાં મુખર રહે છે. એક રાત જ મળતાં ભાઈ-બહેન વચ્ચે ખાસ કોઈ ઘટના બનતી નથી. કોમલ અમેરિકા ગઈ તેનું કારણ મામા હતા અને ધૈવતે ઘર પાછળ ખર્ચ કર્યો એ પાછળ તેની જ કાર્યી સમજ રહેલી હતી. મામાના પ્રેમના અભાવને લીધે રમેશ અસ્થિર થઈ ગયો હતો એવું દર્શાવતા લેખક કોમલની માતા અને મામીની સ્થિતિનું અછડતું આલેખન કરી આપે છે.

‘તરસ્યાં જળ’ એ સ્ત્રીની અતૃપ્તિ દર્શાવે છે એટલું જ નહીં, પણ ત્વરિત લેવાતા નિર્ણય અને તેમાં ન જોવા મળતી અસ્થિરતા મનજળને સ્થિર થવા દેતા નથી. પરિણામે ગૌરી, કલ્પના કે ગીતા પુરુષકેન્દ્રી બનીને રહી જાય છે.

આ બંને વાર્તાઓનું કથાવસ્તુ સામાન્ય કહી શકાય તેવું છે. ‘ખાલી ફ્લેટ’માં ઓગણત્રીસ પ્રકરણ અને ‘કોમલ ધૈવત’માં પંદર પ્રકરણ છે. સર્જક લઘુનવલને ટૂંકીવાર્તાનો આકાર આપી શક્યા હોત. અહીં દીર્ઘ કથાનક લઈને પાત્રોને વધારી, કથાને લંબાવી છે પરિણામે રસભંગ થાય છે. ‘ખાલી ફ્લેટ’ની ગૌરીનું પાત્ર ધારે તો હજુ નિર્ણયમાં ઊણું ઊતરી શક્યું હોત. અહીં સર્જક જાતીયતા સંદર્ભે સીમિત રહ્યા છે. સ્ત્રીની વૃત્તિને મૂંઝવણમાં રાખીને આક્રમક બતાવી છે, અભાવોના એકાંતમાં સરકતી આ સ્ત્રીઓમાં નિર્ણયાત્મક પરિબળનો અભાવ સર્જાય છે. લઘુનવલમાં વૈયક્તિકતાનું પાસું શિથિલ બનતું જણાય છે તેથી જાતીય આવેગો દર્શાવતાં આ પાત્રોમાં દેહગત સભાનતાનો અભાવ જોવા મળે છે.

વાર્તા/નવલિકા

ધૂળની ડમરી : ડૉ. નરસિંહદાસ વણકર, ૨૦૨૩, પાર્થ અગ્રાવત, વાવોલ, પૃ. ૮૦, રૂ. ૧૦૦ એક ખાનગી વાત : ગિરા પિનાકિન ભટ્ટ, ૨૦૨૩, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૨૯+૧૨૪, રૂ. ૨૦૦ વિઝિટિંગ કાર્ડ : દલપત ચૌહાણ, ૨૦૨૩, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૮+૧૫૨, રૂ. ૨૨૫ શ્રેષ્ઠ ઉડીઆ વાર્તાઓ : અનુ. ડૉ. રેણુકા શ્રીરામ સોની, બીજી, ૨૦૨૩, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૧૦+૩૫૮, રૂ. ૪૮૦.

અનામી તાંતણે ગૂંથાયેલી સ્ત્રી-પુરુષની સંવેદનાનું નાટક: 'બાલ્કની' | હેતલ ગાંધી

'બાલ્કની' સતીશ વ્યાસનાં દસ દ્વિઅંકી નાટકો પછીનું અગિયારમું દ્વિઅંકી નાટક. અગિયારનો અંક લખવા માટે જેમ બે એકડાને જોડવા પરે એમ સૂષ્ટિમાં સ્ત્રી-પુરુષની સંવેદનાનું જોડાવું કંઈક આમ જ હોય. બે વિજાતીય પાત્ર નબળા સમયમાં હૂંફ મેળવવા કે વ્યાકુળતામાંથી બહાર આવવા એકબીજાનો બિનશરતી સાથ મનના કોઈ ખૂણે ઈચ્છતા હોય છે. આ નાટકમાં એવાં જ બે પાત્રો, મિત્રો બની, વિશેષ ભાવે જોડાઈ અને છૂટાં પડી, પોતાની સ્વતંત્ર દુનિયામાં વિચરણ કરી ફરી બે ડગલાં ચાલી, મળી, એકબીજાને હૂંફ આપી નિજાનંદી અધૂરપ સાથે છૂટાં પરે છે. આ સંદર્ભ માટે સતીશ વ્યાસ પોતાના જ નાટકમાં ગીતની પંક્તિઓથી શરૂઆત કરે છે,

‘ચરણો ના ચાલતાં
સ્મરણો ના સાલતાં
નજરોથી દેવાનો
જાકારો-આવકારો
ઊભાં આ બારણાંની જેમ...’

બારણાં કે રેલવેના પાટાની જેમ એકબીજાને કાયમ ઝંખતાં, જરૂરિયાતની પૂર્તિના માધ્યમ બનતાં હૂંફ આપતાં-મેળવતાં પરંતુ પોતાના સ્વતંત્ર અસ્તિત્વના ભોગે નાટકના અંતે ન મળતાં પાત્રો વચ્ચે નાટ્યકારે તેમની રોજનીશી, જીવનશૈલી, વિચારસરણી, વૈચારિક મતભેદને કારણે ઊભો થતો વિવાદ, ધારણાને કારણે બંધાતી ગ્રંથિની વચ્ચે અકથ્ય રોષ-પ્રેમની ઝીણી ઝીણી નોકઝોક દ્વારા નાટકને ઉપસાવ્યું છે. આ નાટકમાં ખૂબ જ સરળ સંવાદો દ્વારા પણ સંસારમાં સ્ત્રી-પુરુષના સંબંધોનાં હકારાત્મક-નકારાત્મક બંને પાસાંને પ્રવાહિત કરી પરિસ્થિતિ અને સમય બંને સંદર્ભે Equal given-take કરતાં, અનામી સંબંધના ઝીણા તારો ગૂંથવામાં આવ્યા છે. આ પ્રકારના ખૂબ જ નાજુક કથાવસ્તુને લઈને નાટ્યકારે સૂઝપૂર્વક સંવેદનામાં સમતોલન જાળવ્યું છે.

નાટક બે અંકમાં પ્રસ્તુત થાય છે, જેમાં પહેલા અંકમાં બે પાત્રોનાં મિલન અને સામસામા સંવાદો દ્વારા દાયકાઓથી પરિચિત મિત્રો હોવાનું; ગાયકીમાં યુગલબેલડી હોવાનું; એકબીજાની જીવનશૈલીથી નખશિખ પરિચિત હોવાથી મિત્રતાથી વધારે સંવેદના હોવાનું; બેફિકરાઈની સાથે બંનેનાં સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ હોવાનું, બંનેનું ઘણા સમય બાદ પુનર્મિલન થયાનું; એકબીજા પ્રત્યેના રોષને વ્યક્ત કરતા સંવાદોમાંથી મનમાં ભૂતકાળની વેદનાને સંઘરી હોવાનું; એકબીજા પ્રત્યેની દોષદર્શનની વૃત્તિને કારણે દૂર થયા હોવાનું; નાયિકાનું ઘર હિલસ્ટેશન પર હોવાનું; ત્રણ મહિનાથી નાયિકાના પતિનું રહસ્યમય રીતે ગાયબ થયા હોવાનું; નાયકને માંસ-મદિરાની અને નાયિકાને સિગારેટ પીવાની કુટેવ હોવાનું; નાયકનો સ્વભાવ મનમાં સંઘરી રાખવાનો તથા નાયિકાનો સીધો જ પ્રત્યાઘાત

આપવાનો હોવાનો; નાયકના અસ્થમાના દર્દી હોવાનું; નાયિકાની પતિનાં મૃતદેહ મળતાં પોતાના દ્વારા તેનો અગ્નિસંસ્કાર કરવાની ઈચ્છાનું; નાયિકાના ભ્રમણાયુક્ત સહજવનનું; નાયિકામાં સર્વસમર્પણવૃત્તિના અભાવ સાથે સ્વતંત્રતા ઝંખતા મિજાજ વ્યક્તિત્વનું; નાયિકાના ખોવાયેલા પતિનું આવવું તથા નાયિકાના ગરમ ગરમ ખોળામાં મૃત્યુ મેળવવાની ઈચ્છાનું વ્યક્ત કરવું અને તે ઈચ્છા પૂર્ણ થવું — આ સમગ્ર ઘટનાનો પરિચય મળે છે.

નાયક સુહાસ અને નાયિકા શીલાનાં વર્ષો બાદના પુનર્મિલનની ઘટનાની આછીપાતળી રેખાઓનો તાગ સ્પષ્ટ રીતે બીજા અંકમાં મળે છે. બીજા અંકની શરૂઆતમાં એક દિવસ માટે રોકાવા આવેલો સુહાસ, શીલાના પતિના અચાનક થયેલા મૃત્યુને કારણે અને તે અંગેની પોલીસ તપાસને કારણે થોડા વધુ દિવસો રોકાય છે. પોલીસ તપાસમાંથી મુક્તિ મળતાં સુહાસ ત્યાંથી જવા માટેની શીલાને ઈચ્છા વ્યક્ત કરે છે. એકલતાથી ન ટેવાયેલી શીલા સુહાસને ત્યાં જ પોતાની સાથે રોકાઈ જવા વિનંતી કરે છે, ત્યારે એકલતાથી ટેવાઈ ગયેલો સુહાસ શીલાને એકલતાને એકાંતમાં ફેરવવાની ફિલસૂફી આપે છે. શીલા ઘણા પ્રકારે સુહાસને રોકવા પ્રયત્ન કરે છે; પરંતુ, સુહાસ એક જ વાક્યમાં શીલાનો નિહિત ઉદ્દેશ અને ઉત્તર બંને જણાવી દે છે, ‘વિકલ્પ જોઈએ છે તારે એમ કહેને! પેલા શપ્સનો વિકલ્પ! તારી આ એકલતાને ભરવા, ખાળવા, રોકવાનો વિકલ્પ! ના, હું વિકલ્પ નહીં બનું.’ — આ ઉત્તર પછી શીલા છંછેડાઈ જાય છે અને બંને વચ્ચેના વાદ-વિવાદ-સંવાદમાંથી ભૂતકાળના બંનેના અનામી સહજવન (લિવિંગ રિલેશનશિપ) નાં પાનાં ખૂલતાં જાય છે. બંનેના કોલેજકાળના દિવસો; ગાયકીના પ્રસંગો; સુહાસને મેળવવા મથતી કોલેજની યુવતીઓના પ્રસંગો; સુહાસ માટે પઝેસિવ થતી શીલાનો સુહાસને પોતાનો બનાવવા ‘ફર્સ્ટ લવ’ હોટલમાં પહેલી અને છેલ્લી વાર કરેલું પ્રપોઝ અને આ પ્રપોઝલથી મૂઢ બનેલો સુહાસ શીલાને ‘ના’ ન કહી શકતાં શરૂ થયેલી અનામી સહજવનની મુશ્કેલી સભર અધૂરી સફરનો; લગ્નની પહેલી અને બીજી રાત્રિના દુર્ગંધ સભર અનુભવોનો; અધૂરી રહી ગયેલી કલ્પનાઓ, ભ્રમ અને વાસ્તવિક દુનિયામાં જિવાયેલી સહજવનની થોડીઘણી જાણી-અજાણી ક્ષણોમાં બનેલી ઘટનાઓનો; રોજિંદી જરૂરિયાત અને સ્વભાવની ભિન્નતાને કારણે તેમનાં સહજવનમાં ખોરવાયેલા સમતોલનનો; શીલાનો માતા ન બનવાનો એકતરફી સ્વતંત્ર નિર્ણય તથા શીલાનો સારા ગાયક સાથે જોડાઈને સારી કેરિયર બનાવવાના સ્વાર્થનો; સાથે સુહાસનો ગાયિકાને રોયલ્ટી ન આપવી પડે તેવા સ્વાર્થ સાથેના ટૂંકા સ્વાર્થ સભર સહજવન જીવવાના જોડાણનો અને સ્વાભાવિક મેળ ન થતાં આ સંબંધના ભંગાણનો બંનેને માન્ય એવા નિર્ણયનો અને એ અનુભવને પગલે જરૂરિયાત હોવા છતાં ફરી ન જોડાવાના લીધેલા નિર્ણય સુધીની નાટ્યસફરમાં શીલા—સુહાસનાં પાત્ર દ્વારા નાટ્યકાર સ્ત્રી-પુરુષના સંબંધોની એક પછી એક પરતોને ઉખેડી ઉખેડીને ઝીણવટપૂર્વક નાટકમાં પોરવતા જાય છે.

આ નાટકમાં મુખ્ય પાત્ર બે છે, શીલા અને સુહાસ. ત્રીજું પાત્ર શીલાના પતિ ‘શપ્સ’નું, જે ગૌણ છે પરંતુ નાટકના હાર્દને ઉપકારક બન્યું છે. શીલાના પતિ હોવા

ઉપરાંતની પાત્રની કોઈ ભૂમિકા નાટકને ઉપકારક ન હોવાથી ‘શપ્સ’ એવું સામાન્યવાચક નામકરણ કરવામાં આવ્યું છે. શીલા, તેના પતિ સાથે હિલસ્ટેશન પર રહેતી સ્ત્રી છે. નામના સહજીવનમાં રહીને પણ પોતાનો અલાયદો સ્વતંત્ર બેડરૂમ સજાવતી અને તેમાં પોતાના સિવાય અન્ય કોઈના પણ પ્રવેશવા પર પ્રતિબંધ મૂકતી શીલા, નારીના અલાયદા ખૂણાને કોઈ પણ ભોગે, પ્રયત્નપૂર્વક જાળવી રાખતી સ્વતંત્ર અને અધિકારપરસ્ત માનુની જણાય છે. તેથી જ જ્યારે સુહાસ, શીલાના નવા સહજીવન વિશે પૃચ્છા કરે ત્યારે શીલા કહે છે, ‘...થોડીઘણી મઝા આવતી, પણ રાત્રે વિચારે ચડતી એટલે બધી ભ્રમણાઓ ભાંગી પડતી. બાજુના શરીરમાંથી મને સતત દુર્ગંધ આવતી. એનો સ્પર્શ મને રૂંવે રૂંવે ડંખતો. મને લાગતું કે સર્વસમર્પણ મારી પ્રકૃતિમાં જ નથી.’—આ સંદર્ભે, સુહાસ શીલાની આ પ્રકૃતિને તેના ગુમાન તરીકે દર્શાવે છે ત્યારે શીલા કહે છે, ‘એ ગુમાન નથી, મારી ઓળખ છે. હું જીતવામાં માનું છું, હાર મને સદતી નથી. શરણે આવી જ ન શકું કોઈને, ...નડ્યું છે આ બધું મને, પણ એ નડતરનેય મેં જડતર તરીકે શોભાવ્યું છે મારી સાથે.’ શીલાનું આ જડતર એટલે શીલાનો સ્વતંત્ર બેડરૂમ. જેમાં તેના પતિ માટે તો નિષેધ છે પરંતુ, પ્રિય એવા સુહાસને પણ પ્રવેશવાની મંજૂરી શીલા આપતી નથી અને કહે છે, ‘હું એની સર્વસત્તાધીશ મહારાણી છું. એક નિજાનંદી, ખુદાર, મુક્ત માનુની... મારી એક ગુહ્યાતિગુહ્ય ગુહા! એમાં ભૂલેચૂકેય કોઈ પ્રવેશ તો એ ગુહાની હું સાપણ કે વાઘણ બની જાઉં છું...’ આ સ્વતંત્ર મિજાજી શીલા પોતાને ગમે એટલી મુક્ત ગણે છતાં પણ સુહાસથી છૂટા પડી ‘શપ્સ’ સાથે સહજીવન ગાળે છે અને ‘શપ્સ’ના મૃત્યુ પછી ફરી સુહાસનો સાથ તો ઝંખે છે. તે ‘મને એકલું એકલું કેટલું લાગશે?...', ‘આ ઘર મને આ શપ્સને લીધે થોડું ભરેલું લાગતું પણ હવે ભેંકાર ભયાનક લાગશે. એટલે તું જરા રોકાયો હોત...’— આ સંવાદોમાં વ્યક્ત થાય છે. શીલાના મિજાજની બીજી ઝાર્ક સાઈડ ‘ડર’ની, ભીરુતાપણા અને સતત હૂંફની ઝંખનાની ઉજાગર થાય છે. જ્યારે સુહાસને પામવાની ઝંખનામાં તેની પહેલેસિવનેસ અને અધિકારપરસ્તીનું પાસું નજરે ચડે છે. નાટકમાં આવતા શીલાના સંવાદોમાં સુહાસ પર અધિકાર ન કરી શકવાનો ગુસ્સો અને રોષ દેખાય છે... સાથે તેની નક્કર હૂંફની ઝંખના પણ આંખે ઊડીને વળગે એવી છે. ‘શપ્સ’ના અગ્નિસંસ્કારની બાબતમાં સાથીદાર પ્રત્યેનો કૃણો ભાવ તથા સુહાસ સાથે વીતાવેલા સમયનાં સંભારણા અને સુહાસની ઝીણામાં ઝીણી વિગતોનું ધ્યાનમા રાખતી શીલાના સ્વભાવના અહીં ઘણા શેડ્સ જોવા મળે છે. પોતાના માટે સખત ઓબ્સેસિવ શીલા ‘સિગારેટ’ની લત રાખે છે. સુહાસ અને શપ્સ બંને સાથેના સહજીવનમાં તેની દોષદર્શનની વૃત્તિને કારણે ભંગાણ સર્જાય છે. આ બાબતોથી નાટકમાંથી સ્વયં પ્રતિપાદિત છે કે તે સ્વકેન્દ્રી છે, પરંતુ સંપૂર્ણ તો નથી જ. ક્યાંક આ પાત્રની મનોભૂમિકા સતીશ વ્યાસના ‘પૂતળીબાઈ’ એકાંકીની નાયિકાની આછી છબી ઉપસાવતી પણ લાગે.

આ નાટકનું બીજું મુખ્ય પાત્ર એ ‘સુહાસ’. સુહાસનું પાત્ર પોતાના ઘર જેટલી જ સરળતા શીલાને ત્યાં અનુભવે છે. સુહાસનું પાત્ર મિતભાષી છે. શબ્દો કરતાં વધુ એ પાત્ર આ નાટકમાં ગીતોના બોલથી સંવાદ કરતું લાગે. સુહાસ, શીલાના સ્વભાવને

નખશિખ ઓળખે છે તેથી બંને ત્યાં સુધી શીલાના વિવાદાસ્પદ સવાલોનો ઉત્તર તરત આપવાનું ટાળે છે. નાટકમાં સુહાસનું પાત્ર બેફિકરું, થોડું લઘરવઘર, જીવનની ફિલસૂફીને વ્યક્ત કરતું, લવચીકતાભર્યું છતાં નક્કર નિર્ણયો કરતું, એકલતાને એકાંતમાં ફેરવવા સતત પ્રયત્નશીલ રહે છે. શીલાના જિંદગીમાંથી ગયા બાદ તેની કોઈ સ્ત્રીમિત્ર નથી છતાં તે શીલાને ક્યારેક મળવાના કોલ આપે છે, પણ શીલા સાથે ફરી સહજીવન ગાળવવાની તો સ્પષ્ટ ના પાડે છે. પ્રથમ વખત શીલાની પ્રપોઝલથી મૂઢ થઈને ના ન પાડી શકેલો સુહાસ ફરી વિકલ્પ બની કે સ્વાર્થવૃત્તિથી પણ સહજીવનમાં જોડાવા તૈયાર નથી. એમ નથી કે શીલા પ્રત્યે તેને કોઈ ભાવ કે લાગણી નથી; પરંતુ, એકલપતુટા તેને સદી ગઈ છે. દરેક પરિસ્થિતિને ફિલસૂફીની નજરે જોતો સુહાસ કહે છે, ‘હું માણી ન શક્યો ને તું ગાઈ ન શકી’, ‘...હવે થોડાં વર્ષો ભીનાં ભીનાં જશે’. જ્યારે શીલાને મળવા આવવાના કારણમાં ‘તારી સાથે થોડું મન હળવું કરવા’ અને ‘ક્યારેક મન હળવું કરવા હૂંફ કરતાંય મીઠા સ્મિતની એક જરૂર’ — જરૂરિયાત પૂર્ણ કરવાનો ઉદ્દેશ મહત્વનો છે. આ પાત્રમાં પણ આમિષ(માંસહાર) અને મદ્ય(મદિરા)ની બદીઓ તો છે જ પરંતુ આ પાત્ર ડગલે ને પગલે બીજાને દોષ આપવાને બદલે પોતાને દોષી ઠેરવે છે, તેથી જ શીલા સાથેના તકરાર સમયે વાતને શાંત પાડવાનો વધુ પ્રયત્ન કરતું જોવા મળે છે. માંસ-મદિરાના સંવેદનથી થયેલા અસ્થમા કે પછી શીલા સાથેના સહજીવનની બીજી રાત્રિએ મદિરાનું સેવન ન કરવાનું વર્તન, સ્ત્રી ધરનું જમવાનું બનાવે એવી મહેચ્છા કે બાળકની કલ્પના હોય, એ પૂર્ણ ન થઈ હોવા છતાં પરિસ્થિતિના સહજ સ્વીકારની વૃત્તિ સુહાસના વ્યક્તિત્વમાં જણાય છે. શીલાના ‘હું’પણાથી તેને પણ ફરિયાદ તો છે, પરંતુ તે મિતભાષી અને મૌન પ્રકૃતિ ધરાવતો હોવાથી જલદી ભેદ ખોલતો નથી. સહજીવનની પ્રથમ રાત્રિએ શીલાને જેમ સુહાસમાંથી આવતી મદિરા અને પાનની દુર્ગંધ નડી હતી, તો બીજી રાત્રિએ સુહાસને પણ શીલામાંથી આવતી સિગારેટ અને માઉથવોશની દુર્ગંધ નડી તો હતી જ, પણ શીલાના પાત્ર કરતાં સુહાસમાં વધારે ધીરજ વર્તાય છે. ઉંમર અને સમયની થપાટોથી સુહાસનું વર્તન શીલા કરતાં વધુ પરિપક્વતાપૂર્ણ જણાય છે.

બંનેનાં ગીતની ‘કાળી’ અલગ હોવા છતાં યુગલગીત ઘણાં વખાણાયાં, કારણ કે બંનેનાં સૂરનો મેળ એક જ રહેતો હતો. બંનેનું સહજીવન લાંબું ન ચાલવાનું કારણ નાટકમાં છે જ અને બંનેના સંવાદોમાંથી તે ઊપસે છે, ‘બંને પાસે આ જોડાણનાં સ્વાર્થલક્ષી કારણો છે. બંને ટૂંકા સ્વાર્થથી જોડાયાં હતાં. ‘જરૂરિયાત વધારે અને સહકારભાવ થોડો—ભાવ હતો પણ લગાવ નહોતો—સખ્ય હતું પણ પ્રેમ નહોતો—સહકાર હતો પણ સહવાસ નહોતો—બંને કોઈનાં થઈ શકીએ એવાં નહોતાં—માત્ર જાતને જ ચાહનારાં હતાં આપણે બંને. બીજાને ચાહવાની વૃત્તિથી આપણે જોજનો દૂર— એક જ ઘરમાં સામસામા ગોઠવાયેલા બે અરીસા જેવાં. તારામાં હું મને જ જોતી અને મારામાં તું તને!... એકલસૂરા, નિજમાં મગ્ન, આત્મરત...’ હવે આ બંનેનાં પુનર્મિલન થવા સુધીની સફરમાં ‘ક્યારેક’ કોઈ ક્ષણે જરૂરિયાત એકબીજાને ખેંચે છે તે સૂરનો તર્ક પણ નાટકના સંવાદોમાંથી મળે છે, ‘શીલા: ...આજે લાગે છે કે સ્ત્રીને ક્યારેક એનું મસ્તક ઢાળવા એક

મજબૂત પુરુષખભાની જરૂર હોય છે. એ ખભો તો હજી તારી પાસે છે.’ અને ‘સુહાસ : ...અને પુરુષને ક્યારેક અતિ વ્યાકુળતાથી મોં છુપાવવા એક હૂંફાળી છાતીની જરૂર હોય છે જે તારી પાસે છે.’ —આથી જ બંને એકબીજાને મળતાં રહે છે. આ બંનેના સંબંધનું ભાવિ તો, ‘અડધું પડધું, અડધું પડધું!/અડધું પડધું, અડધું પડધું !’ છે. આ બંને પાત્રના દ્વારા નાટ્યકાર સાર્વજનિક રીતે સ્ત્રી-પુરુષના સંબંધો વચ્ચેના ભાવ-અભાવને બખૂબીથી દર્શાવે છે. નાટકમાં વચ્ચે આવતું ‘પ્રવાસી’ પાત્ર, ‘શપ્સ’ એ શીલાના પાત્રના વિભિન્ન શેડ્સને દર્શાવવા; સુહાસ-શીલાને સાથે રહેવાનો થોડો સમય આપવા; ભૂતકાળનો ચોપડો ઉકેલી બંનેના મન પરનો વર્ષોનો લદાવેલો બોજો ઘટાડવા અને તે નિમિત્તે નાટકને ખીલવા અને સમષ્ટિલક્ષી દૃષ્ટિકોણ આપવામાં મદદરૂપ થાય છે.

નાટકના પ્રથમ અંકમાં હિલસ્ટેશન પરના શીલાના ઘરનું વાતાવરણ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. શીલાના ઘર અને તે ઘર નિમિત્તે બાલકની મહત્વની છે. બાલકનીમાંથી બહાર ડોકાતા હિલસ્ટેશનના ઘરની બાલકનીનું વર્ણન જોઈએ, ‘કૂણા કૂણા તડકાની ટશરો ફૂટતી હોય છે. આસપાસની પહાડીઓની ટેકરીઓએ બર્ફાલી પાઘડીઓ પહેરી લીધી હોય છે.’ આપણી સામેના દેવદાર અને ચિનાર વૃક્ષોમાંથી આ મંદ મંદ વાયુ પસાર થઈને આવે છે.’ બીજા અંકમાં ભૂતકાળમાં સરી પડતાં સુહાસ-શીલાના પ્રસંગોએ ‘ફર્સ્ટ-લવ’ હોટલ અને ભૂતકાળના સહજવનની આ ફલેશબેકની ઝલક સાથે હિલસ્ટેશનના ઘરનું વાતાવરણ નાટકમાં સુવાસ ભેળવે છે.

સમગ્ર નાટકમાં શીલા-સુહાસ વચ્ચે સંવાદો દ્વારા જિંદગીનાં પાનાંઓ વંચાય છે, ત્યારે સંવાદમાં જ બંને વચ્ચે હળવી નોકઝોક, ઉગ્ર ચર્ચા, વાદ-વિવાદ-વિખવાદ, ફરી શાંતિ, ફિલસૂફીભરી અનુભવવાણી, ભાવ-સંવાદ અને ગીતમાં થતી સંવેદનાની અભિવ્યક્તિ મન મોહી લે તેવી છે. નાટકના બંને અંકોમાં આવતા સંવાદો આરોહ-અવરોહની સુંદર ભાત રચે છે. ટૂંકાં-ટૂંકાં વાક્યો, અર્ધવિરામ-પૂર્ણવિરામ-પ્રશ્નાર્થચિહ્ન-આશ્ચર્યચિહ્ન-ટપકાં... જેવાં વિરામચિહ્નો પાસેથી નાટ્યકારે ભરપૂર કામ લીધું છે. ઉદાહરણ જોઈએ,

- ‘સુહાસ: એ!એ! જોજે. જેમતેમ ના બોલતી હં... મેં વળી કઈ ફરેબી કરી ને કોની સાથે?’

- ‘શીલા: હા, મિત્ર જ. ખરો તું મિત્ર મારો પણ...’

- ‘શીલા: તેં બધો વાંક મારો જ ગણ્યોને? હું જ જાણે દોષી હતી બધાંમાં!’

- ‘સુહાસ: તું એકલી નહીં; હુંય હોઈશ જ, પણ આપણા દોષો વચ્ચે પ્રમાણભેદ હતો.’

આ નાટકનું એક સશક્ત પાસું છે તેમાં આવતાં ગીતો. નાટકની શરૂઆત જ ગીતથી થાય છે. સુહાસ, શીલાના ઘરમાં પ્રવેશીને પોતાના જ ઘરમાં બેઠો તેમ ગીત ગણગણે, ‘પાંપણ પર બેઠેલા/નમણા એ શમણા પૂઠે...’ અહીંથી સુહાસની ગાયક તરીકેની કારકિર્દીની નાટ્યકાર પૂર્વભૂમિકા બાંધી દે છે. ત્યારબાદ બંનેની વચ્ચેના સંબંધોમાં આવેલી સમસ્યાનો ખ્યાલ ‘પ્રેમમાં થોડી ફરેબી જોઈએ/ફાફડા સાથે જલેબી

જોઈએ!’ ગીતમાંથી ધીમે ધીમે મળતો જાય. આમ, દસ જેટલાં ગીતોમાં ગેય પદો યુગલગીત-જોડકણાં-મુક્તકપ્રકારોમાં લખાયેલાં પણ ગાઈ શકાય તેવાં લય-પ્રાસબદ્ધ ગીતોથી આ નાટક સમૃદ્ધ છે. સંવાદ દ્વારા બંને પાત્રો પોતાના મનમાં વર્ષોથી ધરબાયેલી લાગણીઓને વિવિધ ભાવો દ્વારા વાચા આપે છે, પરંતુ અંતરમાં પડેલી અકથ્ય-ગૂઢ સંવેદનાઓને ગેય ગીતોના માધ્યમ દ્વારા મનોરંજક બનાવવાનો નાટ્યકારનો પ્રયાસ ધ્યાનાર્હ બન્યો છે.

સમગ્ર નાટકની ભાષાની તરેહોને તપાસીએ તો, શિષ્ટ ગુજરાતી ભાષાપ્રયોગ સાથે કેટલીક ભાવસંવેદનાને દર્શાવવા માટે બોલચાલમાં બોલાતી ભાષાની લઢણને પણ નાટકમાં સાહજિક રીતે નાટ્યકારે સંવાદોમાં ગોઠવી છે. ગુજરાતી ભાષાના વણવપરાયેલા કે ઓછા પ્રસારમાં આવેલા તત્સમ શબ્દોની ભરમાર મૂકી છે; જેમ કે, ‘મધલાળ’, ‘આમિષ’, ‘મધ’, ‘દુષ્ટા’, ‘નિમગ્ન’, ‘નિષિદ્ધ’, ‘શરકસોટી’, ‘અક્કલમઠા’, ‘સાંગોપાંગ’, ‘કપાણે’ વગેરે. એ જ રીતે ‘ફરેબી’, ‘કફિલ’, ‘મહજબી’, ‘માનુની’, ‘શપ્સ’, ‘સંગીન’ જેવા ઉર્દૂ-ફારસી શબ્દોનો પણ ઉપયોગ નાટ્યકાર કરે છે. આ સાથે બોલચાલના શબ્દો ‘ખૂટવાડી દઈશ’, ‘ગૂંચળાવાળી’, ‘ઢબુરાઈ ગયું’, ‘તલપાપડ’, ‘મીઠડો’ના પણ સુંદર પ્રયોગ નાટકને હાસ્ય અને લોકભોગ્ય થવામાં મદદરૂપ થાય એમ છે. ક્યાંક ક્યાંક હિન્દી અને અંગ્રેજી શબ્દો/વાક્યોની ગૂંચળી અસરકારકતા વધારે છે. આમ, શબ્દોભંડોળની દૃષ્ટિએ પણ આ નાટક વાચક અને પ્રેક્ષકની કસોટી કરે એવું તો ખરું જ. આ જ પ્રકારનું વૈવિધ્ય વાક્ય-સંવાદસંયોજનમાં પણ વર્તાય છે, જેમ કે,

- ‘ભીતરનાં ભોગળો ભાંગો ગોરાંદે’
- ‘તું એ ભોગળો ખોલ માણારાજ!’
- ‘હે મારા ભીના ભૂતકાળ! ભલે પધાર્યા આ મારે ખોરડે!’
- ‘જો પાછો જુદ્દો!’ તું એકલો જ જાણે ગાઈ શકતો ન હોય!’
- ‘એ લીનાડી પાછી આવતી અમારી ટોળકીમાં અને આ બધી વાતો મલાવી ચડાવીને કરતી!’

- ‘એકલતા પીડા છે, એકાંત સાધના છે.’
- ‘ભારે ચતુર શીલારાણી! તમે તો ભારે ચતુર!’
- ‘...ડીબમાં જેને એની ચાંચુડી ડુબાડવી હોય એ ડુબાડી જતું.’
- ‘વાહ! બસ! આ સ્વર જ મને ખેંચતો હતો હંમેશાં, ઊંઘિતાં કે જાગતાં એ મને આકર્ષતો રહેતો. એ હતો તારા આંતરસ્વભાવનો અદોષ સ્વર! નર્યો નિર્દોષ અને ભાવસભર!’

નાટ્યકારે નાટકમાં અસરકારકતા લાવવા માટે ઘણા રૂઢિપ્રયોગો અને કહેવતોનો પણ ઉપયોગ કર્યો છે. જેમ કે, ‘દાળ બગડી એનો દિવસ બગડ્યો’, ‘વટ મારવો’, ‘અક્કલનો ઓથમીર’, ‘પોપડા ઉખેડવા’, ‘પણનો પથરો પાછો નાખ્યો પાણી’- વગેરે.

નાટકના સંવાદોમાંથી કરુણા, પ્રેમ, હાસ્ય, ગંભીર, બીભત્સ, રૌદ્ર જેવા રસ એક પછી એક એકશનમાં પ્રવાહિત થતા સતત અનુભવાય. આ ઉપરાંત આ નાટકમાં

પ્રતીકોનો પણ સચોટ પ્રયોગ થયો છે. શીલાના વ્યક્તિત્વની વિવિધ તરેહો માટે ‘જલેબી’નો પ્રતીક તરીકે ઉપયોગ, જ્યારે ‘ફાફડા’નો સુહાસના વ્યક્તિત્વ માટે. ‘સુહાસ : સૂર્યોદય ભલે જ જોયો પણ ચાંદને નીરખ્યા કરીશ ઘણાં વર્ષો બાદ’માં સુહાસના શીલા પ્રત્યેનાં કૂણી લાગણીનાં દર્શન થાય છે. ‘સીન’નો અર્થ અને ‘ફર્સ્ટ લવ’ હોટલનું નામ, આખી વાતને એક શબ્દમાં ઉજાગર કરવા માટે બખૂબી ઉપયોગ કર્યો છે. નાટકમાં શીલાના રહસ્યમય બંધ બેડરૂમના પ્રતીકને શીલાના વ્યક્તિત્વનો મિજાજ અને અજાણ્યા કદરૂપા એવા ‘શપ્સ’ની શીલાના પતિ તરીકેની ઓળખ કરાવવા ઉપયોગ કર્યો છે. ‘સુહાસ: દેવદાર અને ચિનાર, આ બંને વૃક્ષો પૃથ્વી પરની આ ઊંચી બાલ્કની પર ઊગ્યાં હોવાને કારણે આટલાં સંવાદી છે.’ અહીં આ બે વૃક્ષો નાટકનાં બે પાત્રોને દર્શાવે છે, પરંતુ તેમની વચ્ચે રહેલા ભાવ, કલ્પના અને સમયના પરિવેશને આ સ્થિતિમાં સંવાદી બનાવ્યાં છે. ‘હિલસ્ટેશન’ અને ‘બાલ્કની’નું પ્રતીક તો આખા નાટકનું હાર્દ જ છે.

નાટ્યકારની લાઘવની કળા પર તો ખરેખર વારી જવાય. તેનાં ઉદાહરણ જોઈએ તો, શીલાના ‘શપ્સ’ પહેલાંના સહજવનને દર્શાવવા ‘નવા જીવનસાથી’ શબ્દપ્રયોગ કરાયો જ્યારે સુહાસ-શીલાના સહજવનને લિવિંગ રિલેશનશિપ દર્શાવવા, ‘આજેય આપણને કાળા કોટવાળાની જરૂર તો નહીં જ પડે.’ વાક્ય પૂરતું છે. બંને પાત્રોની ઉંમર દર્શાવવા ‘આયુષ્યના એ મધ્યખંડે./ કહોને કે વાનપ્રસ્થ!’. બીજા અંકમાં ‘એક જ ઘરમાં સામસામે ગોઠવેલા બે અરીસા જેવાં હતાં આપણે’ — વાક્યમાં બંનેના પોતાને જ ચાહનારાં એવાં વ્યક્તિત્વનો પરિચય કરાવી દે છે. બંને પાત્રો છૂટાં પડતાં પહેલાં અકથ્ય વાતોના બોજને કહેવાથી હળવા થયા તે માટે ‘આપણે થોડાં અધખૂલાં થયાં’— આ વાક્ય દ્વારા ભૂતકાળની મનમાં પડેલી ગૂંચોને સામસામેના વાદ-વિવાદ દ્વારા તથા દૂર રહીને અધૂરાં જ રહી એકબીજાને હૂંફ આપવાનો ઉદ્દેશ પણ છતો થાય છે. સાથે નાટકનું અંતિમ ગીત પણ ભાવિ માટે તેમણે લીધેલા નિર્ણયનું સૂચક બને છે.

‘હિલસ્ટેશન’ માટે નાટ્યકાર થોડા વાચાળ બની સુહાસના પાત્રનો સંવાદ રચે છે, ‘આ સ્થળ માત્ર હિલસ્ટેશન નથી, એ તો મારાં અનેક દર્દોનું હીલિંગ સ્ટેશન બની રહ્યું છે.’ —અહીં હિલસ્ટેશનમાં ‘હીલ’નો અર્થ હીલિંગ છે, જ્યાં શીલાના સાન્નિધ્યમાં સુહાસને હૂંફની સાથે હળવાશનો ભાવ અનુભવાય છે અને બીજી તરફ ‘સ્ટેશન’ શબ્દ આ બંનેના અધૂરા સંબંધની અને ક્યારેક-ક્યારેક એકબીજાને મળીને સાથ આપવાના નિર્ણયની ચાડી ખાય છે. આમ પણ સ્ટેશન પર થોડા સમય માટે રોકાઈ શકાય, વિસામો લઈ શકાય, પણ કાયમી વસવાટ તો ન જ થઈ શકે.

આ નાટકનું શીર્ષક ‘બાલ્કની’— જેની સાર્થકતા તપાસવા જઈએ તો એમાં આખા નાટકનું હાર્દ મળી જાય. આ ‘બાલ્કની’ પણ ‘સ્ટેશન’ની જેમ જ અનેક અર્થ ધરાવે છે, જેમાં બાલ્કનીમાંથી વ્યૂહ જોઈ શકાય, પણ બાલ્કનીમાં કાયમી વસવાટ શક્ય નથી. બાલ્કનીમાંથી દેખાતો વ્યૂહ ‘ડુંગર દૂરથી રળિયામળા’ જેવો પણ અર્થ નીકળે. જ્યારે શીલા અને સુહાસે સહજવન ગાળ્યું ત્યારે, અતિપરિચય કે અતિનિકટતાને કારણે એકબીજાના દોષોને જ સ્પષ્ટપણે જોતાં રહ્યાં, તેથી બાલ્કનીનું તેમનું જોડાણ જ સ્વતંત્રતા

ઈચ્છતાં પાત્રો માટે ઉચિત નીવડ્યું. બાલકની ઘરનો એ વિસ્તાર છે જ્યાં નીચે કોઈ મજબૂત પાયો નથી હોતો પણ છતાં ત્યાંથી દેખાતા પ્રકૃતિના નજારા રોચક અને સોહામણા તો હોય જ છે. બાલકની એ ક્ષણભરની હૂંફનો પ્રતીક તરીકે અહીં ઉપયોગ થયો છે. બાલકનીમાં જ પાંગરેલા બીજ વારના શીલા અને સુહાસના ટૂંકા સહવાસમાં પહેલાં જેવો કોઈ સ્વાર્થ નથી. હવે, તેઓને એકબીજાના કાયમી સહવાસની જરૂરિયાત નથી. એટલે જ તો ‘આપણે બે આથી જ એકબીજાને મળતાં રહીએ છીએ.’ —એ વિધાન પ્રતિપાદિત થાય છે, આ ‘બાલકની’ શીર્ષકની યથાર્થતા સિદ્ધ કરવા પૂરતું છે.

નાટકના સ્વરૂપની સાર્થકતા તેની રંગમંચની ક્ષમતામાં નિહિત છે. ‘બાલકની’ નાટકમાં મુખ્ય ‘બે’ પાત્ર, એટલે ઓછાં પાત્રો સાથે નાટક મંચનક્ષમતાની અનુકૂળતા વધારી દે છે. રંગમંચસજ્જામાં મોટેભાગે સંવાદોના આરોહ-અવરોહવાળું નાટક હોવાથી રંગમંચ સેટ-અપ કરવું સરળ પણ પાત્રોના અભિનયની કસોટીને વધારી આપે છે. શીલાના ઘરનું જ દૃશ્ય હોય, બેકગ્રાઉન્ડમાં હિલસ્ટેશનના વાતાવરણને ઉપસાવવાની દિગ્દર્શકની ભૂમિકા મહત્ત્વની બની રહે. નાટકમાં ગીતો મહત્ત્વની કડી હોવાને કારણે અને પશ્ચાદ્ભૂમાંથી આવતા સંગીતના કારણે સંવાદોની લયબદ્ધતા વધુ અસરકારક બની રહે એમ છે. નાટકના પહેલા અંકમાં આવતા સંવાદોમાં પ્રેક્ષકની ઉત્સુકતા, શીલા અને સુહાસના સંબંધને સમજવામાં જળવાઈ રહે. બીજું શીલાના રહસ્યમય, રોજ બદલાતા બેડરૂમમાં ઝાંકવાની પ્રેક્ષકની ઉત્સુકતા છેલ્લે સુધી અકબંધ જ રહે છે. બીજા અંકમાં શીલા અને સુહાસના ભંગાણ અને મિલનની ઉત્સુકતા છેલ્લે ‘અડધું-પડધું..’ ગીત સાથે સચોટ બને છે. નાટકનો અંત સાર્વજનિક સ્ત્રી-પુરુષના સંબંધોની વાસ્તવિકતા અને જરૂરિયાતને સાથે લઈ આવે છે. ભાવના આરોહ-અવરોહને અભિનયથી ઉત્કૃષ્ટ રીતે પ્રગટ કરી શકાય એવી ક્ષમતા આ નાટકમાં છે, જેમાં અભિનયકલા દ્વારા દરેક રસને પ્રગટ કરવાની બહુમૂલ્ય તક નાટ્યકાર આપે છે. ખૂબ ઓછાં સૂચનો સાથે લખાયેલું આ નાટક દિગ્દર્શક માટે કલાસૂઝ અને પ્રયોગોને અવકાશ તો આપે જ છે... સાથે રંગમંચ પર નાટકને રોચક રીતે ખીલવાની ક્ષમતા બક્ષે છે.

આમ, પાત્રોના સંબંધને કોઈ પણ આધિકારિક નામ આપ્યા વગર પણ ભાવસભરતાના જોરે ક્યારેક એકબીજાના સહવાસમાંથી મળતી હૂંફ, જિંદગી જીવવાની સરળતા કરી આપે છે. પોતાને જ અતિ ચાહનાર સ્વકેન્દ્રી વ્યક્તિત્વોને પણ જિંદગીના અમુક-તમુક પડાવ પર બીજા વિજાતીય પાત્રની જરૂરિયાત તો રહે જ. આ અનિવાર્યતાના અદૃશ્ય પાયા પર રચાયેલું આ નાટક, ભજવણીની અનેક શક્યતાઓને પોતાનામાં સંધરે છે. ઓછાં પાત્રો, ન્યૂનતમ રંગમંચીય સજ્જા અને મર્યાદિત ઝાકઝમાળ વગરનું પણ આધુનિક વિષયને આકારતું, આ દ્વિઅંકી નાટક નાટ્યકાર સતીશ વ્યાસના નાટ્યસર્જનની યશકલગી વધારતું જ સાબિત થશે.

વિશાલબુદ્ધિ માનવપ્રેમીઓનો પત્ર-સંવાદ*

મનસુખ સલ્લા

મનુભાઈ પંચોળી ‘દર્શક’ અને અનિલભાઈ શાહનો સંબંધ અનેક દષ્ટિએ વિશિષ્ટ અને વિરલ ગણાય. બંને પરમ બૌદ્ધિક, બંનેની સાહિત્યપ્રીતિ અસાધારણ, રાષ્ટ્રના પુનર્નિર્માણની તાલાવેલી નિસ્બતભરી, બંનેનું વાંચનક્ષેત્ર વિશાળ, બંનેની સંવેદનશીલતા ઉત્કટ, બંને વ્યાપકતા (વૈશ્વિકતા)ના ચાહક, બંનેને હૈયે લોકશક્તિ-જાગરણની ઝંખના સતત રહી એટલે બાર વર્ષનો ઉંમરનો તફાવત અનેક વખત ગૌણ બની ગયો છે. બંનેનાં જીવનમાં ખાડા-ટેકરા તથા વળાંકો આવ્યા અને બંનેને પરસ્પર માટે કાળજી-ચિંતા-અપેક્ષા-તૃપ્તિ રહી. સમાન રસ-રુચિને કારણે સ્વરાજની લડત વખતે ભાવનગરની જેલથી પ્રારંભાયેલો, કંઈક અંશે ગુરુ-શિષ્ય જેવો સંબંધ ક્રમશઃ મૈત્રી સુધી પહોંચ્યો. દર્શકે સ્વીકારેલું કે તેમને બહુ ઓછા (ત્રણ-ચાર) મિત્રો છે તેમાંના એક અનિલ શાહ છે. અનિલભાઈ માટે મનુભાઈને વાત્સલ્યપૂર્ણ પક્ષપાત રહ્યો, તો અનિલભાઈને મન મનુભાઈ આદરપૂર્ણ સુહૃદ રહ્યા. ૧૯૪૨માં જેલમાં બંધાયેલો એમનો સંબંધ ૨૦૦૧માં દર્શકનું અવસાન થયું ત્યાં સુધી અખંડ રહ્યો. એ કાળે લેન્ડલાઈન ફોન હતો અને એ ચાલે જ એવું ન બનતું. એટલે પત્ર દ્વારા અભિપ્રાય-વિચાર-ચિંતન-પ્રતિભાવ પ્રગટ કરવાનું સહજ હતું. બંને પત્રવ્યવહાર માટે ઉત્સાહી હતા. ઉત્તરની રાહ જોનારા હતા. વળી આ પત્રવ્યવહારમાં વચ્ચે લાંબા ગાળા ખાલી ગયેલા છે. ખાસ કરીને અનિલભાઈના પત્રો દર્શક પાસે સચવાયેલા નથી એમ દેખાય છે. પરંતુ સદ્ભાગ્યે આટલા પત્રો સચવાયેલા છે તે મોટી વાત છે.

પત્રો નિખાલસ અને પારદર્શક એમ બંને રીતે પ્રગટ થયા છે. તેઓ અસંમતિમાં પણ નિસંકોચ છે. એમના અભિપ્રાયો અને પ્રતિભાવો પ્રતીતિમાંથી જન્મેલા છે. એનો એક છેડો કૌટુંબિક નિકટતાનો છે તો બીજો છેડો વિચારની નિરૂપ્તતાનો છે. અનિલભાઈ પોતાની સફળતા, દષ્ટિ, કાર્યપદ્ધતિમાં મનુભાઈનું પ્રદાન ગણે છે. તો મનુભાઈ પોતાને અદ્યતન (ખાસ કરીને અર્થશાસ્ત્રમાં) રાખવામાં અનિલભાઈનો ફાળો સ્વીકારે છે. દર્શક અનેક વિષયોના ગહન અભ્યાસી છે, તો અનિલભાઈ ઉત્તમ અભ્યાસી અને વહીવટને — વ્યવસ્થાને લોકાભિમુખ અને લોકકલ્યાણયુક્ત કરવા માટેની ઝંખનાવાળા છે. ભાવનગરની જેલમાં જે કેટલાક તરવરિયા, દેશદાઝવાળા અને જેમની સંવેદનશીલતાને બૌદ્ધિકતાને કારણે ધાર નીકળી હતી તે પૈકીના અનિલભાઈ શાહ હતા. સમાજપરિવર્તનમાં આર્થિક

* ‘બે પ્રાણનો સંવાદ’, સંપાદક : મનસુખ સલ્લા, (મનુભાઈ પંચોળી અને અનિલભાઈ શાહનો છ દાયકાનો પત્ર-સંવાદ), પ્રકાશક : નવજીવન મુદ્રણાલય, પૃ. ૨૧૫, કિં. રૂ. ૩૦૦, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૨૪

આયોજન અને વહીવટ કેમ કારગર બને એની ખોજમાં સરકારમાં (ડી.ડી.ઓ / સચિવ), આગાખાન રૂરલ સર્પોર્ટમાં કે ડેવલોપમેન્ટ સર્પોર્ટ સેન્ટર (DSC)માં વહીવટને રચનાત્મક રૂપ આપી શક્યા. વનસંરક્ષણ અને સહભાગી સિંચાઈ અંગેના નિર્ણયો કેન્દ્ર સરકાર પાસે કરાવવામાં અનિલભાઈનું મહત્ત્વ યોગદાન રહ્યું. મનુભાઈને લાગતું હતું કે દેશને ઉપયોગી એવા અભ્યાસી અનિલભાઈ છે. એટલે પત્રમાં નોંધે છે : ‘તું લાંબી દષ્ટિથી જોનારો શીલવાન વિદ્વાન છે.’ એટલે ૨૧-૧૦-૮૮ના પત્રમાં લખે છે : ‘ગુજરાતના ડઝનેક બુદ્ધિમંતોમાં તું છે એમ મેં એકથી વધુ વાર નથી કહ્યું?’ અને (૪-૯-૧૯૮૪) શુભેચ્છા પાઠવે છે : ‘તારે હાથે ગ્રામપુનર્નિર્માણનું સારું કામ થાઓ અને તને મેગસેસે એવોર્ડ મળે.’

અનિલભાઈ સરેરાશ વહીવટદાર ન થયા, પણ આગવા, રચનાત્મક અને લોકભાગીદારીના હિમાયતી થયા તેમાં પિતા યુનીભાઈ અને મનુભાઈનું પ્રદાન ગણાવે છે. જન્મદિવસે ૧૭-૬-૧૯૮૦ના પત્રમાં લખે છે : ‘યુનીભાઈ પાસેથી ધૈર્ય, અભ્યાસવૃત્તિ, નિર્વ્યાજ પ્રેમ અને કર્તવ્યપરાણયતા મળ્યાં હશે. તમારી પાસેથી બૃહત જીવનરસોનો પરિચય અને અમુક અંશે લગન.’ ... ‘જે કંઈ કરવાનું આવ્યું તે પૂરા દિલ, ખંત અને ખાસ તો રચનાત્મક સર્જનાત્મક ઉત્સાહથી કર્યો ગયો. અને મારું કામ એકંદરે ઉત્કૃષ્ટ ગણાયું એમાં યુનીભાઈએ મૂકેલાં બીજ અને તમારી માવજતની અસર વર્તાય.’ અનિલભાઈનું આગવાપણું તેમના આ નિવેદનમાં છે : ‘કંઈ કેટલોય વહીવટ કર્યો, વિકાસના સુધારણાના વહીવટકર્તા તરીકે નામ પણ કમાયો, પરંતુ એ બધા સાથે તમારી પાસેથી મળેલા રસ—માણસમાં, વિચારમાં, શબ્દમાં — કદી મોળા ન પડ્યા. હજુયે કોઈ નવીન વ્યક્તિની છટા જોઈ તો વારી જાઉં. વહીવટ વિસારી જાઉં. એવું જ નવીન વિચાર કે રૂઢ શબ્દપ્રયોગનું, આ ત્રણે મારા રચનાવિષય બની ગયા.’

છેક ૧૯૬૨માં મનુભાઈ લખે છે: ‘તારી જોડેનો સ્નેહસંબંધ નિર્વ્યાજ મૂડી સમો માન્યો છે. ને મને એમાંથી આનંદ અને પ્રકાશ બંને મળ્યા છે.... કેટલાક પ્રશ્નો મને આપણી વાતોમાંથી વધારે સમજાયા છે એમ કહું તો એ અતિશયોક્તિ નથી. આપણે સહપ્રવાસી છીએ તેમ મેં માન્યું છે.’

અંગત પત્રો નિર્ભર અને પારદર્શક હોઈ શકે છે. એમાંથી લખનારની આત્મશ્રી અને વિચારક્ષિતિજો પ્રગટતી હોય છે. દર્શકમાં પ્રબળ સિસૃક્ષા હતી, સાથે જ અનેક વિષયોમાં તેમની પ્રજ્ઞાનો પ્રસન્ન વિહાર હતો. તેઓ પારખતા હતા કે જીવનની સમગ્રતાને પામવામાં બંનેને ઉત્કટ રસ હતો. બંનેની સંવેદનશીલતા અને નિસ્બત એવી અસાધારણ હતી કે જાહેર ઘટના, વિચાર કે વિવાદ વખતે તેઓ પ્રતિભાવ પ્રગટ કરે જ. અને પ્રતિભાવ નિર્ભીક રીતે પ્રગટ કરે એવી બંનેની મનોરચના હતી. એટલે વિચારો લેખરૂપે મૂક્યા તેમ પત્રરૂપે પણ મુકાયા છે. પ્રત્યક્ષ મળ્યા વિના, વિચારવિનિમય કર્યા વિના જેમને ચેન ન પડે એવા આ બંને સ્નેહીજનો

હતા. વિચારયાત્રામાં બંને મુક્ત અને નિજગતિ હતા. દર્શકનો સ્નેહ અનિલભાઈની ચિંતનગતિથી પ્રસન્ન થતો અને અનિલભાઈનો આદર દર્શકના સ્નેહાભિષેકથી બળવત્તર બનતો.

દર્શક અને અનિલભાઈના સંબંધનું ઊંડાણ અને નિકટતા એવાં કે ચિંતનના ક્ષેત્રમાં એકસાથે ઊડતા બે હંસ જેવા લાગે. બંને સ્વતંત્ર બુદ્ધિના હિમાયતી, પ્રત્યક્ષ ક્ષેત્રમાં રમમાણ રહેવાની નિષ્ઠાવાળા અને જીવનના સંદર્ભોને મૌલિક રીતે સમજવા-પામવા માટે નિરંતર સ્વાધ્યાયરત. બંને સ્વરાજના સૈનિકો અને પછીથી સ્વરાજને સાચા અર્થમાં સુરાજ્યમાં પલટવાની ઝંખનાવાળા. એ માટે અંતઘડી સુધી વણથાક પુરુષાર્થ કરનારા. બંનેનાં ચિંતન, સ્વભાવ, જીવનકાર્ય અને મિશનને દર્શકે જ એક પત્ર (૧૫-૮-૬૨)માં પ્રગટ કર્યાં છે.

‘તારું અને મારું એક સત્ય સમાન છે. આપણે પશ્ચિમના ઉત્તમ અંશોના એટલા બધા પ્રેમી છીએ કે કોઈ વાર મને એમ થાય છે કે હું પૌર્વાત્ય ઓછો છું. વસ્તુતઃ આપણે નથી પૌર્વાત્ય કે નથી પાશ્ચાત્ય. બૌદ્ધિક સ્તરે આપણે સ્વાધીન જીવો છીએ.’

આ પત્રવ્યવહારમાં સાહિત્યસ્વરૂપ અને કૃતિઓ, અર્થશાસ્ત્ર, સમાજકારણ, તંત્ર, રાજકીય બનાવો, દેશની ગતિવિધિ, સંસ્થા-સંચાલન, કર્મ અને વિચારનો સંબંધ, વ્યક્તિસંદર્ભો, વ્યક્તિગત ઘટનાઓ, દાંપત્યજીવન વગેરે વિશે નિસંકોચ રીતે વિચારો વ્યક્ત થયા છે. બંને વિચારની ભૂમિકાએ ઉદાર અને ખુલ્લા છે. પરસ્પરની કદર છે એમ જ આડપડદો રાખ્યા વિના અસંમત થઈ શકે છે. પત્રાચારની એક મહત્ત્વની ખૂબી તે અંગતતા. જાણે બે નિકટજનો પરસ્પર નિરાંતજીવે બનાવો, વિગતો, વ્યક્તિસંબંધો અંગે સલાહ, અભિપ્રાય, શુભેચ્છા અને અપેક્ષાઓ વ્યક્ત કરે છે. પતિ-પત્ની વચ્ચે પણ ઘણી વાર દુર્લભ એવી આ સ્નેહાદરની સંબંધભાત છે. એમાં ઉચ્ચ અને સાચા જીવનની અભિલાષા છે અને એની ગુણાત્મકતા પરસ્પર પોષક છે.

બંને સાહિત્ય અને અન્ય વિષયોને કઈ દૃષ્ટિથી જુએ છે તે આ પત્રોમાં વારંવાર પ્રગટ થયું છે. બંનેનો રસ સમાન છે : લોકો વિચારતા, સમજતા અને નિર્ણાયક બનતા કેમ થાય એમાં. બંને મિજાજથી સ્વતંત્ર, કાર્યગતિમાં પણ ઘણો ફરક છે અને બંનેની જીવનગતિ વિશિષ્ટ છે છતાં તેઓ ખૂબ નિકટ રહ્યા છે. તેમાં સાહિત્યે મોટો ભાગ ભજવ્યો છે એમ દેખાય છે. દર્શકની ‘દીપનિર્વાણ’ નવલકથાના લેખનનો ગાળો એ તેમના પરિચયનો પ્રારંભ છે. દર્શકના સહવાસે સહજપણે ટાગોર અને શરદબાબુ અનિલભાઈનાં રસકેન્દ્રો બન્યાં. એની કેવી પ્રગાઢ અસર પડી તે તેમણે નોંધ્યું છે : મારી પ્રકૃતિ, કાર્યપદ્ધતિ ઘડવામાં અનેક પરિબળોએ ભાગ ભજવ્યો છે. તેમાંનું એક ‘ઘરે બાહિરે’ છે. સંભવ છે કે એ પહેલાં પણ મારા મનનું બંધારણ ઘડાતું આવતું હતું. તેની સાથે એ સુસંગત હતું.’ (૧૧-૨-૮૩).

ઘડતર અને કાર્યના મેળમાં, સામૂહિક વિકાસની જે પદ્ધતિ નિપજાવી તેમાં 'ઘરે બાહિરે', 'ચતુરંગ'નો ફાળો છે. નિખિલ-શ્રીવિલાસ અનિલભાઈના મોડલ બન્યા છે. સાથે જ ઝેર તો પીધાં, સોક્રેટિસ, કુરુક્ષેત્ર, વસ્ત્રાવરણ, ગીતા, રામાયણ, મહાભારત, રાજ્યરંગ વગેરે એમના આસ્વાદ અને પ્રતિભાવનાં નિમિત્તો બન્યાં છે. ૨૭-૧૦-૮૮ના પત્રમાં અનિલભાઈ નોંધે છે: 'શહેરમાં ઊછરેલા છતાં ગ્રામવિકાસના કામમાં જે કાંઈ સફળતા મળી તેમાં સાહિત્યવાંચન, ખાસ કરીને શરદચંદ્ર, રવીન્દ્રનાથ અને મેઘાણીના સાહિત્યની અસરે સારો ભાગ ભજવ્યો હશે તેવો મારો ખ્યાલ રહ્યો છે.' મનુભાઈ માટે ૨-૨-૨૦૦૦ના પત્રમાં લખે છે: 'આવા મોટા સર્જક-ચિંતકનો મને આટલો સ્નેહ આટલા લાંબા વખત સુધી મળ્યા કર્યો તે કેવું સદ્ભાગ્ય!' એટલે જ મનુભાઈ નવા વર્ષે તેમના સંબંધને આ રીતે વ્યક્ત કરે છે (૨૧-૧૦-૮૮): 'આપણો સંબંધ ઇતિહાસ, રાજકારણ, શિક્ષણ, સમાજસેવા, કેટલાય વિશાળ વિસ્તારે પથરાયેલો છે કે એવો સંબંધ ભાગ્યે જ હોય —ને તે પણ માત્ર બૌદ્ધિક નહીં, ભાવસભર. એટલે આ નવા વર્ષે ઘણી વાતો યાદ આવે જ. તને હંમેશાં યશ મળશે તેમ મારા આશીર્વાદ છે.'

આવા પત્રોની ઉપયુક્તતા અને આવકાર્યતા તેના લખનારની વિશાળ દષ્ટિ અને લોકકલ્યાણના ચિંતનમાં હોય છે. મનુભાઈ અને અનિલભાઈ બેચાર લીટીનો પત્ર લખે, જન્મદિવસ કે નૂતનવર્ષની શુભેચ્છા લખે કે વિગતભર્યો પત્ર (વિચાર, ઘટના, કૃતિ કે લોકકલ્યાણની વાત વિશે) લખે પણ તેમાંનો વિચાર-સ્ફુલિંગ વાચકને સ્પર્શી જાય છે. એ પત્ર લખાયો હોય ત્યારે ભલે અંગત ભાવ-પ્રતિભાવરૂપે હોય, પરંતુ એનું ચિંતન વાચકને વિચારણીય લાગે છે. પત્રલેખકના સંવિતને સમજવામાં આ પત્રો આધારરૂપ બને છે.

આ પત્રોની લાક્ષણિકતા એ છે કે એના લખનારા બંને પ્રાણ છે. આર્થિક સફળતા અંગે (બ્રષ્ટ રાજકારણીઓ અને અમલદારોનાં વધુ પડતાં નિયંત્રણો છતાં) અનિલભાઈ આવા ઉપાયો સૂચવે છે :

(ક) લોકોની નિજની શક્તિ, સમજ અને આવડતનો શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ, (ખ) તેને તકનીકી ટેકો, (ગ) પ્રયોગો કરવામાં સહાય, (ઘ) વ્યાપ માટે કેવળ લોનની સગવડ, (પ) સરકારી સહાય-સબસિડી નિશ્ચિત ગાળામાં બંધ થાય એવું જ સહાયની યોજનાનું સ્વરૂપ, (છ) પ્રયોગો માત્ર ઉત્પાદનને લગતા નહીં, તંત્રના સ્વરૂપ વિશે, બજારને ધ્યાનમાં રાખી Scale વિશે વગેરે. કસોટી સરકારી સહાયથી મુક્તિ — એટલે યોજનાની સફળતા. આ વિશે આપણે મળીએ ત્યારે વિચારીએ. આ વિશે એક રાષ્ટ્રીય કક્ષાનું સંમેલન યોજવાની જરૂર છે. (ચીનના પ્રવાસ દરમિયાન, તા. ૨-૧૦-૧૯૮૪).

પ્રમાણી શકાશે કે બંને કઈ વ્યાપક કક્ષાએથી અને મૂલગામી રીતે રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નોના ઉકેલો વિચારે છે. અનિલભાઈના સમાજવાદ પ્રત્યેના આકર્ષણનો ભંગ કેમ

થયો, એમાં સાહિત્યકૃતિઓએ કેવો ફાળો આપ્યો એ તેઓ કેવા જાગ્રત ચિંતક હતા તે દર્શાવે છે. તો દર્શક કેટલી મુક્ત રીતે દેશ-દુનિયાના પ્રશ્નોને તપાસતા-મૂલવતા હતા, તેનાં બે ઉદાહરણો પૂરતાં થશે :

મારે મન લોહીભીના વર્ગવિગ્રહ દ્વારા સામ્યવાદ લાવવાને બદલે મત-પદ્ધતિ દ્વારા સમાજવાદ લાવવાનો મજૂરપક્ષનો ધીમો પ્રયોગ અહિંસાનો જ પ્રયોગ છે.’ (તા. ૧૮-૬-૧૯૪૬).

‘તું મને ગાંધીવાદી કહે છે — પણ અત્યારે હું તેવો નથી. ને વિચારણામાં હું એમાંનું બધું ગળે ઉતારી શકતો નથી. દરેક વાદનાં ત્રણ અંગો હોય છે. એક એનું તત્ત્વજ્ઞાન, બીજું એની કાર્યપદ્ધતિ (Method) ને ત્રીજું એનો તાત્કાલિક ને ભાવિ કાર્યક્રમ. હું ગાંધીવિચારણાનાં પહેલાં બે અંગો સ્વીકારું છું. ને ત્રીજા વિશે હું Cristical રહેવા માગું છું. કારણ કે એ સ્થળ-કાળ પ્રમાણે થોડું જુદું રૂપ ધરી શકે છે; ધરવું જોઈએ.....’ વિકેન્દ્રીકરણને નામે હું મધ્યયુગી સંકુચિતતા લાવવા માગતો નથી. એ પ્રત્યાઘાતી છે. ઘણા ગાંધીયનો અજ્ઞાતપણે એ તરફ જઈ રહ્યા છે.’ દર્શકનો દર્શનવ્યાપ કેટલો વિશાળ છે, જીવન વિશેની શ્રદ્ધા કેવી અમીટ છે, જીવન વિશેની સમજ કેટલી સ્પષ્ટ છે તેના પરિચાયક આ પત્રો છે.

મનુભાઈ અને અનિલભાઈ બુદ્ધિથી અર્થશાસ્ત્ર અને સમાજકારણના અભ્યાસી છે અને હૃદયથી સાહિત્યના રસપિપાસુ છે. એથી બંને વારંવાર સાહિત્યની વાત કરે છે અને તેનું મંથન કરે છે. બંનેના સંબંધની આંતરિક ઉત્કટતા અને નિરામયતા અનેક વખત ગૈરસમજ થતી અટકાવે છે.

શું નથી લખી શકાયું, શું નથી થઈ શક્યું, દર્શક લેખન માટે કેવી ગંભીર તૈયારી કરતા હતા, પ્રવૃત્તિની અસરો (પ્રવૃત્તિની વિશ્વમન પર શી અસર પડશે તે વિશે બેદરકાર રહી શકાય નહીં. — દર્શક), અનિલભાઈની અભ્યાસનિષ્ઠા, સાથીઓને તૈયાર કરવાની તેમની વ્યાપક દૃષ્ટિ, બંનેએ લખેલાં કાવ્યો વગેરે પણ ખૂબ રસપ્રદ છે.

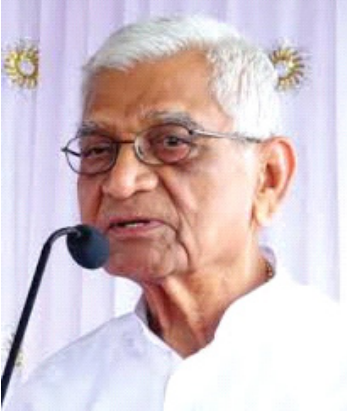
નોંધપાત્ર વિચારકો, સર્જકો અને નવરચનાના વાહકોના પત્રચિંતનમાં એમના કાળનો સમાજ અને ઇતિહાસ સચવાયેલા હોય છે. રાષ્ટ્રની ગતિવિધિના ઇશારા તેમાંથી મળતા હોય છે. તેમનાં પુરુષાર્થ અને પરિણામો સૂચિત થતાં હોય છે. દેશકાળની સીમાથી ઉપર ઊઠીને થયેલું તેમનું ચિંતન નવી દિશા ઉઘાડવામાં ખપ લાગી શકે છે. માટે આવો પત્રવ્યવહાર સંગ્રહાવો જોઈએ, પછીની પેઢી સુધી પહોંચવો જોઈએ. ‘બે પ્રાજ્ઞનો સંવાદ’ એમાં નોંધપાત્ર ઉમેરણ બની રહેશે એવો વિશ્વાસ છે.

અને છેલ્લે.....

સાહિત્ય, શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિના પ્રાયોજકો

ભરત મહેતા

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પાસે જે વિશાળ હોલ છે, જેનું નામ છે રા. વિ. પાઠક સભાગૃહ. આ સભાગૃહના માટે મોટું દાન મુંબઈના શેરીફ મોહનભાઈ ઈશ્વરભાઈ પટેલનું હતું અને યથાશક્તિ ઉપરાંત થોડું દાન હીરાબહેન પાઠકે આપેલું. બેઉની રકમમાં ઘણો મોટો તફાવત હતો. સ્વાભાવિકપણે હોલનું નામ મોહનભાઈ ઈશ્વરભાઈ પટેલ સભાગૃહ આપવું પડે પરંતુ મોહનભાઈએ એની ના પાડેલી. સભાગૃહનું નામ રા. વિ. પાઠક સભાગૃહ

અપાયું. સભાગૃહના નામકરણ સમારંભમાં પોતે ના કેમ પાડી તે વિશે મોહનભાઈએ હળવી રમૂજ કરેલી.

મોહન ઈશ્વરભાઈ પટેલ એક ઉદ્યોગપતિ, યુવાવયે અભિનય કરેલો. ચહેરો પણ ફિલ્મ કલાકાર દિલીપકુમાર જેવો. તેથી ઘણી વાર એ મોટરગાડીમાં જતા હોય અને ટોળું ભેગું થઈ જાય- દિલીપ સા'બ આયે, દિલીપ સા'બ આયે કરતું. બારીનો કાચ ખોલાવીને જંપે. જ્યારે મોહનભાઈને એ ટોળું જુએ ત્યારે બોલે - 'અરે યાર, એ તો કોઈ ફાલતુ હૈ, દિલીપ સા'બ નહીં હૈ. મોહનભાઈએ કહ્યું કે દાન ભલે મારું મોટું હોય પણ નામ તો પાઠકસાહેબનું જ હોય! સાહિત્યની દુનિયામાં હું પેલું ટોળું કહેતું હતું એમ ફાલતુ જ છું' મોહનભાઈની આ ઉદારતા બતાવે છે કે એમનું દાન નહીં, મન પણ મોટું છે. વર્ષો સુધી પ્રત્યેક 26મી જાન્યુઆરીએ તેઓ ભારતના 60 વૈજ્ઞાનિકોનું સન્માન કરતા રહ્યા.

જ્યારે આજે અવળીગંગા જોવા મળે છે. બંગાળમાં જગદીશચંદ્ર બોઝ, સાયન્સ કોલેજનો ભાર બિરલાજીએ ઊપાડી લીધો'તો નામ બિરલા સાયન્સ કોલેજ અપાયું! જગદીશચંદ્ર બોઝ નીકળી ગયું! ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી બની ત્યારે સમગ્ર અર્થ નિરમા કંપનીવાળા કરસનભાઈ આપવા તૈયાર હતા પરંતુ નામ

નિરમા યુનિવર્સિટીની માંગ કરેલી જે ન સ્વીકારાઈ અને સરકારે ગરિમાપૂર્ણ રીતે એનું નામ હેમચંદ્રાચાર્યજી સાથે જ જોડવું! હેમચંદ્રાચાર્ય સાથે નામ જોડાયા પછી પણ આજ લગી ત્યાં ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યભવન હજુ નથી! શ્રી કુલીનચંદ્ર યાજ્ઞિક અને શ્રી બળવંત જાની જેવા સાહિત્યકારો કુલપતિ બન્યા છતાં આ કામ ન થયું તે ન જ થયું. માતૃભાષાના મહિમાનો યુગ છે તો હવે થઈ જશે. વીર નર્મદ દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ પણ ગુજરાતી ભાષાભવન માટે બહુ લાંબી પ્રતીક્ષા કરવી પડેલી. જોકે શ્રી દક્ષેશ ઠાકર કુલપતિશ્રી બન્યા ત્યારે એ કામને અગ્રતા આપી પૂરું કર્યું. અલબત્ત પછીથી કરસનભાઈએ નિરમા યુનિવર્સિટી સરસ બનાવી, નર્મદાકાંઠે ડોંગરેજીના માલસરમાં વૃદ્ધાશ્રમ સરસ ચલાવે છે.

કહેવાનો અર્થ એ છે કે સાહિત્ય, શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિના પ્રયોજકોમાં મોહનભાઈ સરીખો વિવેક જરૂરી છે. મને યાદ છે એક વાર આપણા યુવા અધ્યાપક તીર્થકર રોહિડયા મને મળ્યા અને કહ્યું કે મેં ચરોતરના પાટીદારો વિશે લોકસાહિત્ય, ચારણી સાહિત્ય અને અન્યત્રથી સામગ્રી મેળવીને એક દળદાર ગ્રંથ તૈયાર કર્યો છે પણ કોઈ ખાનગી પ્રકાશક પ્રગટ કરવા તૈયાર નથી અને હું ખર્ચને પહોંચી વળું તેમ નથી. મેં મોહનભાઈને વાત કરી. એમણે એ ગ્રંથ પ્રગટ જ ન કર્યો, એનો ઉત્તરસંડામાં ઉત્સવ કર્યો. લેખકનું બહુમાન કર્યું અને મોટી સંખ્યામાં નકલો છાપી હતી. ગુજરાતની મહાજન પરંપરા આ છે. નામ સંતાડવું, માનવીની ભવાઈનું પેલું દશ્ય યાદા'વે

જેમાં દેગડિયાના વતની સુંદરજી શેઠ દુકાળિયા લોક માટે સદાવ્રત ખોલે છે. કાળુને માંગતા શરમ આવે છે અને એ હારબંધ ઊભેલા લોકમાંથી નીકળી જાય છે. કાળુ કશું જ બોલતો નથી છતાં શેઠ સમજી જાય છે. એ કહે છે – ‘હું જાણું છું જુવાન, કે તને તારાં જ ધાન માટે હાથ ધરતાં શરમ આવે છે. પણ અમનેય આ સદાવ્રત ખોલતાં એટલી જ શરમ આવે છે! સમસ્ત પૃથ્વીનું પાલન કરનારને અમે તે ક્યાં સુધી પાળવાના છીએ! આ તો, મેઘરાજાને પાણી પોંચાડવા જેવી વાત છે!’ (માનવીની ભવાઈ પૃ. 380)

બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓ ખગઈજ પણ ઘણી વાર સાહિત્ય પુરસ્કાર માટે આગળ આવતી હોય છે પરન્તુ ત્યાં આ વિવેક જળવાતો નથી. એ સ્વતંત્ર રીતે કોઈ પુરસ્કાર આપે એ જુદી વાત છે પરન્તુ કેન્દ્રીય સાહિત્ય અકાદેમી દ્વારા પુરસ્કાર આપે ત્યારે એમાં કંપનીનું નામ જોડવું સારી વાત ન ગણાય. સેમસંગ કંપનીના સહયોગથી ‘ટાગોર પુરસ્કાર’ કેન્દ્રીય સાહિત્ય અકાદેમી દ્વારા અપાય છે. કેન્દ્રીય સાહિત્ય અકાદેમી અને ટાગોર બેઉ એટલાં મોટાં નામ છે કે એને સેમસંગની મદદની જરૂર ખરી? કોર્પોરેટ કંપનીઓને સાહિત્ય અકાદેમીનો મંચ આપી દેવો યોગ્ય નથી. સાહિત્ય એ કોઈ ક્રિકેટ મેચ નથી. સરકારી સાહિત્યસંસ્થાનું બજેટ

એટલું પાંગળું ન હોવું જોઈએ કે ખાનગી કંપનીની ટેકણલાકડીની જરૂર પડે.

કોર્પોરેટ કંપનીઓની ઝાકમઝોળ એવી હોય છે કે જ્યાં કેવળ અંજાઈ જવાનું જ હોય છે. સાહિત્ય ઉત્સવોના કંપની કાર્યક્રમોમાં બેઠકોનાં નામ સુધ્યાં ચબરાકીથી ભર્યાં હોય છે. અંગ્રેજીમાં જ વાત કરવી એ ગૌરવ મનાતું હોય છે. લેખકોનું મેટામોર્ફોસિસ ફિલ્મી કલાકારોમાં કરાતું હોય છે. આવા ઉત્સવોને પાછી સરકાર ડોંશે ડોંશે બહુ જ મોટું આર્થિક અનુદાન આપે છે જ્યારે જ્યાં સાચોસાચ જરૂર છે ત્યાં કોથળી ઢીલી કરાતી જ નથી! ઘરનાં છોકરાં ઘંટી ચાટે ને પડોશીને આટો જેવો ઘાટ હોય છે.

નવલકથાકાર અમિતાભ ઘોષે એના બ્લોગમાં આવા સાહિત્ય મેળાવડાઓને તમાશા ગણાવ્યા હતા. લેખન નિતાંત ખાનગી પણ એવી માસૂમ બાબત છે કે આવી ભજવણીમાં એનું હાર્દ જળવાઈ જ ન શકે. ઘોષ કેટલા સાચા, કેટલા ખોટા એ પ્રશ્ન બાજુ પર મૂકીએ તોપણ એક વાત તો ઊડીને આંખે વળગે જ છે કે આવા પ્રયોજકોએ સાહિત્યને એક કોમોડિટી(પણ્ય સામગ્રી) નહીં તો, કોમોડિટીની પ્રક્રિયા માટે સહાયક બનાવી દીધું છે. સાહિત્ય સંમેલનો એક સાંસ્કૃતિક ઘટના હતા, આજના આ કોર્પોરેટ સંમેલનો સાંસ્કૃતિક (ઉદ્યોગ) સંઘટના છે.

તેથી સાહિત્ય અને સાહિત્યકાર બજારુ બની જવાનો ભય ઊભો થાય છે. સાહિત્યના બજારમાં જેમને રસ હોય એમને માટે આવાં સંમેલનો ઉપયોગી નીવડે છે. દલીલ એવી થાય છે કે આજે બધું જ બજાર બની ગયું છે તો આપણે એનો છોછ ન રાખવો. સાહિત્ય વાંચવા, લખવાના બદલે જોવા-અનુભવવાની ચીજ આવા મેળાવડામાં બને છે તેમ એક અભ્યાસી એન્ડ્રુ ગોલ્ડસ્ટોન કહે છે. સાહિત્ય પણ અન્ય બાબતની જેમ મેનેજરો માટે એક ઇવેન્ટ છે. આ ઇવેન્ટ મેનેજરો તમને સાહિત્યના આનંદ સમેત આર્થિક પ્રયોજનને પણ સિદ્ધ કરી આપે છે. આ ઇવેન્ટ મેનેજરોને સર્જકોની એષણા, વિપ્લાની બરાબર ખબર હોય છે તો બીજી તરફ સરેરાશ વાચકોની નાડીનો ધબકાર એ જાણતો હોય છે. અરસપરસના થાબડભાણાંથી ઘણાંનાં ભાણાં સચવાઈ રહે છે. આ ભાણાંની કે ખાણાંની ખાસ વિશેષતા એ હોય છે કે ગોળ, ખોળનો ભેદભાવ ટાળી દેવામાં આવે છે. આ ઇવેન્ટ મેનેજરો સિંહ કે સિંહણ જેવા સર્જક/ કૃતિને તો શિયાળ નથી બનાવી શકતા, પણ શિયાળને સિંહ બનાવવાની ગેરંટી આપે છે. ગુજરાતી સાહિત્યના મેળાવડાનું નામ પણ અંગ્રેજીમાં હોય છે ગુજરાતી લિટરેચર ફેસ્ટિવલ GLF! બે દિવસ પૂર્વે જ વડોદરામાં વડોદરા લિટરેચર ફેસ્ટિવલ પૂરો થયો જેમાં બધું જ હતું સિવાય કે ગુજરાતી સાહિત્ય! હજુય શું શા પૈસા ચાર જ ?

વર્તમાન વિશેષતા

સહદય કાર્યક્રમ આયોજકો – સાહિત્યરસિકો – નવા રંગેરૂપે સાદર
હાજર છે

રા. વિ. પાઠક સભાગૃહ

ઈ.સ. ૧૯૮૦-૮૧થી આજ સુધીમાં રા. વિ. પાઠક સભાગૃહ અનેક સાંસ્કૃતિક-સાહિત્યિક-કળાકીય-સામાજિક-શિષ્ટ કાર્યક્રમોનો સાક્ષી રહ્યો છે. ગુજરાતના સહદય સાહિત્યકારો-શ્રેષ્ઠીઓએ આપેલ અનુદાનથી સર્જાયેલ આ સભાગૃહ સમયની સાથે નવાં કલેવર ધારણ કરે તેવી અનિવાર્યતા ઘણા સમયથી અનુભવાતી હતી. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ટ્રસ્ટી અને પરિષદને વખતોવખત આર્થિક સહાય કરનારા આદરણીય શ્રી મધુકરભાઈ પારેખના કાને સહેજ વાત નાખી. તેઓએ આ બાબતે ત્વરિત નિર્ણય લઈને રૂપિયા ૪૦ લાખનું મોટું દાન આપ્યું. પરિષદના ટ્રસ્ટી અને જાણીતા સ્થપતિ શ્રી પાવન બકેરીના સંચાલન અને દેખરેખ હેઠળ રા. વિ. પાઠક સભાગૃહ નવા રંગ-રૂપ ધારણ કરી ચૂકેલ છે અને વિવિધ કાર્યક્રમો ઉત્તમ રીતે કરી શકાય તેવી વ્યવસ્થા અમે સર્જી શક્યા છીએ અને હજુ પણ તેને વધુ અદ્યતન સંસાધનોથી સજ્જ કરવાનો અમારો સંકલ્પ છે.

તો, સાબરમતી નદીના કિનારે આવેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું રા. વિ. પાઠક સભાગૃહ ગુજરાતના ઉત્તમ કાર્યક્રમ આયોજકોને નિમંત્રે છે બહુ જ ઓછા દરે ઉત્તમ કાર્યક્રમો યોજી શકાય તેવી ભૂમિકા સાથે...

સમીર ભટ્ટ
મહામંત્રી

પરિષદવૃત્ત

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા વિશ્વ માતૃભાષા દિવસની વિશિષ્ટ ઉજવણી

૨૧ મી ફેબ્રુઆરીએ વિશ્વ માતૃભાષા દિવસ નિમિત્તે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ગુજરાતની ૧૭૬ જેટલી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સુધી પહોંચી. આ ખાસ દિવસની ઉજવણી માટે પરિષદની મધ્યસ્થ સમિતિની યુવાસભ્ય હાર્દી ભટ્ટની તકનીકી સૂઝથી, મહામંત્રી સમીર ભટ્ટે એક દશ્ય-શ્રાવ્ય પ્રસ્તુતિ તૈયાર કરી જેમાં પરિષદપ્રમુખ હર્ષદ ત્રિવેદીનો આવકાર, નિધિ ધોળકિયા અને અમર ભટ્ટના કંઠે ગીત, વક્તાઓ નેહલ ગઢવી અને જય વસાવડાનાં માતૃભાષા અંગેનાં મંતવ્યો, કવિ માધવ રામાનુજ અને યોગેશ જોશીનો કાવ્યપાઠ જેવી પ્રસ્તુતિઓ થઈ. સમાંતરે સમીર ભટ્ટે પરિષદ ભવનના વિભાગોનો પરિચય પણ વિદ્યાર્થીઓને કરાવ્યો.

આ પ્રસ્તુતિ સુરતથી માંડીને મુંબઈ, વડોદરા, કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને તાપી તથા ડાંગ જિલ્લાની અંતરિયાળ કોલેજો; કાછલ, બોરખડી, વાંસદા, માંડવી સુધીની શાળા-કોલેજોમાં વિદ્યાર્થીઓએ જોઈ. આ અનોખા પ્રયોગથી પરિષદ અને ગુજરાતી ભાષાનો વિશિષ્ટ રીતે મહિમા થયો.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી વિકાસમંત્રી સંધ્યા ભટ્ટ આ વિશિષ્ટ ઉજવણી માટે પ્રસ્તુતિ કરનાર કવિઓ, સંગીતઆરાધકો, યુવા વક્તાઓ, કટારલેખક મિત્રો, વિવિધ સંસ્થાઓના આચાર્યો, અધ્યાપકો અને શિક્ષકોનો આભાર માને છે અને પરિષદ સાથે સંલગ્ન રહીને વિવિધ કાર્યક્રમો માટે તેમજ પરિષદ ભવનની મુલાકાત માટે સાદર નિમંત્રણ પાઠવે છે.

— સંધ્યા ભટ્ટ
(વિકાસમંત્રી)

સંશોધકોને નિમંત્રણ : ' સારા લોહા ઉસકા, અપની કેવલ ધાર '

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં સ્વાધ્યાયપીઠ અંતર્ગત એકાધિક સંશોધન-પ્રકલ્પો માટેનું આયોજન થયું છે. જેમાં સંશોધન-વિવેચન તાલીમ શિબિર આગામી સમયમાં યોજાશે. જેનો ઉદ્દેશ વર્તમાન અભ્યાસીઓને સઘન તાલીમ આપી તેમનું વિદ્યાતેજ વધારવાનો અને અધ્યાપકમિત્રો તેમજ સાહિત્યસજ્જ અને સાહિત્યિક સમજ ધરાવતા પુખ્ત/યુવા સંશોધકો પાસેથી ઉત્તમ લેખ અથવા સંશોધનઆલેખ મેળવવાનો છે.

પદ્ધતિ : સાહિત્યના અત્યારે જે ઉત્તમ વિચારકો, વિવેચકો જેમને પોતાના વિષયની ઊંડી સમજ છે અને જેઓ અન્યને શીખવવા તૈયાર છે તેવા ૫ થી ૬

પ્રજ્ઞાશીલ ગુજરાતી સાહિત્યના અધ્યાપકો/વિચારકોને વિનંતી કરવી. તેમના હાથ નીચે તેઓ પ થી ૬ પુખ્ત/યુવાની ટીમ બે દિવસ સુધી જે-તે સાહિત્યસ્વરૂપ/વિવેચન વિશે શીખે. એવા પ/૬ ગ્રૂપ હોય અને પ/૬ અધ્યક્ષ હેઠળ બીજા પ/૬ પુખ્ત/યુવા એવા સંશોધકો કેળવણી મેળવે અને ત્યારબાદ ઊંચી ૪ મહિનામાં (વધુમાં વધુ ૬) પોતાનું એક ઉત્તમ પેપર તૈયાર કરીને પરિષદમાં સબમિટ કરે, તે પૂર્વે તે પોતાના અધ્યક્ષ/મેન્ટર/ગુરુ સાથે ચર્ચા કરતા રહે અને પોતાના કામને યોગ્ય આકાર આપે. આવા ૩૦ જેટલા સંશોધન/વિવેચનના ઉત્તમ આલેખ તૈયાર થાય જેનું પ્રકાશન ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ કરશે.

જે સંશોધક મિત્રો આ બાબતે જોડાવા માંગતા હોય તેઓ પોતાના રસરુચિના ક્ષેત્રથી માહિતગાર કરતી અરજી પોતાના એક વિવેચન/સંશોધનલેખ સાથે પરિષદના મેઈલ gspamd123@gmail.com પર મોકલી આપે.

પરિષદના આ નવપ્રસ્થાનમાં અભ્યાસી મિત્રોનું સ્વાગત છે.

સેજલ શાહ
(સ્વાધ્યાયપીઠ મંત્રી)

ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિઓ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત ચીમનલાલ મંગલદાસ ગ્રંથાલયમાં આ મહિને પુસ્તકપ્રદર્શન, પુસ્તક સાથે સંવાદ જેવા અનેકવિધ કાર્યક્રમો થયા. 25-02-2024ના રોજ વર્ષ 2024-26ની કાર્યવાહક અને મધ્યસ્થ સમિતિની સર્વપ્રથમ બેઠકના વિશેષ પ્રસંગે ગ્રંથાલયમાં સભ્યોને લેમિનેટેડ લાઈબ્રેરી આઈ કાર્ડ આપવાની શરૂઆત કરવામાં આવી. બેઠક પૂર્વે મહામંત્રી દ્વારા પ્રેષિત કરાયેલા સંદેશને લીધે ગુ. સા. પરિષદની સંચાલન સમિતિ સાથે પહેલી વાર સંકળાયેલા મોટાભાગના માનનીય સભ્યોએ આ સેવાનો લાભ લેવામાં રસ દર્શાવ્યો હતો.

ગ્રંથાલયમાં એકાંકીનાં પસંદગીનાં પુસ્તકોનું પ્રદર્શન તા. 17-2-2024થી 24-2-2024 સુધી 11થી 6 દરમિયાન રાખવામાં આવ્યું હતું. પ્રદર્શન દરમિયાન ગ્રંથાલયમંત્રી પરીક્ષિત જોશી, પરિષદના મહામંત્રી સમીર ભટ્ટ, નટવરભાઈ પટેલ, રૂપાબહેન શેઠ, ચેતન શુક્લ, જયંત ડાંગોદરાએ પુસ્તકપ્રદર્શનની મુલાકાત લીધી હતી.

પ્રમુખશ્રીએ જાહેર કર્યા મુજબ 2024ના વર્ષમાં દર મહિનાની 17મી તારીખે ગ્રંથાલયમાં એક સાહિત્યસ્વરૂપને કેન્દ્રમાં રાખીને પુસ્તકપ્રદર્શન અને પુસ્તક સાથે સંવાદ કાર્યક્રમ યોજાશે.

પરીક્ષિત જોશી
(ગ્રંથાલય મંત્રી)

એક સાંજ અદમ ટંકારવીની કવિતા સાથે

ક. લા. સ્વાધ્યાય મંદિર અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત આપણો કવિતાવારસો અંતર્ગત તા.3-2-2024ના રોજ સાંજે 5-00 કલાકે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ગોવર્ધન સ્મૃતિમંદિરમાં પરિષદપ્રમુખ હર્ષદ ત્રિવેદીનાં અધ્યક્ષતામાં 'એક સાંજ અદમ ટંકારવીની કવિતા સાથે'નું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના મહામંત્રી સમીર ભટ્ટે કવિ અદમ ટંકારવીનો પરિચય કરાવ્યો હતો. અદમ ટંકારવીએ પોતાની કવિતાની સફરની વાત કરીને ગઝલોનું પઠન કર્યું હતું. તેમણે ઉપસ્થિત કાવ્યરસિકોને મજા કરાવી હતી.

ગુણાનુવાદ સભા : પ્રા. રમેશભાઈ બી. શાહ

તા. 11-2-2024ના રોજ ગુજરાત વિશ્વકોશ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગુજરાત વિદ્યાસભા, શ્રી હરિવલ્લભદાસ કોલેજ પરિવાર અને 'અભિદષ્ટિ'ના સંયુક્ત ઉપક્રમે પ્રા. રમેશભાઈ બી. શાહની ગુણાનુવાદ સભા વિશ્વકોશમાં સાંજે 5-00 કલાકે યોજાઈ હતી.

પ્રા. રમેશભાઈની ગુણાનુવાદ સભામાં નિમિષા શુક્લએ 'પારિભાષિક કોશ - અર્થશાસ્ત્ર' વિશે, ઉર્વીશ કોઠારીએ 'હિંદ સ્વરાજ સાંસ્કૃતિક સ્વરાજની ખોજ' વિશે, પાર્થ ત્રિવેદીએ 'બૌદ્ધિકોની ભૂમિકા અને બીજા લેખો' વિશે, હેમંતકુમાર શાહે 'અર્થ વાસ્તવ' વિશે, વિદ્યુત જોશીએ 'ગાંધીવાદી જીવનદર્શન અને અર્થવ્યવસ્થા' વિશે, અને પરિષદપ્રમુખ હર્ષદ ત્રિવેદી તથા રમેશભાઈના પુત્રો અમિતભાઈ અને ગૌરાંગભાઈએ વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં. સમગ્ર સભાનું સંચાલન સંજય ભાવેએ કર્યું હતું.

શ્રદ્ધાંજલિ સભા

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ઉપક્રમે તાજેતરમાં અવસાન પામેલા સાહિત્યકારોને શ્રદ્ધાંજલિ આપવા તા. 20-2-2024ના રોજ સાંજે 6-00 કલાકે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ગોવર્ધન સ્મૃતિમંદિરમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ હર્ષદ ત્રિવેદીની અધ્યક્ષતામાં એક શ્રદ્ધાંજલિ સભાનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. જેમાં રતિલાલ બોરીસાગરે 'નિર્મિશ ઠાકર'ને, મહેન્દ્ર જોશીએ 'સાહિલ (પ્રવીણ ચૌહાણ)'ને, મનીષ મહેતાએ 'દિલીપ ગોહિલને અને 'નીલેશ રૂપાપરા'ને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ હર્ષદ ત્રિવેદીએ શ્રદ્ધાંજલિ અર્પણ કરી હતી.

વ્યાખ્યાનમાળા

શરદ વકીલ 'તુફાન' વ્યાખ્યાનમાળા

તા. 17 ફેબ્રુઆરી 2024ના રોજ સુરત ખાતે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પરબ ❖ માર્ચ, 2024

અને નર્મદ સાહિત્ય સભાના સંયુક્ત ઉપક્રમે શરદ વકીલ 'તુફાન' વ્યાખ્યાનમાળાનું આયોજન થયું હતું. જેમાં ડો. હરીશ ઠક્કરે નવન દેસાઈનું ગઝલકર્મ પ્રસ્તુત કર્યું હતું અને યામિની વ્યાસે કાવ્યપ્રસ્તુતિ કરી હતી.

પાક્ષિકી

તા.10-2-2024ના રોજ સાંજે 5-00 વાગ્યે 'પાક્ષિકી' અંતર્ગત વાર્તાકાર જિગીષા પાઠકે પોતાની વાર્તા 'અરવ'નું પઠન કર્યું હતું. એ જ રીતે તા. 24-2-2024ના રોજ મનહર ઓઝાએ 'તાળાસુંદરી' વાર્તાનું પઠન કર્યું હતું. ઉપસ્થિત ક્ષોતાગણે ચર્ચામાં ભાગ લીધો હતો. કાર્યક્રમનું સંકલન શ્રી જયંત ડાંગોદરાએ કર્યું હતું.

બુધસભા

પરિષદમાં પ્રત્યેક બુધવારે સાંજે 7-00થી 8-00 દરમિયાન બુધસભાનું આયોજન થાય છે. અને પરંપરા મુજબ ઉપસ્થિત કવિઓની રચનાઓનું પઠન અને ચર્ચાઓ થાય છે.

સંકલન : સમીર ભટ્ટ

વાર્તા/નવલિકા

ક્ષણના ટહુકા : ગિરિમા ઘારેખાન, ૨૦૨૩, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૧૬+૧૨૦, રૂ. ૨૦૦

કવિતા/ગઝલ/હાઈકુ

ગઝલમંથન : જગતમિત્ર, ૨૦૨૩, લેખક પોતે, હસ્નાપુર, પો. ફલુ, તા. વિજાપુર, જિ. મહેસાણા, પૃ. ૪૮, રૂ. ૧૦૦ મયૂરપંખ : મયૂર અંજારિયા, ૨૦૨૩, પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ, પૃ. ૧૯૨, રૂ. ૨૫૦ (કાવ્યો-હાસ્યલેખ-લઘુકથા).
આવશે: કૃષ્ણ દવે, ૨૦૧૯, લે. પોતે, એ/૨૦, આદર્શનગર, નારાયણ બંગલો સામે, ઘુમા, અમદાવાદ, પૃ. ૯૪, રૂ. ૨૫૦ ફાસ્ટ ફૂડ (વ્યંગ કાવ્યસંગ્રહ) : કૃષ્ણ દવે, ૨૦૧૭, લે. પોતે, એ/૨૦, આદર્શનગર, નારાયણ બંગલો સામે, ઘુમા, અમદાવાદ-૫૮, પૃ. ૪૮, રૂ. ૧૮૦ વિસ્ફોટ : કૃષ્ણ દવે, ૨૦૧૯, લે. પોતે, એ/૨૦, આદર્શનગર, નારાયણ બંગલો સામે, ઘુમા, અમદાવાદ-૫૮, પૃ. ૪૩, રૂ. ૨૦૦
આંખમાં અકળ : અનિલ દવે 'અનુ' ૨૦૨૨, ડ્રીમ્સ પબ્લિકેશન, થાણે, મુંબઈ, ૧૪ + ૧૧૧, રૂ. ૧૬૫.

સાહિત્યવૃત્ત

અમદાવાદ વાર્તાવર્તુળની 16મી વાર્તાશિબિર

તા. 3 અને 4, ફેબ્રુઆરી 2024ના રોજ અમદાવાદ વાર્તાવર્તુળની 16મી શિબિર શ્રી ગુરુ ગોરખનાથ આશ્રમ, ભવનાથ તળેટી, જૂનાગઢમાં યોજાઈ હતી. તેમાં દીના પંડ્યા, હિમાલી મજમુદાર, જિગીષા પાઠક, નયના મહેતા, ઉર્વશી શાહ, ઊર્મિ પંડિત, મયૂર પટેલ, દિવ્યા જાદવ, મનહર ઓઝા અને અને પરામર્શક દીવાન ઠાકોરે પોતાની અપ્રગટ ને મૌલિક વાર્તાઓનું પઠન કર્યું હતું. સંયોજક મનહર ઓઝાએ શિબિરનું સંચાલન કર્યું હતું.

વિશ્વકોશમાં શ્રી નટવર ગાંધી અને પન્ના નાયકનો વાર્તાલાપ અને કાવ્યપ્રસ્તુતિ

ગુજરાત વિશ્વકોશના ડાયસ્પોરા કેન્દ્રના ઉપક્રમે તા. 17 જાન્યુઆરીને બુધવારે સાંજે 5-30 કલાકે વિશ્વકોશભવનમાં એક કાર્યક્રમ યોજવામાં આવ્યો હતો. શ્રી નટવર ગાંધીએ ‘ઊખડેલા આંબા – અમેરિકાનો ઇન્ડિયન ડાયસ્પોરા’ વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું. શ્રી પન્ના નાયકે ‘કાવ્યની કેડીએ’ વિષયના સંદર્ભમાં એમનાં કાવ્યો પ્રસ્તુત કર્યાં હતા.

‘ગુર્જરી ડાયજેસ્ટ’ના સંપાદક શ્રી કિશોર દેસાઈએ ‘ગુજરાતી ડાયસ્પોરા’ વિશે વાત કરી હતી.

‘ઓમ કોમ્યુનિકેશન’ અંતર્ગત

તા. 14-2-2024ના રોજ સાંજે 5-30 કલાકે, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ગોવર્ધન સ્મૃતિમંદિરમાં ઓમ કોમ્યુનિકેશન દ્વારા ‘શબ્દજયોતિ’ શીર્ષક હેઠળ શ્રી પ્રીતિ સેનગુપ્તાની સાહિત્યસફર અંતર્ગત પ્રીતિ સેનગુપ્તાએ પોતાનાં જીવન-કવન વિશે વક્તવ્ય આપ્યું.

તા. 25-2-2024ના રોજ સાંજે 5-30 કલાકે ‘પુસ્તક પરિચય’ કાર્યક્રમનું આયોજન કરવામાં આવ્યું. હોમરકૃત પુસ્તક ‘ધ ઇલિયડ’ વિશે શ્રી ભરત મહેતાએ અને વોલે સોયંકાકૃત પુસ્તક ‘ધ રોડ’ વિશે શ્રી ઋચ્યા બ્રહ્મભટ્ટે વક્તવ્ય આપ્યું હતું. બંને કાર્યક્રમનું સંચાલન મનીષ પાઠક ‘શ્વેત’એ કર્યું હતું.

સંકલન : ઇતુભાઈ કુરકુટીઆ

આ અંકના લેખકો

- ઇતુભાઈ કુરકુટીઆ : વ્યાખ્યાતા, ક. લા. સ્વાધ્યાય મંદિર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
- કાશ્યપી મહા : ૬, તપસ્વી જલારામ સોસાયટી, જ્ઞાનદા બસ સ્ટેન્ડ, જીવરાજ પાર્ક, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૧
- કિશોર બારોટ : અમરદીપ હેરિટેજ, કમલાનગર શાકમાર્કેટ પાસે, ન્યુ કારેલી બાગ, આજવા રોડ, વડોદરા-૧૯
- ચાર્વી ભટ્ટ : ૩૩, શાંતિદીપ સોસાયટી, સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, લેડિઝ હોસ્ટેલ શેરી, શરીદ ચોક, વલ્લભવિદ્યાનગર-૩૮૮૧૨૦
- જિજ્ઞા મહેતા : એ/૪૦૧, વાસુપૂજ્ય ટાવર, રામદેવનગર ક્રોસ રોડ, સેટેલાઇટ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
- દક્ષા પટેલ : ૭૮, નિહારિકા બંગલોઝ, હિમ્મતલાલ પાર્ક સામે, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
- દિનેશ કાનાણી : સી/૧૦૩, હરિદ્વાર હિલ્સ, સિલ્વર ગોલ્ડ રેસિડેન્સીની પાસે, નાના મવા રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫
- પીયૂષ ઠક્કર : ૧૦૩, યોગીસૃષ્ટિ એપાર્ટમેન્ટ, વહાણવટી માતાના મંદિર પાસે, ઓધવપુરા, ઈલોરા પાર્ક, વડોદરા-૩૯૦૦૨૩
- પીયૂષ વડનગરી ભરત મહેતા : અમતોલ દરવાજા, મુ. વડનગર, જિ. મહેસાણા-૩૮૪૩૫૫
: 'મન્દાર', બી/૯૭, યોગીનગર ટાઉનશીપ, રામાકાકાની દેરી પાસે, છાણી, વડોદરા-૩૯૧૭૪૦
- ભાવેશ ભટ્ટ : એચ/૫૦૩, સ્વામિનારાયણ કેસલ-૧, અર્જુન આશ્રમ પાછળ, ગ્રીનસીટી રોડ, નિર્ણયનગર, અમદાવાદ-૩૮૨૪૮૧
- મનસુખ સલ્વા : સી-૪૦૩, સૂરેલ એપાર્ટમેન્ટ, જજીસ બંગલો, આંબાવાડી પો.ઓ., દેવાશિષ સ્કૂલ સામે, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
- મહેન્દ્ર જોશી : કે-૪૦૪, સફલ પરિસર, સોબો સેન્ટર પાસે, એસ. પી. રિંગ રોડ, બોપલ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૮
- મુકેશ પુરોહિત : Eagle Residency, E-54, Nr. Govardhan Choke, 150" Feet Ring Road, Mavdi, Rajkot-360004
- રાજેન્દ્ર પાઠક : ૮૬, વાઘેશ્વરી સોસાયટી, વીઆઈપી રોડ, કારેલી બાગ, વડોદરા-૩૮૦૦૧૮
- વસંત એન. મહેતા : 'સરસ્વતીકૃપા' ભાગ્યોદય સોસાયટી, માનસરોવર રોડ, પાલનપુર-૩૮૫૦૦૧
- વિનોદ જોશી : ૪૦૭, કે. કે. નગર, ઘાટલોડિયા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૬૧
- સમીર ભટ્ટ : ઈ-૩૦૨, શ્રીનાથ હોમ્સ, સહજાનંદ સિટી પાસે, ગાંધીનગર-૩૮૨૪૨૧
- શરીફા વીજળીવાળા : બી/૪૦૨, વૈકુંઠ પાર્ક, એપાર્ટમેન્ટ, તાડવાડી, બેજનવાલા કોમ્પલેક્સ પાછળ, કોલવે રોડ, સુરત-૩૮૫૦૦૮
- શિરીષ પંચાલ : ૨૩૩, રાજલક્ષ્મી સોસાયટી, જૂના પાદરા રોડ, વડોદરા-૩૮૦૦૦૭
- સંજય પરમાર : સરનામું મળેલ નથી.
- હર્ષદ ત્રિવેદી : એ/૧૧, નેમિશ્વરપાર્ક, તપોવન સર્કલ, સરદાર પટેલ રિંગ રોડ, મુ. અમિયાપુર-૩૮૨૪૨૪, જિ. ગાંધીનગર
- હેતલ ગાંધી : ૧૧, હિંડોળા કોમ્પલેક્સ, કેનેરા બેન્ક બિલ્ડિંગ, લાડ સોસાયટી રોડ, નહેરુ પાર્ક, વસ્ત્રાપુર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫

ઓછી કિંમતનાં અણમોલ પુસ્તકો

સુન બે ગાફલ બંદા

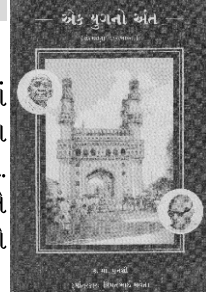
લે. જયંતિ પટેલ 'રંગલો', કિં. 200

નાટકપ્રેમીઓએ અને નાટ્યકર્મીઓએ અવશ્ય વસાવવા જેવો આ ગ્રંથ છે. એમાં નાટકના વિશેષ સ્વરૂપ ભવાઈ કલાની વિસ્તૃત સમીક્ષા કરવામાં આવી છે. અદ્યતન સમકાલીન ભવાઈનું દર્શન કરવા ઉત્સુક વાચકોએ આ પુસ્તક વહેલામાં વહેલી તકે વસાવી લેવું જોઈએ.

એક યુગનો અંત

લે. ક. મા. મુનશી, અનુ. હિંમતભાઈ મહેતા, કિં. 200

સ્વાતંત્રપ્રાપ્તિ પછી કાશ્મીર અને હૈદરાબાદ સિવાયનાં રજવાડાંઓનું ભારતમાં વિલિનીકરણ થયું. હૈદરાબાદને ભારતના નકશામાં નિઝામ મુસ્લિમ દેશ બનાવવાનાં સ્વપ્નો સેવતો હતો. સરદાર પટેલ અને ક. મા. મુનશીએ આ સ્વપ્નો કેવી રીતે રોળી નાખ્યાં અને હૈદરાબાદને ભારતમાં ભેળવી દીધું તેનો રોમાંચક ઇતિહાસ આ પુસ્તકમાં છે

પ્રતીક

લે. પ્રિયકાન્ત મણિયાર, કિં. 10

સંવેદનશીલ કવિ પ્રિયકાન્ત મણિયારનાં 37 કાવ્યોનો નાનકડો આ સંગ્રહ, જૂની આવૃત્તિને કારણે માત્ર 10 રૂપિયામાં ઉપલબ્ધ છે. એમાં ગીતો છે ગઝલો છે પ્રણયની મસ્તી છે અને સંવેદનની ભીનાશ પણ છે

સાહિત્યવિચારણા

લે. ધૂમકેતુ, કિં. 100

નવલકથાકાર અને નવલિકાકાર તરીકે ધૂમકેતુ ખૂબ પ્રતિષ્ઠા પામ્યા, પરંતુ વિવેચનક્ષેત્રે એમણે જે ઉત્કૃષ્ટ લેખો લખ્યા તે ગુજરાતી સાહિત્ય માટે અણમોલ વિરાસત છે. આ પુસ્તકમાં સાહિત્યચર્ચા, સાહિત્ય અને જીવન, નવલિકા વગેરેની સમીક્ષા ઉપરાંત કેટલાંક કવિઓ અને કૃતિઓ વિશેની સમીક્ષાઓ પણ આપી છે. વિદ્યાર્થીઓને અને જિજ્ઞાસુઓને ખૂબ ઉપયોગી સંદર્ભ ગ્રંથ.

ગૂર્જર
ગ્રંથરત્ન
કાર્યાલય

ગૂર્જર સાહિત્ય ભવન

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ 380001

ફોન : 07922144663, 09227055777 e-mail : goorjar@yahoo.com

ગૂર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન

102, લેન્ડમાર્ક બિલ્ડિંગ, સીમા હોલ સામે, પ્રહલાદનગર, અમદાવાદ-380015

ફોન : 26934340, 98252 68759 Email : gurjarprakashan@gmail.com,

website : gspbooksmall.com

આર્તપણામાં ઈશ્વરપ્રાર્થના

(રાગ : દેશ)

“મારી નાડ તમારે હાથે હરિ, સંભાળજો રે,
પ્યારા, પોતાનો જાણીને પ્રભુપદ પાળજો રે. ટેક

પથ્યાપથ્ય નથી સમજાતું, દુઃખ સદૈવ રહે ઊભરાતું;
મને હશે શું થાતું? નાથ નિહાળજો રે. મારી.

અનાદિ વૈદ્ય આપ છો સાચા, કોઈ ઉપાય વિષે નહીં કાચા;
દિવસ રહ્યા છે ટાંચા, વેળા વાળજો રે. મારી.

વિશ્વેશ્વર શું હજી વિચારો, બાજી હાથ છતાં કાં હારો ?
મહા મૂંઝારો મારો નટવર ટાળજો રે. મારી.

કેશવ હરિ મારું શું થાશે ? ઘાણ વળ્યો શું ગઢ ઘેરાશે ?
લાજ તમારી જાશે, ભૂધર ભાળજો રે. મારી.”

જન્મવર્ષ ઈ.સ. 1852, અવસાન વર્ષ : 1896 કેશવલાલ હરિરામ ભટ્ટ
જેમનાં ચાર ભજનો/પદો ‘આશ્રમ ભજનાવલિ’માં પણ સમાવાયા છે.

“જિંદગી ના ડરે એ મોતને ડારી શકે,
આગને જે પી શકે તે આગને ઠારી શકે;
ટાંકણાના ઘા સહીને પણ કદી તૂટે નહીં,
એ જ આરસપ્હાણ નિજ પર શિલ્પને ધારી શકે.”

મુકુન્દરાય વિજયશંકર પારાશર્ય

13-2-1914 – 19-5-1985

સંવાહક : પીયૂષ મુકુન્દરાય પારાશર્ય
૯૮૨૫૧ ૯૭૦૦૭

પૂ. ગાંધીજી અંગે

“ઘણાં લોકોના મનમાં ઊભો થતો એક પ્રશ્ન છે કે ગાંધીજી એમના જીવનમાં અંતિમ દિવસોમાં તદ્દન એકલા હતા. પારાવાર વેદના અને નિરાશાથી ઘેરાયેલા ગાંધીજીને પછી તો એકસો પચીસ વર્ષ જીવવાની જે ઇચ્છા હતી તે પણ રહી નથી. એમના વર્ષોના સાથીઓ જેમને હિન્દ સ્વરાજ્ય માટે ગાંધીજીએ તૈયાર કર્યા તે બધા જ રાજકીય નેતાઓ સ્વરાજ મળતાંની સાથે જ ગાંધીજી અને ગાંધીજીના સિદ્ધાંતોને નેવે મૂકી દે છે. જીવનના આ અંતિમ દિવસો જેને પ્યારેલાલે “પૂર્ણાહુતિ”માં આલેખ્યા છે તે ગાંધીજીના જીવનની અસદ્ધ કરુણ કથા છે. આવું કેમ? આ પરથી એમ નથી લાગતું કે ગાંધીજી એમના જીવનકાર્યમાં નિષ્ફળ ગયા?”

ઈતિહાસ આંખ સામેથી પસાર થાય છે : જગતના પ્રત્યેક મહાપુરુષ એના જીવનની અંતિમ અવસ્થામાં, છેલ્લી પરીક્ષામાં એકલો જ હોય છે. પછી એ યાદવાસ્થળી પછી પારધીના બાણથી વીંધાતા કૃષ્ણ હોય કે કોંસ ઊંચકીને વધસ્તંભ તરફ જતા ઈસુ હોય, હિમાળો ગાળવા જતા યુધિષ્ઠિર હોય કે નોઆખલીના મહાભિનિષ્ક્રમણના ગાંધીજી હોય. વિકાસની એ અંતિમ ભૂમિકાએ મનુષ્ય એકલો જ હોય છે. એ ભૂમિકા એટલી તો ઊંચી હોય છે કે સામાન્ય માણસ ઇચ્છે તોપણ સાથે રહી શકતો નથી. એ સાધકની મર્યાદા નથી પણ સાધનાની વિશેષતા છે કે જીવનવિકાસની અંતિમ ભૂમિકાએ મનુષ્ય એકલો જ હોય છે. એ એકલતા નથી નિષ્ફળતા કે નથી નિરાશા. એ કરુણતા જરૂર છે પણ કરુણતામાં ભવ્યતા રહેલી છે. માનવસંસ્કૃતિના હિમાલયનું એ ભવ્ય ઉન્નત શિખર છે.”

જન્મ : 4-11-1938

ડૉ. દક્ષા વિજયશંકર પટ્ટણી

અવસાન : 11-3-2019

એમ.એ; પી.એચ.ડી.

સ્વ. દક્ષાબહેનના નિધન પરત્વે ખેદ વ્યક્ત કરતાં એક સમાજસેવિકા શ્રીમતી જ્યોતિબહેન ગાંધીએ જણાવ્યું હતું કે : “પૂ. મહાત્મા ગાંધીએ પોતે પણ કલ્પના નહિ કરી હોય કે એક દિવસ એમના કાર્યનું મૂલ્યાંકન આત્મા અને અધ્યાત્મને દાર્શનિક પરાકાષ્ટાએ પહોંચીને કોઈ કરશે અને તેને સરળતા અને સફળતાથી લોકો સુધી પહોંચાડશે.” તો સ્વ. સુશ્રી નયનાબહેન માંકડે સોશિયલ મીડિયા ઉપર જણાવ્યું : “આપણી વચ્ચેથી ફરી એક વખત પૂ. ગાંધીજીએ વિદાય લીધી.”

સંવાહક : પીયૂષ મુકુન્દરાય પારાશર્ય - ૯૮૨૫૧ ૮૭૦૦૭

આ નાનો લેખ ‘પરબ’ના માર્ચ 2024ના અંકમાં પ્રસ્તુત એ માટે થઈ રહ્યો છે કે તા. 11-3-2019મા દિવસે દક્ષાબહેનનો દેહાંત થયેલો.

રન્નાદે પ્રકાશન

૫૮/૨, બીજે માળે, દેરાસર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

ફોન : ૨૨૧૧૦૦૮૧-૨૨૧૧૦૦૬૪

ગઝલસંગ્રહો-ગીતસંગ્રહો

સુરેશ પરમાર 'સૂર'

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
ગુનો કબૂલ છે	૧૨૦.૦૦
ચહેરા ઉપર પૂનમ	૧૨૫.૦૦

દેવજી ત્રિ.થાનકી

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
મધુવન (ગઝલસંગ્રહ)	૧૩૦.૦૦
યાદો રણઝણે ગીતમાં (ગીતસંગ્રહ)	૧૩૦.૦૦
શારદાના દરબારમાં (ગીતસંગ્રહ)	૧૦૫.૦૦

જગન્નાથ સુથાર

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
એકાન્ત	૬૦.૦૦
ઝાકળનાં ફૂલ (મુક્તકસંગ્રહ)	૪૫.૦૦
તલક છાંયો	૬૫.૦૦
ખાલીપો	૮૫.૦૦

અન્ય લેખકોના ગઝલસંગ્રહો-ગીતસંગ્રહો

પુસ્તકનું નામ	લેખકનું નામ	કિંમત રૂ.
સાવ જુદું છે (ગઝલસંગ્રહ)	કિશોર જિકાદરા	૧૮૦.૦૦
હેયાસરસી (ગઝલસંગ્રહ)	કિશોર જિકાદરા	૧૮૦.૦૦
કેડી તૃપ્તિની (ગઝલસંગ્રહ)	ડૉ. મુકેશ જોષી	૪૦૦.૦૦
રાત થૈ ચૂકી (ગઝલસંગ્રહ)	રશ્મિ શાહ	૧૭૦.૦૦
બારીમાંથી (ગઝલસંગ્રહ)	રશ્મિ શાહ	૧૨૦.૦૦
ગુલમોરની મોસમ (ગઝલસંગ્રહ)	ડૉ. વિરંચિ ત્રિવેદી	૧૨૫.૦૦
તમે જ કહો (ગઝલસંગ્રહ)	રશ્મિ શાહ	૧૦૫.૦૦

પુસ્તકનું નામ	લેખકનું નામ	કિંમત રૂ.
હૃદયબાની (ગઝલસંગ્રહ)	કવિતા શાહ	૧૦૦.૦૦
મનસાગરનાં મોતી (ગીતસંગ્રહ)	જગદીશ ધનેશ્વર ભટ્ટ	૯૦.૦૦
સમી સાંજની પાળે (ગીતસંગ્રહ)	જગદીશ ધનેશ્વર ભટ્ટ	૬૫.૦૦
રણમાં તરાપો (ગીતસંગ્રહ)	જગદીશ ધનેશ્વર ભટ્ટ	૮૦.૦૦
આ નાવ અમે હંકારી (ગીત-કાવ્યસંગ્રહ)	જગદીશ ધનેશ્વર ભટ્ટ	૯૫.૦૦
પાછો ફર્યો છું (ગઝલસંગ્રહ)	રશ્મિ શાહ	૧૦૦.૦૦
સોડી ઝમકુડી (આદિવાસી ગીત સંગ્રહ) (એજન્સી)	દુર્ગેશ ઉપાધ્યાય	૧૨૫.૦૦
ગુનો કબૂલ છે (ગઝલસંગ્રહ)	સુરેશ પરમાર 'સૂર'	૧૨૦.૦૦
સ્વ-છંદી ગઝલ છું ! (ગઝલસંગ્રહ)	દયારામ મહેતા	૧૪૦.૦૦
એ માણસને શોધી કાઢો (ગઝલસંગ્રહ)	પ્રતાપસિંહ ડાભી	૧૨૫.૦૦
જય જવાન, જય કિસાન (દેશભક્તિના ગીતો)	પુરુષોત્તમ સોલંકી	૯૫.૦૦
ગરાસ	ડૉ. નીરજ મહેતા	૧૦૦.૦૦
ઘૂટ્યો કર્સુંબ ઘેરો (ગઝલઅને ગીતસંગ્રહ)	દયારામ મહેતા	૧૦૦.૦૦
પણોમાં સરોવર (ગીતસંગ્રહ)	નવનીત ઉપાધ્યાય	૧૪૫.૦૦
હે ગઝલ! આવ, પ્રગટ થા!	દક્ષા સંઘવી	૧૦૫.૦૦
હવાના હોઠ પર	ફિલિપ ક્લાર્ક	૧૯૫.૦૦
સૂરાલય (શે'રો શાયરી સંગ્રહ)	લલિત રાણા	૯૫.૦૦
પુષ્પોના ડંબ	'કામિલ' બુખારી	૨૦૫.૦૦
ભીતરનો શંખનાદ	ભાવેશ ભટ્ટ	૧૨૫.૦૦
સંવેદનાની મહેક (એજન્સી)	દીપક નાયકવાડે 'દીયા'	૧૫૦.૦૦
દ્વિધા	ડૉ. જિતેન્દ્ર જોશી	૧૫૫.૦૦
સાવ સૂની પળ	કિરીટ ગોસ્વામી	૭૫.૦૦
પ્રસ્તુત	પુષ્પકાન્ત ગાંધી	૧૦૦.૦૦
આંસુનો તરજુમો	વિરંચિ ત્રિવેદી	૧૨૫.૦૦
શબ્દનાદ (અછાંદસ રચનાઓ)	વિજય જોષી	૪૦૦.૦૦

કોઈ પણ દર્શનનું અંતિમ લક્ષ્ય માણસ હોય છે. માણસ અવળાઈ છોડીને સવળાઈ તરફ વળે એ કોઈ પણ વિચારણાનું કેન્દ્ર હોય છે. માણસ પોતાનાં સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ બંધનોમાંથી મુક્ત થતો થતો પોતાના વિશુદ્ધ રૂપને પામે એ દરેક દર્શનની ખોજ હોય છે. ‘દર્શક’નો મિજાજ અને ગતિ એવાં હતાં કે સત્યાગ્રહની લડતના અન્ય સાથીઓની જેમ રાજકારણમાં ગયા હોત. પરંતુ તેઓ જીવનભર રહ્યા શિક્ષણ ક્ષેત્રમાં. કારણ કે નાનાભાઈ ભટ્ટને કારણે તેમને પ્રતીતિ થઈ હતી કે મનુષ્યનાં પડળો ઉતારવામાં અને તેના શુદ્ધ સ્વરૂપને પ્રગટાવવામાં શિક્ષણ શ્રેષ્ઠ માધ્યમ છે. એટલે દર્શકની કૃતિઓમાં પણ સાચું શિક્ષણ, જીવનનું શિક્ષણ કેવું હોય એની ખોજ છે.

– મનસુખ સલ્લા

શિક્ષણ મનુષ્યજીવનનો પરિષ્કાર અને વિકાસની પ્રણાલી છે. તેથી જેમને પણ જીવનસુધાર અને વિકાસની ખેવના છે તે આ દિશામાં ચિંતન-મનન કરે તો એ ચિંતન-મનન-શિક્ષણચિંતનના વિતાન-અંતર્ગત સ્થાન પામે છે. કવીશ્વર દલપતરામની અંતરમનથી ઝંખના હતી કે આ દક્ષિણાનુસી સમાજમાં સુધારો થવો જોઈએ, તેનો વિકાસ થવો જોઈએ. આ સંદર્ભે તેમણે જબરું સામાજિક ચિંતન કર્યું. તેને પરિણામે જ તેમનું ધ્યાન કેળવણી તરફ ગયું. પછી એ અંગે નિરીક્ષણ, અનુભાવન, વિચારણા, વિવેચનાત્મક વિચારણા અને ચિંતન શરૂ થયું.

– ડૉ. રવીન્દ્ર અંધારિયા

સર્જક સમાજના પ્રવર્તમાન ધોરણોના દમનકારી સ્વરૂપને ખુલ્લું કરે છે. વાચક પાસે પોતાની સ્મૃતિઓ, એષણાઓ વગેરેનું ભાથું હોય છે. સર્જક અને વાચક બંનેનાં આ ભાથાંઓ વચ્ચે પ્રત્યાયન થાય છે. વાચક પ્રમાણે કૃતિનાં અર્થઘટનો પણ બદલાય છે.

– હર્ષવદન ત્રિવેદી

સ્થાન સમર્પિત

ડૉ. અરુણ જે. કક્કડ

એસોસિએટ પ્રોફેસર, હેડ ઓફ ગુજરાતી ડિપાર્ટમેન્ટ, દેવમણી કૉલેજ, વિસાવદર

વિહાર

બારી-બારણાં-ભીંત-વંડી વિનાના, પ્રકાશના ખુલ્લા ચંદરવા નીચે ચાલવાનું મળે એ વિહાર છે. દિગ્-દિગંત સુધી વિસ્તરેલી આ અસીમ વસુધા પર ચાલવાનું હોય છે. આ વિહારમાં ચારે બાજુથી વહી આવતા શુભ વિચારોને ઝીલવાની તક સાંપડે છે. તે ઝિલાય પણ છે. પશુ ચરે છે, પક્ષી વિચરે છે અને માણસ વિચારે છે. કુદરતના સાંનિધ્યમાં વિચરતાં વિચારવાનું પૂર્ણપણે સાંપડે છે. ત્યારે વેદની પ્રાર્થનાનો મર્મ ઊઘડતો લાગે છે.

વિહાર એ ચેતોવિસ્તાર સાધવાની પ્રક્રિયાનો ભાગ છે. અન્નમય કોશ, પ્રાણમય કોશને ઓળંગીને મનોમય કોશ - વિજ્ઞાનમય કોશ અને આનંદમય કોશનાં ઉન્નત શૃંગો તરફ દોરી જતી કેડી છે; ચેતનાના ઊધ્વારોહણના સોપાનની શ્રેણી છે.

આવો વિહાર જે માણે તે જ જાણે.

(પાઠશાળા)

- પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યુટર

અમદાવાદ

વિહારમાં

ઊજળા તડકાથી શોભતી શિયાળાની બપોર હતી. સહેજ પણ ધુમાડાની સેર ન હોવાથી આકાશ સ્વચ્છ, નિરભ્ર અને આસમાની હતું. ખેતરો પણ વધુ સોહામણાં લાગી રહ્યાં હતાં. અમારી કેડી ખેતર વચ્ચેથી જતી હતી. ક્યારેક, બે ખેતર વચ્ચેની વાડમાંથી જવાનું આવતું. રાઈડાના છોડ પર આવેલાં સોનેરી-પીળાં ફૂલોનું જાણે તળાવ. વળી, એને ચમકાવતો કુમળો તડકો ચારેકોર પથરાયો હતો. તેમાંયે ઠંડો શિયાળુ વાયરો હીંચકાનું કામ કરતો હતો. લયબદ્ધ હિલોળા લેતાં એ ખેતરોને આંખો ભરીને જોયાં અને મન ભરીને માણ્યાં. પગ એ જ લયમાં ગતિ કરતા હતા. મન તૃપ્ત થતું હતું, તાજું થતું હતું. જાણે અમે આગળ વહેતા હતા!

(પાઠશાળા)

- પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

અમૃતવર્ષા

Traditionally Printed Cotton Sarees

નિમેષભાઈ ડગલી

૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧૩. ફોન: ૩૨૮૦૬૬૫૫

વિદેશમાં વસતા અને ગુજરાતી ભાષાને શ્વસતા કવિ/લેખક ભરત ત્રિવેદીનાં પ્રકાશનો

❖ કાવ્યસંગ્રહ

1. કલમથી કાગળ સુધી (2004)	નવભારત સાહિત્ય મંદિર	150/-
2. વિદેશવટો (2012)	નવભારત સાહિત્ય મંદિર	150/-
3. બત્રીસ કોઠા વાવ (2012)	નવભારત સાહિત્ય મંદિર	150/-
4. અછાંદોત્સવ (2013)	ફ્લેમિંગો પબ્લિકેશન	250/-
5. ચક્રવ્યૂહ (2015)	ફ્લેમિંગો પબ્લિકેશન	350/-
6. ભરત ત્રિવેદીની પ્રતિનિધિ રચનાઓ (2016)	બુકપબ	350/-
7. ન્યૂયોર્ક નામે નગર (2017)	બુકપબ	250/-
8. ને હવે ગઝલોત્સવ (2020)	ડિવાઇન પબ્લિકેશન	150/-
9. શેરીઓ લંબાઈ છે મારા ઘર તરફ (2020)	ગ્રંથમ	400/-
10. મનસંહિતા (2022)	ઝેડકેડ પબ્લિકેશન	500/-

❖ ગદ્ય પ્રકાશન – નવલિકા

1. પરાયા શ્વાસ (2015)	ફ્લેમિંગો પબ્લિકેશન	150/-
2. સત્યેનની સકીના (2015)	ફ્લેમિંગો પબ્લિકેશન	150/-
3. ભીંતર અનરાધાર (2013)	નવભારત સાહિત્ય મંદિર	150/-
4. હું અને મારી કવિતા (2022)	બોલ્ડ પ્રકાશન	250/-
5. ત્રેવડ (2022)	ડિવાઇન પબ્લિકેશન	200/-
6. Coffee on the Table (2023)	આર. આર. શેઠ એન્ડ કં. લિ.	350/-

❖ અંગ્રેજી / મરાઠી / ગુજરાતી અનુવાદ

1. ચક્રવ્યૂહ (મરાઠી અનુવાદ) (૨૦૧૩)	શબ્દાંજલી પ્રકાશન	100/-
2. Festival of Free Verse (2014) (Translation in English)	Xlibris	\$ 19.99/-
3. ચક્રવ્યૂહ (હિંદી અનુવાદ) (૨૦૧૬)	બોધિ પ્રકાશન	200/-
4. એ વાઘણને પ્રેમપત્રો (2019)	કૃપા ત્રિવેદી	399/-
5. ઘર ઓર આકાશ (હિંદી અનુવાદ) (૨૦૨૨)	બોધિ પ્રકાશન	250/-
6. Camel Ride (Journey of a poet-2022)	Amazon	\$ 9.99/-
7. Westward Reflections (2023)	Amazon	\$ 10/-

Bharat Trivedi : 927, David Walker Drive, Tavares,
Florida 32778, USA. Ph. +11 2178991163.
bharattrivedi@sbcglobal.net

GPSC / UPSC / UGC - JRF - NET, SLETની
પરીક્ષા માટે, વિવિધ યુનિ.ના અભ્યાસક્રમ માટે

ડૉ. ભરત મહેતા

લિખિત / સંપાદિત પુસ્તકોની શ્રેણી

વિવેચન

નાટ્યનાન્દી ♦ સંદર્ભસંકેત ♦ ભારતીય નવલકથા ♦ સમકાલીન
ગુજરાતી નવલકથા ♦ સમકાલીન ગુજરાતી નવલિકા ♦ સંજ્ઞાસંયોગ
♦ કૃતિ સમીપે, સર્જક સમીપે

સંશોધન

કળાકારનો ઇતિહાસબોધ ♦ આર્નોલ્ડનો કાવ્યવિચાર

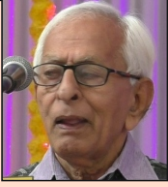
સંપાદન

જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કૃત નવલકથા ♦ વિવેચનના વિવિધ અભિગમો
♦ ટાગોરની વાર્તાકળા ♦ મંત્રોની વાર્તાકળા 'વળામણાં' ♦ મારી હકીકત
♦ સત્યના પ્રયોગો ♦ તમસ ♦ ગોરા ♦ બદલાતી ક્ષિતિજ ♦ શર્વિલક
♦ ઇલિયડ ♦ મિર્ય મસાલા ♦ મેટામોર્ફોસીસ

૧૦૫, નંદન કોમ્પ્લેક્સ,
મી.કાખળી ગામ, રેલવે ફાટક સામે, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬

સારસ્વતો, સંવાદિતાના સાઘકો – ભોપાલ અધિવેશનના વક્તાઓ

પ્રકુલ્લ રાવલ

અરવિંદ બારોટ

વિજય બહાદુર સિંહ

અરુણાભ સૌરભ

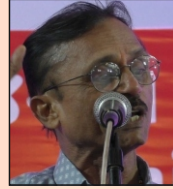

ચિત્રા સિંહ

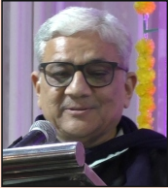
કવિતા, આત્માની
માતૃભાષા -
દ્વિભાષી કવિ
સંમેલન, ભોપાલ

રાધિકા પટેલ

યોગેશ વૈદ્ય

યોગેશ જોશી

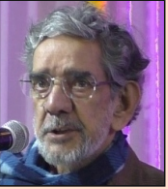
ઉદયન ઠક્કર

જયદેવ શુક્લ

પ્રવીણ પંડ્યા

રાજેશ જોશી

કુમાર અંબુજી

પ્રેમશંકર શુક્લ

નીલમ રઘુવંશી

અધિવેશનની
ભેઠકોના
સંયોજકો

રાજન ભટ્ટ

સંધ્યા ભટ્ટ

ધાયા ત્રિવેદી

હેમાંગ રાવલ

બકુલ ટેલર

રમણીક અશ્રાવત

સુરેશ મકવાણા

PARAB 2024 March

Regd. under Postal Registration No.

RNI No. GUJGUJ/2006/17273

GAMC-306/2021-2023 valid upto 31-12-2023

Posted at Ahd. PSO on 10th of every month SSP Ah'd

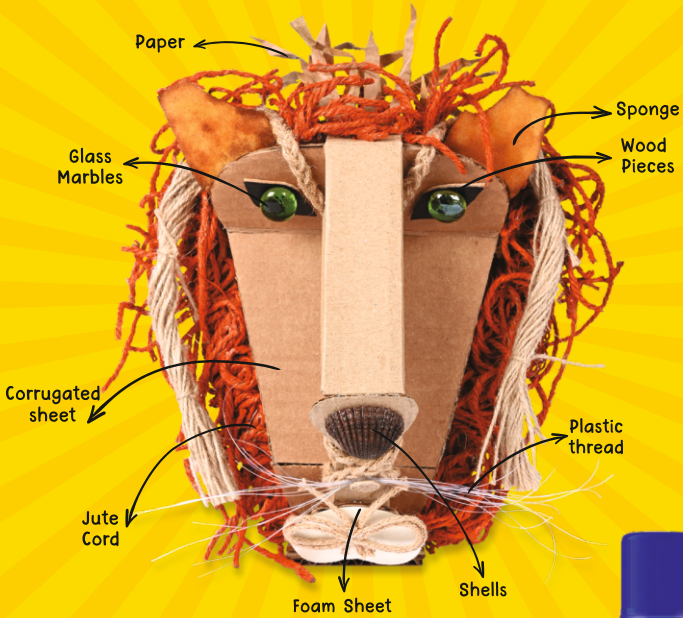
Date of Publication 10th Posted on Every Month

ISSN : 0250-9747

₹ 20

Ideal for sticking multiple art & craft materials on paper & cardboard

FEVISTIK POWER
LAGAO, SAB KUCHH CHIPKAO

1st TIME IN INDIA

માલિક : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી મુદ્રક, પ્રકાશક : સમીર ભટ્ટ, ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ,
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮ * મુદ્રણસ્થાન : ભગવતી ઓફસેટ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૬